

Radnóti Klára

EURÓPA MOSZKÓVIA-KÉPE
A XV–XVI. SZÁZADBAN

RUSZISZTIKAI KÖNYVEK X.

Radnóti Klára

EURÓPA
MOSZKÓVIA-KÉPE
A XV–XVI.
SZÁZADBAN

MAGYAR RUSZISZTIKAI INTÉZET

Készült az ELTE Ruszisztikai Központ Műhelyében

A kötet az OTKA T037739 sz. kutatási támogatása
keretében jelent meg

Szerkesztette
SZVÁK GYULA

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
I. AZ OROSZORSZÁG-KÉP VÁLTOZÁSAI EURÓPÁBAN – A NYOMTATÁSBAN MEGJELENT MŰVEK ALAPJÁN	11
I. 1. A TUDOMÁNYOS OROSZORSZÁG-KÉP KIALAKÍTÁSA	12
I. 1. 1. <i>Az első híradások Oroszországról</i>	12
I. 1. 2. <i>A török veszély és a reformáció időszaka – az első Oroszországnak szentelt írások, kozmográfiák és útleírások</i>	14
I. 2. AZ OROSZORSZÁG-KÉP MEGVÁLTOZÁSA	22
I. 2. 1. <i>Röpiratok a livóniai háború időszakából</i>	22
I. 2. 2. <i>Angol szerzők objektívebb írásai</i>	26
I. 2. 3. <i>Az orosz háborúkkal összefüggő irodalom</i>	30
I. 2. 4. <i>Kitekintés a XVII. századra</i>	34
I. 3. AZ OROSZORSZÁG-KÉP VÁLTOZÁSÁNAK OKAI	36
II. MOSZKÓVIA ÉS A NYUGAT KAPCSOLATAI	39
II. 1. OROSZORSZÁG AZ EURÓPAI POLITIKÁBAN	39
II. 1. 1. <i>Moszkóvia bekapcsolódása a nemzetközi életbe</i>	39
II. 1. 2. <i>Szofja Paleologosz és III. Iván házasságkötése</i>	43
II. 1. 3. <i>A XV. század utolsó harmada – változatlan célkitűzésekkel</i>	47
II. 1. 4. <i>Harcban a szomszédokkal – a pápa és a császár közvetítő szerepben</i>	51
II. 1. 5. <i>Kitekintés a XVII. századra</i>	57
II. 2. A KÜLÜGYI HIVATAL	60
II. 3. EURÓPA AZ OROSZ IRODALOMBAN	70

III. HÍRADÁSOK MOSZKÓVIÁRÓL	78
III. 1. AZ IDEGENEK HELYZETE OROSZORSZÁGBAN	78
III. 2. A KÖVETEK FOGADÁSA	86
III. 3. A CÁRI TITULUSRÓL	91
III. 4. AZ URALKODÓI HATALOMRÓL	102
III. 5. AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS	107
III. 6. AZ OROSZ NÉP	110
III. 7. A GAZDAGSÁGRÓL	117
III. 8. A KERESKEDELEMRŐL	125
III. 9. A VÁROSOKRÓL	138
III. 10. A VALLÁSRÓL	145
ÖSSZEGZÉS	153
JEGYZETEK	167
BIBLIOGRÁFIA	195

BEVEZETÉS

Napjainkig izgalmas kérdés, hogy milyen kép alakult ki a Moszkva-központú államról Európában, s ezen belül főleg Itália egyes központjaiban a XV–XVI. században.

Témaválasztásom nagyon régi: mint történelem-orsz szakos egyetemi hallgató magától értetődően jártam a Kelet-Európa története tanszék óráira, hogy többet tudjak meg az orosz történelemről. Minden újdonság volt, mert a gimnáziumi évek alatt alig érintettük Kelet-Európa fejlődését. A középiskolákban – ahogy ezt tanárként is tapasztaltam – ma is a nyugat történelmére helyezik a hangsúlyt, a környező országok, elsősorban a tőlünk keletre fekvő területek története csak annyiban kerül szóba, hogy időnként megjegyzik, mennyire elmaradtak a fejlett nyugattól.

Ilyen előzmények után kezdtem foglalkozni az orosz történelem „egyetemességével és különösségével,” a nyugattól való lemaradás, vagy más típusú fejlődés okaival. Így kerültek előtérbe az egykorú nyugati források, kezdtem el vizsgálni, hogyan vélekedtek Oroszországról, az orosz fejlődésről a kortársak. Mit láttak Európában Oroszországból, mit tapasztalhattak az európai utazók, milyen értesülések szivárogtak Európába erről a távoli birodalomról. Egyre érdekesebbé vált, hogy kik írtak és milyen célból Oroszországról, hogyan értékelték az általuk látottakat és hallottakat, mi rejlik valójában egy-egy szerző szavai mögött, hogyan lehet egy reális képet kibontani Moszkóviáról a források összevetésével.

Eredetileg a Moszkóvia és Itália közötti kapcsolatok érdekeltek, hisz Európában politikai és kereskedelmi érdekeik miatt az itáliai városok reagáltak legélénkebben Moszkóvia megjelenésére a nem-

zetközi életben. A nemzetközi helyzet változásai miatt Itáliában mind az északi kereskedővárosok, mind a pápai állam komoly reményeket fűzött Moszkóvia bekapcsolódásához az európai diplomáciába és gazdasági életbe. Ezért aztán a függetlenné váló, egységesedő orosz állam hosszú időn keresztül egyre nagyobb szerepet kapott ezek terveiben. Itália szerepe azért is kiemelkedő, mert – kulturális centrumként – a legkorábbi Oroszországot bemutató művek itt jelentek meg először nyomtatásban, illetve később a másutt kiadott műveket nagyon gyorsan latinul és egyre inkább olaszul is kiadták Itáliában.

A kutatás során azonban az eredeti célkitűzés némileg módosult. Bár az itáliai szerzőkkel, forrásokkal meglehetősen hangsúlyosan foglalkoztam, Itália Moszkóvia-képére koncentráltam, mégis elkerülhetetlenül bekerültek munkámba más európai területek forrásai is. Hiszen bármilyen fontos lehetett a Velencével, vagy Rómával való kapcsolat, mégis sokkal gyakoribbak voltak a találkozások Oroszország és szomszédai között, az idők folyamán az észak-itáliai városok gazdasági súlyának hanyatlásával jelentősebbé vált az angol kereskedőkkel kialakuló viszony, vagy például a XVI. század legjelentősebb itáliai szerzője, Antonio Possevino is a livóniai háború miatt, IV. Iván és Báthory békekötését előmozdítandó került orosz földre. Tehát Itália és Moszkóvia viszonyát nem lehet önmagában, a többi európai területtől, más európai államok diplomáciai, katonai, gazdasági célkitűzéseitől elszakítva vizsgálni.

Ezen túl az is érdekes kérdés, hogy a szerzők közül kit tekintünk itáliainak. Iosaphat Barbaro és Ambrogio Contarini esetében kétségekről nem lehet szó. De Alberto Campensét, aki származását tekintve holland volt, viszont VI. Hadrián, VII. Kelemen és III. Pál pápákat szolgálta diplomataként, és 1522-től 1534-ig Rómában, a pápai udvarban élt – őt itáliai szerzőnek lehet tartani?¹ S ha őt igen, akkor a svéd Olaus Magnust is? Hiszen ő életéből vagy harminc évet volt kénytelen szülőhazájától távol tölteni, s hosszasan élt Itáliában is. Rómában először 1524-ben járt, majd 1532-ben tért vissza Itáliába egy rövid időre, aztán a pápa hívására 1537-ben Bolognába majd Rómába gyalogolt bátyjával, hogy aztán Vicenzába, majd onnan Velencébe költözzön. Itt adta ki híres térképét (1539), amelyhez német és olasz nyelvű kommentárok is készültek. Seholy sem

telepedett meg hosszú ideig, ide-oda bolyongott Itáliában, még leginkább a római Szent Brigitta kolostorban lelt otthonra. Ennek a kolostornak a nyomdája adja ki „Az északi népek története” című munkáját (1555) is.² És Alessandro Guagnini? Ő Veronában született, de aztán egész életét Lengyelországban töltötte.³ Tehát a szerzők esetében sem nagyon könnyű határvonalat húzni, nem igazán egyértelmű minden esetben, melyik közülük az itáliai. Mellesleg Itália történeti fejlődése is meglehetősen speciális, s az „itáliai” jelző önmagában viszonylag kevésbé egyértelmű jelentéssel bír.

Az olvasás során pedig számtalan érdekességbe ütköztem, a téma egyre szerteágazóbbá vált, s míg eredetileg világos elképzeléseim voltak arról, hogy mivel kell foglalkozni egy Itália Moszkóvia-képét elemző dolgozatnak, lassanként rájöttem, hogy az én munkám kissé másképp alakult: egyrészt bővült a felhasznált források miatt, másrészt nem hatolt olyan mélységekbe Itália tekintetében, ahogy azt valaha elképzeltem.

Így végül is dolgozatom a következő egységekre tagolódik:

– először áttekintem, hogy mit tudtak, mit olvashattak Európában a Moszkva-központú államról a XV-XVI. században, kitekintést adva azért a XVII. századra is;

– megvizsgálom, hogyan kerültek kapcsolatba a nyugatiak Oroszországgal, azaz hogyan jelenik meg Moszkóvia az európai politikai életben. Ezek kapcsán összevetem az európai (főleg itáliai és a szomszédos országok) külpolitikai törekvéseit Moszkóvia európai politikájával, ismertetem az orosz külpolitikával foglalkozó Külügyi Hivatal működését, s végül azt vázoló, milyen információkkal rendelkezett Moszkóvia a Nyugatról;

– elemzem az európai szerzők Oroszországot ismertető műveit a következő szempontok szerint: az idegenek helyzete Moszkóviában, az utazók személyes tapasztalatai, az uralkodó hatalma és tisztelete, az ítélkezési szokások, a nép helyzete, jellemzése, az ország természeti adottságai és gazdagsága, a kereskedelem és a városok, az orthodoxia.

Az utolsó nagy egység részeit úgy válogattam össze a rendelkezésre álló bőséges irodalomból, hogy lehetőség szerint azokat a témákat érintsem, amelyek majd minden szerzőnél előfordulnak, s így a források alapján pontosabb képet lehessen rajzolni a XV–

XVII. századi Oroszország mindennapjairól – meg a szerzők szándékairól is.

Úgy vélem, témaválasztásom több szempontból is szerencsés. Az utóbbi időben a téma (Oroszország helye a világban) egyre kutatottabbá válik, egyre újabb és újabb elképzelések, koncepciók kapnak nyilvánosságot – de nem érzem azt, hogy már mindent elmondtak előttem, s reménytelenül jelentéktelen kis részletekkel lehet csak foglalkozni. A kiadott források, újabb kutatások segítségemre vannak, hogy egyre több információ birtokában formáljak véleményt, s miután nem vagyok orosz – de nem is vagyok a példaképnek kikiáltott nyugati nációk kutatója – talán könnyebben tudok egy objektívebb képet felvázolni.

Az előzőekből következően leginkább az orosz történészek munkáira támaszkodom, akik a legmélyebben foglalkoztak ezzel a témával – lévén ez őket érinti leginkább. A téma kutatói közül az alapokat V. O. Kljucsevszkij fektette le, Oroszország és a Nyugat témakörében Sz. F. Platonov vitte tovább a kutatásokat. Számomra a leginformatívabbak M. A. Alpatov és A. L. Horoskevics átfogó művei, de egyes részterületekre N. A. Kazakova (információk a nyugatról az orosz irodalomban), N. M. Rogozsin (a Külügyi Hivatalról), N. V. Szinyicina (Moszkva – harmadik Róma elmélete), Ju. A. Limonov (kulturális kapcsolatok) kutatásai mondták a legtöbbet. Természetesen a német területek és Oroszország viszonyát német kutató ismeri a legbetebben (A. Kappeler), s nagyon sokat merítettem S. H. Baron orosz-angol kapcsolatokat elemző cikkeiből. Ami a magyarországi kutatásokat illeti, itt a Ruszisztikai Intézet kiadványai, s mindenekelőtt Szvák Gyula kutatási eredményei a meghatározók.

I. AZ OROSZORSZÁG-KÉP VÁLTOZÁSAI EURÓPÁBAN – A NYOMTATÁSBAN MEGJELENT MŰVEK ALAPJÁN

Európában – nagyjából egyszerre az oszmán-török hódítók megjelenésével Európa keleti határain, egy időben a nagy földrajzi felfedezésekkel –, egy korábban ismert, majd hosszú időre elfeledett keleti birodalomról is hírek kezdtek terjedni. Az állami okmánytárakban őrzött, s így rendkívül szűk körben terjedő, követeiktől szerzett értesüléseken túl a könyvnyomtatás elterjedésével lassacskán egyre szélesebb publikum is hozzájuthatott az újdonságokhoz. Térképek, földrajzi, történeti értekezések jelentek meg, amelyekben Európa keleti végeiről is egyre több szó esett. Az információk utazó kalmárok, diplomaták tollából származtak, s a humanisták által újra felfedezett antik szerzőktől. Viszonylag sok hírt adtak az orosz népről, történelemről, földrajzi adottságokról az oroszokkal szomszédos lengyelek, akiknek földrajzi helyzetüknél fogva is nagyobb rálátásuk volt a keleti területekre.

A következőkben azt próbálom felvázolni, hogy milyen híradások jelentek meg a Moszkva-központú Oroszországról Európában a XV-XVI. s részint még a XVII. században is. Nem sorolok fel minden Oroszországgal foglalkozó művet, csak azokkal foglalkozom, amelyek hatással lehettek a XV-XVII. századi európai Oroszország-kép kialakulására, azaz szélesebb publikumhoz jutottak el. Ezért csak azokat a műveket említem, amelyek nyomtatásban jelentek meg a tárgyalt korszakban. Az értekezéseket, híradásokat megjelenésük sorrendjében tárgyalom, s eközben igyekszem a szerzőkről is egy rövid felvilágosítást adni, leginkább abból a szempontból, hogy mit akartak elérni írásaikkal.

I. 1. A TUDOMÁNYOS OROSZORSZÁG-KÉP KIALAKÍTÁSA

I. 1. 1. *Az első híradások Oroszországról*

A széles műveltséggel rendelkező tudós, Nicolaus Cusanus (1401–1464; eredeti nevén Chrypps, a Mosel menti Cues városából), Heidelbergben filozófiát, Padovában egyházjogot tanult, Mainzban ügyvédkedett, s papi karrierje a bíborosságig ívelt. Pápai legátusként Bizánca menő követség tagja is volt, majd a német birodalmi gyűléseken vett részt.⁴ Az ő Közép-Európát ábrázoló térképe – amely a későbbiekben hatással lesz az összes európai térképészre – Jan Długosz (1415–1480) információira hagyatkozik Lengyelország, Litvánia és Oroszország bemutatásakor. Jan Długosz a krakói egyetemen végzett tanulmányai után egyházi tisztségén túl diplomáciai feladatokat is ellátott, s hivatalos útjai során személyesen is megismerkedett egy sor itáliai, magyar és német humanista tudóssal. Mint történész, pátriája történetének kutatása kapcsán igyekezett elolvasni minden számára hozzáférhető anyagot, s kutatásainak gyümölcsét nem csupán mint tudós, de mint diplomata is hasznosította. Összeállította például a lengyel állam és a német lovagrend közti kapcsolatokat 1339 és 1422 között dokumentáló iratok gyűjteményét (*Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*), s ebből szerzett tudását fel is használta 1457-ben, mikor Lengyelország észak-keleti határaitól kellett tárgyalnia a német lovagrenddel.⁵ Mint tudós, ő ad először hírt a szlávok korai történetéről a „Lengyelország története” című munkájában. Bár a mű nyomtatásban csak a XVII. század elején jelenik meg (*Historia Polonica Ioannis Dlugossi seu Longini canonici Cracoviensis*, 1615), s akkor is sürgősen betiltják az uralkodó köröket sértő kritikus hangvétele, s a jelenre vonatkoztatható politikai megjegyzései miatt, másolatokat már jóval korábban készítettek róla, s ezek viszonylag széles körben hozzáférhetőek voltak. Innen szerezte oroszokra vonatkozó ismereteit Rotterdami Erasmus, Ulrich von Hutten, s a számunkra legfontosabb, a szintén lengyel Matthias Michowia is, akinek 1517-ben kiadott traktátusa a XVI. század egyik bestsellere lett.

Jan Długosz Lengyelország keleti szomszédjának fejlődéséről, az orosz állam kialakulásáról forrásként orosz évkönyveket hasz-

nált. A IX–XIII. századra vonatkozó ismereteit leginkább a XV. század 60-as éveiben összeállított moszkvai évkönyvből szerezte be, míg a későbbi időszakot az 1430-as években készült nyugat-orosz évkönyvre alapozva mutatta be.⁶ Még mielőtt megjelent volna a szintén lengyel Matthias Michowia műve, amely szintén meglehetősen sok információt ad az orosz történelemről, s nagy hatással volt a későbbi szerzőkre, Európában Itáliában nyomtattak ki először Oroszországot is említő műveket.

Az elsők között olvashatta az érdeklődő olvasó a távoli tájakra eljutó itáliai kereskedők egyikének, Marco Polonak az útleírását, amit 1484 és 1490 között adtak ki Itáliában.⁷ A híres XIII. századi utazó ugyan nem az orosz föld és nép leírásának szenteli művét, de azért szükségét érezte, hogy röviden jellemezze az utazása közben látottakat, hallottakat. Így pár odavetett mondattal vázolta az orosz tél kegyetlenségét és a moszkoviták részegeskedésre való hajlamát. Ezzel megadta az oroszokról szóló híradások alaphangulatát, s az általa elsőként leírt jellemvonások aztán minden Oroszországot megjárt utazó irományaiban is fellelhetők.

Nagyjából egy időben Marco Polo útleírásával kerülhetett az olvasók kezébe Ambrogio Contarini Utazás Perzsiába című beszámolója. Contarini a velencei köztársaság követeként 1476-ban utazott Uzun Hasszán perzsa sahhoz, hogy szövetséget kössön vele a törökök ellen. Diplomáciai küldetését nem tudta teljesíteni, de útban hazafelé – kénytelen volt kerülő utat választani miután a törökök elfoglalták Kaffát – eljutott Moszkvába. Az általa tapasztaltakat 1487-ben Velencében könyv formájában kiadta: *Viaggio di Messer Ambrosio Contarini, Ambasciadore de Venetia ad Ussuncassan, Re in Persia*⁸ címmel.

A két itáliai utazó művén túl lassan Európa keleti felében is kiadják az első munkákat, amelyekben Oroszországra vonatkozó információkat is találhat az érdeklődő.

Matthias Michowia (1457–1523) *Tractatus de duabus Sarmatiis* című értekezését Kelet-Európa földrajzi viszonyairól s egy rövid történeti eligazítással a régi Oroszországról 1517-ben Krakkóban adták ki. Bár röviddel megjelenése után ezt az első kiadást betiltották, az elkészült példányokat elkobozták – mivel Jan Długosz művén alapult –, mégis korának egyik alapművévé vált: négy nyelven

összesen 16 kiadást ért meg csak a XVI. század folyamán. Matthias Michowia szakított az antik hagyományokkal, s munkáját kereskedők, misszionáriusok, orosz hadifoglyok elbeszélése alapján írta, ezen túl nagyon sokat kölcsönzött Dlugosztól⁹, s még az sem cáfolható, hogy ő is ismert orosz évkönyveket (igaz, ez csak egy eddig nem bizonyított feltételezés).

I. 1. 2. *A török veszély és a reformáció időszaka – az első Oroszországnak szentelt írások, kozmográfiák és útleírások*

Röviddel Michowia traktátusának megjelenése után, 1525-ben Tübingenben¹⁰ (vagy újabb kutatások szerint 1526 januárjában Bázelenben) látott napvilágot Ioannes Fabri (1478–1541) műve az oroszok vallásáról *Ad Serenissimum principem Ferdinandum Archiducem Austriae, Moscovitarum iuxta mare glaciale religio, à D. Ioanne Fabri aedita* (Basileae, 1526) címmel.¹¹ Ioannes Fabri (vagy Faber, ahogy apja foglalkozása – kovács – után a humanisták példájára megváltoztatta eredeti nevét Habsburg Ferdinánd szolgálatában álló nagy műveltségű, a katolikus vallás mellett elkötelezett tudós (1530-tól bécsi püspök) volt. Bár diplomataként sokat utazott, Oroszországban nem járt. Művét III. Vaszilij nagyfejedelem Spanyolországba küldött követével való beszélgetés, egyfajta interjú alapján írta meg, s természetesen támaszkodott a korban szokásos antik szerzők közléseire, valamint Raphaele Volaterran (1455–1522) enciklopedikus jellegű írására (*Raphaelis Volaterrani Commentariorum Urbanorum octo e triginta libri*, első kiadása Róma, 1506¹²). Ivan Ivanovics Zaszekin Jaroszlavszkij herceg és Szemjon Boriszovics Trofimov deák válaszait – a szintén az orosz követek kíséretébe tartozó – Vlasz Ignatyev fordította németre, illetve latinra Tübingenben. Az írás megrendelője Ferdinánd főherceg volt, a címzettje pedig a művelt (latinul beszélő) Európa. Ioannes Fabri írásával két feladatot oldott meg: egyrészt ismereteket közölt az orosz birodalomról, másrészt az orthodox oroszokról írva az európai egyházi zűrzavar ellen emelte fel szavát. Műve a kitűzött céloknak megfelelően széles körben ismert volt, s több kiadást is megért.¹³ Ez az első olyan nyomtatásban megjelenő írás, amelynek célja Moszkóvia bemutatása, kizárólag az oroszokkal foglalkozik, s nem érintőlegesen, más népekhez kapcsolódóan ejt róluk pár szót egy

nagyobb lélegzetű mű részeként. A későbbiekben egyre szaporodik az Oroszországgal foglalkozó kiadványok száma.

Legelőször kronológiai sorrendben Paolo Giovio (1483–1552) lombardiai püspök művét kell említenuünk, aki – Fabrihoz hasonlóan – III. Vaszilij nagyfejedelem követétől szerezte be információit. Dmitrij Geraszimov 1525-ben járt Rómában VII. Kelemen pápánál, ekkor találkozott a tudós püspökkel, akinek „könyvecskéje” még abban az évben napvilágot látott Rómában: *Libellus de Legatione Basiliæ magni Principis Moscoviæ ad Clementem VII Pontificum maximum, in qua situs regionis antiquis incognitus, religio gentis, mores et causæ legationis fidelissime referuntur* címmel.¹⁴ Természetesen ő sem Dmitrij Geraszimovtól hallott először Oroszországról. Ő is használta az antik szerzőket (Sztrabón, Ptolemaiosz), ismerte Paolo Centurionét, aki többször is járt kereskedőként, illetve pápai követként orosz földön,¹⁵ ismerte Matthias Michowia traktátusát is a „két Szarmatiáról”, s felettébb valószínű, hogy olvasta Alberto Campense 1523 körül VII. Kelemenhez írt levelét is, ami szélesebb közönséghez csak kinyomtatása után juthatott el, erre azonban csak 1543-ban került sor Velencében (*Lettera d’Alberto Campense, che scrivo al beatissimo padre Clement VII in torno alle cose di Moscovia e dello stato de Moscoviti et como quanta facilità si ridurrebbero alla ubedienza della Santa Chiesa Romana*).¹⁶

Alberto Campense (1490–1542 eredetileg Pigg, vagy Piggius a vezetékneve, de a kor szokásaihoz alkalmazkodva szülővárosáról – Campen – nevezi el magát), a holland származású teológus és csillagász is, akárcsak Ioannes Fabri, vagy Paolo Giovio, a római katolikus anyaszentegyház érdekében ragadt tollat. Művével a pápát akarja meggyőzni arról, hogy a megtévesztett pravoszlávokat, azaz „sok százezer lelket lehetne fegyver és vérontás nélkül kis fáradsággal és csekély erővel visszaterelni az igaz útra, Krisztus nyájába”.¹⁷ Ennek a gondolatnak a variációi a XVI. században nagy publicitást kaptak, a 20-as évek traktátusaitól kezdve a katolikus szerzők egyre gyakrabban gondolnak úgy az orosz orthodox egyházra, mint az igaz keresztény hit letéteményesére, mint támaszra, szemben a nyugaton végbemenő szakadással, a reformációval.

Hogy milyen nagy az érdeklődés a távoli tájak iránt, azt jól mutatja, hogy Itáliában egyre másra jelennek meg az európaiak szá-

mára egzotikus vidékeket bemutató gyűjtemények, térképek. Moszkóviát is bemutatja Olaus Magnus (1490–1557) 1539-ben Velencében kiadott „tengeri térképe”. A művelt katolikus pap és diplomata, akit a reformáció hívévé vált uralkodója később nem enged vissza hazájába, Svédországba, először 1524-ben jut el Rómába állami megbízatással, majd 1537-től haláláig szinte folyamatosan Itáliában él. Velencében ismeri meg Giovanni Battista Ramusiót, a híres útleírás-kiadót, Giacompo Gastaldi térképészt, akik maecénásával, (akinek költségén műve is megjelenhetett) a velencei pátriárkával együtt támogatták térképének elkészítésében. Olaus Magnus térképéhez kiegészítésképpen német és olasz nyelvű kommentárokat fűzött. Művét leginkább a saját maga által tapasztaltakra alapozva írta meg, hiszen 1518–1519-ben körbeutazta Norvégia és Svédország északi részeit, tanulmányozta az északi területek lakóinak szokásait, életét, a természetet, állatvilágot és növényzetet, s minderről részletes jegyzeteket készített.¹⁸ Moszkóvia földrajzi adottságainak bemutatásakor nagyban támaszkodott Paolo Giovio művére is.¹⁹ Térképének kommentárjai tulajdonképpen főműve előkészületeinek is tekinthetők, hisz 1555-ben adja ki „Az északi népek története” című monumentális könyvét. Mint kora művelt embere, több mint harminc klasszikus szerzőt citál, leginkább azonban Pliniust (természetrájsz), Ptolemaioszt (földrajz) és Procopiust (történelem) idézi. Egyházi emberként a Bibliára és az egyházatyák műveire is sokszor hivatkozik, valamint közvetlen elődeire is, akik közül számunkra Sebastian Münster, Matthias Michowia és Paolo Giovio a legfontosabbak. Ezen túl felhasználta például az orosz-svéd háborúk bemutatásánál diplomáciai iratokat (III. Iván levele a dán királyhoz), és sokszor támaszkodik szóbeli közlésekre, például kereskedők és diplomaták elbeszéléseire.²⁰

Ambrogio Contarini művét Aldo Manuzio adta ki újból Velencében 1543-ban, egy olyan kötetben, amelyben velencei utazók írásait gyűjtötte össze időrendben. Contarini művét így megelőzik idősebb kortársának, Josaphat Barbarónak a visszaemlékezései – *Viaggio del magnifico messer Iosaphat Barbaro, ambasciatore della illustrissima republica di Venetia alla Tana*.²¹ Ebben Barbaro két utazásának tapasztalatait írja le. Mint velencei kereskedő, 1436-tól

1452-ig Tanában (a mai Azov) élt, majd 1473-79 között a velencei köztársaság követe Uzun Hasszánnál, Perzsiában. Műve két részre osztható, azonban a két rész összefügg, kiegészíti egymást. Utazását Tanába kiegészíti későbbi tapasztalataival, perzsiai visszaemlékezéseiben pedig néhol ifjúkori élményeihez fordul. Barbaro ugyanis idős korában, a dózse többszöri felszólítására írta meg könyvét: „Isten dicsőségére ... azok meglegedésére, akik megíraták ezt velem; azok hasznára, akik utánunk jönnek, ... azoknak az örömére, akik abban lelik kedvüket, hogy általuk ismeretlen dolgokról olvasnak, s városunk segítségére, ha a jövőben azokba az országokba kell valakit küldenünk”.²² Barbaro, bár maga nem járt az orosz államban, írt róla, egyrészt mert mindent le akart írni, amit a távoli vidékekről tudott, másrészt mert Velencében Szofja Paleologosz és III. Iván házassága kapcsán nagy volt az érdeklődés a távoli birodalom iránt. Így aztán citált bőséggel Contarini korábban megjelent könyvéből.²³

Aki szert tett a kötetre, Barbaro és Contarini visszaemlékezésein kívül még három XVI. századi indiai és egy konstantinápolyi útleírást olvashatott velencei szerzők tollából, s miután az első kiadás példányszáma kicsinek bizonyult, két év múlva, 1545-ben újból megjelent a gyűjtemény. Ezt követte 1559-ben a híres Ramusio-féle „*Navigazioni et Viaggi*” második kötetében a harmadik kiadás. A későbbiekben a XVI. és XVII. század folyamán ezt a gyűjteményt még többször is kiadták. A „*Navigazioni et viaggi*”-ban – melyben szinte minden megtalálható, amit ezidőtájt a világról tudni lehetett – Marco Polo, Barbaro és Contarini művein kívül 1559-ben már Alberto Campense és Paolo Giovio írásai is olvashatók voltak.²⁴ Utóbbinak olaszra fordított művét 1545-ben kétszer is kiadták Velencében.²⁵

Itáliában a XVI. század derekán a fenyegető török veszély ellenében a nagy kiterjedésű, népes orosz birodalom ideális szövetségesnek tűnt. A reformáció irányzataitól távol álló lehetséges szövetséges iránti érdeklődést kihasználva egyre újabb és újabb művek, illetve egy-egy népszerű leírás újabb és újabb kiadásai bukkantak fel. A XVI. század közepéig csaknem minden, ami nyugaton megjelent az orosz államról, először Itáliában volt olvasható, sőt Oroszország első térképei is olasz nevekhez fűződnek. Ennek

két fő oka van: a politikai és kereskedelmi érdekelttség. Ez utóbbi főként Genova és Velence érdekeit jelenti, politikailag pedig a török veszéllyel szemben kívánt Itália a hatalmas birodalomra támaszkodni, vele szövetséget kötni²⁶, valamint a jócskán megtépázott pápai hatalomnak is jól jött volna némi támogatás kelet felől. Ezért nem meglepő, ha egyre-másra jelennek meg Itáliában – esetleg egymás után több kiadásban is – a Moszkóviát megjárt utazók emlékezései, vagy a netán más forrásokat felhasználó politikusok (Giovio, Campense) művei az orosz államról, népről.

Nem csak Itáliában nő az érdeklődés az újonnan felfedezett világok iránt. A minden újra kíváncsi tudósok egyike a német származású Sebastian Münster, ferences szerzetes és polihisztor. Nem csupán az ógörög, héber és kaldeus nyelvek jó ismerője, de Tübingenben matematikát, csillagászatot és kartográfiát tanul, földgömböket, asztrólábiumokat és napórákat szerkeszt, vagy 140 térképet rajzol, s 1544-ben kiadja élete főművét, amin tizennyolc évig dolgozott, a világ általános leírását: „*Cosmographia oder Beschreibung aller Lender durch Sebastianum Münsterum. Basel, 1544*”. Német nyelvű művében hat könyvben írja le mindazt, amit összegyűjtött a különböző vidékek földrajzáról, történelméről, állat- és növényvilágáról. Kozmográfiája példaértékű minden későbbi szerző számára, s hihetetlenül népszerű: 1650-ig legalább 46(!) kiadást ér meg – ezek között 1558-ban jelenik meg az első olasz nyelvű. Oroszországról Matthias Michowiára és Paolo Gioviora támaszkodik leginkább, természetesen a reneszánsz tudósokhoz illően az ókori szerzőkre, s ezen túl Anton Wiedre, a gdanski illetőségű szenátorra, aki 1537 és 1544 között állította össze Moszkóvia térképét Ivan Ljackij okolnyicsij segédelmével. Münster megnevezi még rajtuk kívül Herbersteint, Dmitrij Geraszimovot, Ivan Ljackijt és Aeneas Sylvius Piccolominit is, mikor forrásaira utal. Antonius Wied is említi Herbersteint, mondván, hogy az ő sürgetésére fejezte be munkáját – hogy pontosan mikor, azt nem tudjuk. Mindenesetre önállóan 1555-ben publikálta először.²⁷

Andreas Kappeler a keresztény Európa és Oroszország találkozásait a XVI. században két fázisra bontja. Az első fázis a XVI. század közepéig tartott, amikor megvetették egy tudományos Oroszország-kép alapjait. Ebben a legnagyobb szerepet Matthias

Michowia, Johann Fabri és Giovio játssza, illetve az utolsó, s egyben a legterjedelmesebb munka megírója, Sigismund Herberstein. Ezek az értekezések a legkülönbözőbb nyelveken és kiadásokban terjedtek, mégis az Oroszországról szóló híradásoknak egy minőségileg más szakasza az 1560–1600 közötti időszak, mikor a Moszkváról szóló írások lényegesen nagyobb nyilvánosságot kaptak. Ennek a korszaknak a főbb központjai Anglia, a lengyel-litván állam és legfőképp a német birodalom, ahol vagy száz iromány jelent meg nyomtatásban a tárgyalt korszakban, amelyek mind IV. Iván viselt dolgaival és a livóniai háborúval foglalkoztak.²⁸

Az első szakasz koronája tehát Sigismund Herbersteinnek (1486–1563), „négy király szolgájának” (I. Miksa, V. Károly, I. Ferdinánd és II. Miksa) műve: *Rerum Moscoviticarum Commentarii*.²⁹

A leendő diplomata Stájerországban szláv környezetben nőtt fel, így bírta az orosz nyelvet, s a bécsi egyetemmel, majd csakhamar a katonáskodással is felhagyva 1516-tól kezdve állt diplomáciai szolgálatban. Saját maga diplomáciai megbízatásai közül a legbüszkébb az oroszországi és a törökországi misszióra volt. Herberstein két alkalommal járt III. Vaszilij birodalmában, 1517-ben és 1526-ban. Itt nem csak magával a fejedelemmel beszélt több ízben, de az orosz társadalom majd minden rétegéből voltak ismerősei, kezdve a nagyfejedelmi udvar legelőkelőbb tagjaitól, deákokon, tolmácsokon át, utazó kereskedőig, mesteremberekig. Mindkét utazása alatt részletes úti feljegyzéseket készített, első útja alkalmával sok információt orosz évkönyvekből is kiírt. Művén hosszú ideig dolgozott, valószínűleg az első verzió közvetlenül második utazása után készült el, majd a negyvenes években újra elővette jegyzeteit. Más elfoglaltsága közben is figyelt az oroszországi eseményekre. Prágában Dmitrij Vasziljev követtől, Bécsben orosz ügyekről beszámoló lengyel követektől értesül az oroszországi eseményekről, és sokat járván Lengyelországban, a lengyel politikusokkal is gyakran disputál Oroszországról. Ezen túl természetesen ismeri a korábban kiadott Moszkóviáról szóló irodalmat. „Feljegyzései” Ferdinándhoz szóló ajánlásában akkurátusan feltünteti az általa ismert és felhasznált irodalmat: Nicolaus Cusanus, Paolo Giovio, Ioannes Fabri, Anton Wied, Matthias Michowia, Alberto Campense és Sebastianus Münster szerepel a felsorolásban.³⁰ Könyvét 1544-re fejezi

be, és az 1549-ben jelenik meg Bécsben,³¹ Egy év múlva Velencében olasz nyelven is kiadják, 1551-ben és 1556-ban újból latin nyelvű kiadások jelennek meg, 1557-ben és 1563-ban pedig a németül olvasók kapják kézhez a kötetet. És ez így folytatódik hosszú időn keresztül.³²

„Feljegyzései” hihetetlenül népszerűek, a kortársak szemében Herberstein munkája az orosz élet enciklopédiájának tűnt. Nem véletlenül írta elismerően George Turberville, Sir Thomas Randolph titkára 1568-69-es oroszországi utazásáról számunkra ismeretlen barátjának, hogy ha esze van, akkor inkább maradjon otthon, ne látogassa meg ezeket a barbár partokat, s ha jól meg akarja ismerni az oroszokat, akkor „Fordulj Sigismundus könyvéhez, aki a teljes igazságot elmondja neked. Hosszú idő után ő elsőként ment követségbe ama barbár királyhoz a lengyelek ügyében, és minden szempontból igaz jelentést adott. Néki ajánlom magamat, könnyítené meg tollam kínját, És végül kívánok neked minden jót, s búcsúzom.”³³ – fejezi be verses levelét (– az angol eredetiben 12 és 14 szótagos jambikus sorok váltakoznak).

Herberstein műve századokkal később is „alpmű”, klasszikus munka. Már a XVIII. században is őt tartják „Oroszország felfedezőjének” (August Schlözer), s „Feljegyzései” minden későbbi íróra hatottak. Adelung szerint Herbersteinből merít Alessandro Guagnini (sőt, ő kissé sokat kölcsönöz Herbersteintől, kevés újat nyújt Oroszországról)³⁴, Possevino, Jacques Margeret, Peter Petrejus. Kljucsevszkij megállapítása szerint minden XVI. század második felében és XVII. században Oroszországról író külföldi forrásként használta írását.³⁵ Kappeler Herberstein hatását minden későbbi műben felfedezni véli, egyenesen kötelező olvasmánynak tartja, ami megadja az alaphangját az Oroszországgal foglalkozó európai irodalomnak.³⁶ Herberstein „Feljegyzései”-nek első kiadása után (1549), a magára valamit is adó utazó oroszországi útjára való felkészülésekor feltétlenül elolvasta a Habsburg diplomata művét, s a korban divatos kozmográfiák szerzői is gyakran merítettek belőle.

Az eddig felsoroltak azt bizonyítják, hogy a XVI. század közepén a művelt olvasó már nagyon sokat olvashatott Moszkóviáról. Még hozzá alapvetően nem Oroszországot egyértelműen elítélő

műveket. Hiszen a legkorábbi Moszkóviának szentelt művek (Fabri, Giovio, Campense) kifejezett jóindulattal írnak az oroszokról, sőt egyenesen példaként állítják szilárd istenhitüket a többi európai náció elé. Herberstein sem ellenséges velük szemben. Miért alakult ki akkor az a vélekedés Európában, hogy Oroszország a kegyetlenség, a barbárság hazája? Miért nem akart vállalni Európa évszázadokon át semmi közösséget az oroszokkal? Miért gondolják úgy évszázadokon keresztül Európa nyugati felében, hogy ez az ország a „világ vége”, s a mesebeli „Indiákkal határos”³⁷?

A művelt olvasóknak szóló tudományos igényű értekezések – amelyekről eddig szó volt – nagyon kevesekhez jutottak el. Igaz, némelyik mű több kiadást is megért – mégis, rendkívül szűk körben volt csupán ismert. Még a XVI. század legismertebb, hosszú időközön át meghatározó jelentőségű, több nyelven több kiadást megérvő alapművét, Sigismund Herberstein munkáját is nagyon kevesen olvasták. Angol történészek kikutatták, hogy 1550–1600 között hány példány állt rendelkezésére az olvasónak az akkori angol könyvtárakban a szóban forgó műből. Hozzá kell tennünk, hogy egy XVI. századi könyvtár mai szemmel nézve nagyon szűkös kis gyűjtemény. Nagyon kevesen birtokoltak abban az időben tizenöt-nél több könyvet, a leglelkesebb gyűjtők kollektívája sem számlált többet 500 kötetnél, a legnagyobb gyűjtemény mintegy 2500 művet tartalmazott. A kutatások szerint egy „átlagos” oxfordi tudósna nyolcvan könyve volt.

A korszak legjelentősebb könyvtárait is felmérő kutatások negyvenöt könyvtár ránk maradt katalógusait elemezték. Figyelembe véve, hogy a leltárak közül nem mindegyik teljes, s egy könyv megléte sem jelenti azt, hogy a művet valóban olvassák, az ilyen jellegű kutatások eredményeit csak fenntartásokkal lehet fogadni, s a nyilvánosságra hozott adatokat nem lehet abszolút értékűnek tartani. Mégis, az eredmények támpontul szolgálhatnak ahhoz, hogy el tudjuk képzelni, hány művelt olvasóhoz jutottak el Herberstein ismeretei Moszkóviáról. A negyvenöt könyvtárból tíz egyházi emberé volt (köztük a canterbury-i érsek és az orkney-i püspök), öt egyetemé, hét lista könyvkiadóé ill. könyvkereskedőé volt. A maradék huszonhárom könyvtár tulajdonosa a társadalom majd minden rétegét képviselte – kezdve a királyi család tagjaitól

az egyszerű diákokig, köztük olyan közismert személyekkel, mint Erzsébet legfontosabb minisztere, Lord Burghley, vagy Sir Walter Raleigh, vagy az ismert matematikus és kozmográfus John Dee. Végeredményben az angol kutatók öt könyvtárban Herberstein művének hét példányát fedezték fel. S bár ez nem egy túl nagy szám (hisz az akkori könyvtárak leginkább teológiai illetve klasszikus munkákat tartottak, s ezen túl néhány jogi, és történeti művet), azért nem is elhanyagolható. Herberstein munkájának 1571. évi kiadása és Ramusio olasz nyelvű változata volt meg John Dee-nek, aki egész életében a csillagászat, a geográfia és a hajózás iránt is érdeklődött, s mint ilyen kapcsolatban állt a Moszkvai Társasággal. A legnagyobb gyűjteményben, Lord John Lumley könyvtárában egy 1557-es kiadás található, a Bodleian könyvtárban két példány is volt (egy 1556-os kiadás, a másik példányról a leltár nem tüntette fel a kiadás évét). Szintén nem ismerjük a kiadás évét Bothwell skót püspök példányának, Sir Walter Raleigh pedig egy Frankfurtban 1600-ban kiadott *Moscoviticarum Rerum Auctores* című gyűjteményben olvashatta Herbersteint.³⁸

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy hiába befolyásolja a becsületes szándékú Herberstein a későbbi szerzőket, s így az Oroszországról kialakuló képet, hatása mégis elég szűk körben érvényesült. Jelentősebben alakították a Moszkóvia-képet a sokkal nagyobb létszámú olvasóközönséghez eljutó rölapok, amelyek a XVI. század második felében igen népszerűek voltak.

I. 2. AZ OROSZORSZÁG-KÉP MEGVÁLTOZÁSA

I. 2. 1. *Röpiratok a livóniai háború időszakából*

A közvéleményt elsősorban a röpiratok formálták, ezek az általában nyolc oldalas, fametszetekkel illusztrált „újságok”, amelyek rendkívül nagy számban jelentek meg. 1561 és 1582 között vagy ötven röpiratról tudunk német területeken, amelyeket legalább kétszer kiadtak.³⁹ Ez az időszak a livóniai háború ideje (1558–1583). A livóniai városok közvetítő szerepet játszottak Moszkóvia nyugattal folytatott kereskedelmében, s ezt a pozíciót ki is tudták használni, nem beszélve arról, hogy Oroszországot igyekeztek minden

módon gátolni a nyugattal való kapcsolatok szorosabbra fonásában.⁴⁰ Az orosz sérelmeket megelégelve az önálló politikába fogó IV. Iván megtámadta a livóniai városokat, s ezzel megkezdődött a 25 évig húzódó livóniai háború. Ezt a küzdelmet tükrözik az emlegetett röpiratok – a nyugatiak szemével. Ketler nagymester 1559 augusztusában Zsigmond király támogatásának reményében ugyanis lengyel–litván protektorátussá tette államát,⁴¹ így Moszkovia immár nem csak a livóniai lovagrenddel, de Litvániával, Lengyelországgal is konfliktusba került, s ezekhez az idők folyamán még Dánia és Svédország is csatlakozott. A hosszúra nyúló hadakozás egyik eredménye az az Oroszország-kép, amely még napjainkban is érezteti hatását.

Ezek a röpiratok a támadó ellenségről számoltak be, az orosz katonáknak illetve IV. Ivánnak a kegyetlenkedéseiről adtak hatásvadász módon híreket. A röpiratok nem átfogó képet akartak nyújtani Oroszországról, céljuk a közvélemény, főleg a német birodalom politikai befolyásolása, Moszkva ellehetetlenítése volt. Az azonnali tájékoztatás igényével széles publikumhoz szóltak, minél feltűnőbbben, hangzatosabban, képekkel, hatalmas számokkal, otrombaslágvortokban, a jámbor olvasó idegeit borzolgatva. Így egy sematikus Oroszország-képet alakítottak ki. A hitelességgel nem sokat törődtek – ez jól látszik például az illusztrációkon: III. Vaszilij arcképe egy későbbi röplapon IV. Iván portréjaként jelenik meg, de még érdekesebb az 1576-os orosz követség egy tagjának képe, amelyet három évvel később orosz hadifogolyként interpretálnak, újabb három év múlva pedig mindenütt feketére színezve Antonio Possevino pápai legátus aláírással jelentetnek meg.⁴²

Kiadósan írnak a hadseregről, a fegyverekről, a moszkvai seregben szolgáló tatárokról, ezzel is erősítve az oroszok barbár, ázsiai jellegét. Ehhez a vonulathoz tartozik mellesleg az oroszok és a törökök egybemosása is.⁴³ Gyakran előfordul, hogy törökökkel és oroszokkal vívott háborúkat egy röpiratban ismertetnek. Ilyenkor a moszkvai nagyfejedelem titulusa keveredik a török szultánéval, az illusztrációkon az oroszok török öltözetet és fegyvereket viselnek, s az írások gyakorta a törököket és a moszkovítákat egységesen „kegyetlen barbár és fajtalan népekként” aposztrofálják, akik „Isten Egyházának a legutolsó időkben különleges csapást és szív-

béli szenvedéseket okoznak”.⁴⁴ A korábban (mohácsi vész, Bécs elleni támadások után) törökre alkalmazott sztereotípiákat vonatkoztatják az oroszokra is az 1560-as évektől kezdve. A „moszkovita” röpiratok nagy része Nürnbergben jelent meg. Nürnbergben korábban Leonhard Heussler nyomdájából került ki a törökellenes röpiratok legnagyobb része, aki később több röpiratot jelentetett meg a livóniai háborúról is. Nem véletlen tehát a nagy egybeesés.⁴⁵

Az oroszokra a német birodalomban, Lengyelországban úgy tekintenek, mint egy hatalmas, kegyetlen népre, amely Európát északkeletről fenyegeti, míg a török délkelet felől támad. Livónia, a lengyel-litván állam tehát ugyanúgy a kereszténység védőbástyája, mint délen Magyarország volt a török ellenében. A félelmetes orosz sereg óriási katonai erejével a kereszténységet támadja, keresztények vérént ontja, hívják fel keresztény testvéreik figyelmét röplapjaikkal szorongatott helyzetükre. Egyúttal abban is bizakodnak, hogy segélykérő kiáltásaik nem csupán együttérzést, de támogatást is kicsikarnak hitsorsosaiktól. Mindenesetre így válik a moszkovita kifejezés a kereszténység ősellenségének szinonímájává. Miután a kor embere keresztényi életérzéssel van tele, hajlamosan az oroszokat – éppúgy, mint korábban a kalandozó magyarokat, a tatárokat vagy törököket – Isten ostorának tartani. Polock meghódítását (1563) az 1563-ban Augsburgban kiadott röpirat Isten büntetésének írja. „Ennekokáért térjünk meg Istenhez, a mi atyánkhhoz / és mondjuk: vétkeztünk / és helytelenül cselekedtünk / és hűtelenek lettünk. Eltértünk parancsaidtól és törvényedről / de Te irgalmas szívű vagy / ezért légy hozzánk kegyes / és te magad büntess minket”.⁴⁶ Minden baj okát ezért saját magunkban kell keresni, nem pedig az ellenségben, sugallják a röplapok. Nem jobban kell harcolni, hanem bűnbánatot kell tartani és meg kell térni Istenhez.

A viszonylag nagy tömegekhez eljutó röplapok olyan értéket és látásmódot közvetítettek, amely Oroszországot egyértelműen negatívan ábrázolta. A durva általánosítások, klisék közismertté váltak: az előbb idézett sorok Polock bevételéről rövid időn belül négy német (ezek közül egy verses), egy latin és egy cseh kiadást értek meg mai tudásunk szerint. Hat különböző kiadásban köszön ránk az az eredetileg 1561-ben Nürnbergben megjelenő címlap, ami orosz íjászok csoportját mutatja, amint fára felakasz-

tott meztelen nőkre lődöznek.⁴⁷ Ezeket a röplapokat, amelyek egyszerre voltak a véleményformálás, szórakoztatás és tájékoztatás eszközei, az idők folyamán forrásként is felhasználták a későbbi szerzők. Így válnak az oroszok a széles néptömegek számára irgalmat nem ismerő, kegyetlen vérszopókká. Ezek alapján válik az orosz ember jelképévé IV. Iván, aki mintául szolgált „a” zsarnok portréjához, aki saját alattvalóit is ördögi módon sanyargatja, s így az a szerencsétlenség jutott osztályrészül az oroszoknak, hogy az első portré alapján minden oroszzt ugyanolyan negatív vonásokkal ruháztak fel, mint uralkodóját.⁴⁸ Nem csoda, ha ettől a képtől elhátárolta magát mindenki, s Oroszországot, az emberevő oroszokat⁴⁹ nem tartották saját, európai világuk részének, hanem az egy félelmetes, óriási katonai erővel rendelkező fenyegető rémnek, a gonosz birodalmának képét öltötte magára.

A közvélemény formálása szempontjából kevésbé volt fontos, hogy mit tapasztaltak az egyes utazók Oroszországban, mit írtak le jelentéseikben a diplomaták, hisz a röpiratok, a kor sajtója sokkal nagyobb nyilvánosságot kapott. Így még az olyan sikerkönyvek is, mint például Herberstein műve, a maga visszafogottabb, tárgyilagosabb stílusával háttérbe szorult a harsány sajtó mögött. A korszakra amúgy is jellemző idegenekkel szembeni előítéletek, a saját értékekkel szembeni elfogultság (ez persze igaz az oroszokra is!) egy minden ízében negatív Oroszország-képet hagy az utókorra. Ezt a képet még sötétebbre festik az 1580–1590-es években az orosz katonai vereségek után, hisz miután a lengyelek és svédek győzelmeket arattak Moszkva felett, az orosz hatalom respektusa odalett, s az egyes művekből újranyomtatásukkor a pozitív passzusokat egyszerűen kihagyták.⁵⁰

A röpiratok az Oroszország-képnek a német területeken, a Baltikumban és Lengyelországban kialakult alsó szintjét mutatják. S bár a barbárság vádjá mindig az oroszok feje felett lebeg, politikai, netán kereskedelmi érdekektől vezérelve más területeken és szinteken Európához is sorolják őket.⁵¹ Ugyanakkor még a XVII. században is teljes komolysággal írnak az oroszokról olyasmiket, hogy arcszínük ugyan fehér, mint az európaiaknak, de ez csak a hideg klímának köszönhető, ami megváltoztatta, kifakította eredetileg sötét, ázsiai bőruket.⁵²

A szomszédos országok ellenérzései tehát jól tükröződnek a röpiratokban, s hogy mennyire tudatában voltak a sajtó, a propaganda nagy szerepének, azt mutatja, hogy Báthory István lengyel király 1578-as akcióját széles körű publicisztikai kampány támogatta. Báthory, a lengyel haditetteket igazolva, több kiáltványt, nyilatkozatot nyomtatott ki mozgó tábori nyomdájában több nyelven, s ezeket aztán több országban, főként német területeken terjesztette. Ezek a röplapok részletesen tárgyalják Moszkva vereségét, s a Possevino segítségével kieszközölt fegyverszünetet. A tudósítások fennhangon hirdetik, hogy a „ravasz róka” moszkoviták hevesen veszekedtek, alkudoztak, de végül a nagyfejedelemnek rá kellett döbennie, hogy „csalárd csűrcsavarok” itt már nem segítenek, s így aztán – Possevino haragos és fenyegető fellépésétől is meggyőzve – átadta egész Livóniát.⁵³ A livóniai háború befejeztével véget is ért az intenzív Oroszország-ellenes publicisztika első szakasza – egy időre okafogyottá vált, s így lekerült a napirendről a moszkoviták ócsárlása.

I. 2. 2. Angol szerzők objektívebb írásai

Ha a „tudományos igényű”, némileg objektívebb írásokat vizsgáljuk a XVI. század második felében, meglehetősen nagy számban olvashatunk ilyeneket angol utazók tollából. Az angolok gazdasági érdekektől vezérelve jutottak orosz földre. A londoni kereskedő közösséget zavarta, hogy kiszorulnak a nyugat-európai piacokról, s ezért elhatározták, hogy a spanyolok és portugálok mintájára szerencsét próbálnak a tengerentúli kereskedelemben. Ennek következménye, hogy 1553-ban Richard Chancellor eljutott Moszkvába. Ugyanis nagyszabású expedíciót szerveztek, három hajót szereltek fel, hogy azok felfedezzék a világ északi részeit, hogy új utakat találjanak az áhított keleti kincsek felé, s „új és ismeretlen királyságokat” fedezzenek fel – írja Richard Chancellor, az Edward Bonaventure nevű hajó kapitánya.⁵⁴

A Kínába vezető tengeri utat ugyan nem találták meg, a három hajóból kettő egy szörnyű viharban eltűnt a Jeges-tengeren. A velencei köztársaság angliai követe 1555-ben azt írta a dózsénak, hogy szemtanúk elbeszélése alapján (a hajókat később orosz halászok találták meg) a hajókon minden érintetlen volt, s a legénység

tagjai szobrokként megfagyva voltak a fedélzeten, ahogy a halál érte őket: egyesek az asztal előtt, kezükben tollal, íráshoz készülődve, mások kezükben tányérral, szájukban kanállal fagytak meg, általában a legváltozatosabb pozitúrákban letek rájuk.⁵⁵ De Chancellor hajója eljutott – India vagy Kína helyett – a Dvina deltájába, ahonnan a kapitány Holmogorin keresztül Moszkvába utazott, s később megírta utazásának történetét. Jó kereskedelmi ügynökhöz méltón nagy figyelmet szentelt a gazdasági életnek, s precízen feljegyzett minden számára lényegeset a jelentősebb városokról.⁵⁶

Chancellor, mint hajóskapitány, valószínűleg nem érezte magát elég ékesszólónak vagy műveltnek ahhoz, hogy tapasztalatait egyedül öntse írásos formába. Ezért egy Clement Adams nevű literátorral fogott össze, hogy műve méltó legyen arra, hogy a királynő szeme elé kerüljön. Clement Adams, aki soha nem járt Oroszországban, átfésülte a Chancellor által írottakat, s kiegészítette művét, legfőképp a Moszkvai Társaság alapítására vonatkozó részletekkel.⁵⁷

Az angolok tehát 1553-ban „fedezték fel” Oroszországot Richard Chancellornak köszönhetően. Írását nyomtatásban először 1589-ben adta ki Richard Hakluyt, majd 1598–1600-ban második alkalommal is. A *Principal Navigations* első kiadásában jelent meg Anthony Jenkinson beszámolója is orosz földről.⁵⁸ Őt 1557-ben küldte az Oroszország Társaság Moszkóviába először, majd ezt követően még három alkalommal járt ott. Jenkinson az angol–orosz kapcsolatok első szakaszának krónikása. Műve („The first voyage made by Master Anthony Jenkinson, from the City of London, toward the land of Russia, begun the twelfth day of May, in the year 1557.” fejléccel) két részre osztható: az első részben a szerző akkurátusan leírja, hogy jutott el Londonból a Dvina torkolatához, a második rész pedig Moszkóviának és polgárainak a bemutatása.⁵⁹ Az ő misziója is hasonló elődjéhez: Ázsiába akar orosz földön keresztül eljutni. Engedélyt is kapott erre, s neki is indult Buhara felé, ahonnan Kínába vette volna útját, de ebben megakadályozták a nomádok közti állandó háborúk, így kénytelen volt dolgavégezetlen visszatérni Moszkvába. De ez nem vette el végleg a vállalkozó kedvét: 1561-ben uralkodói engedéllyel Perzsiába indult Moszkvából. Utazásainál nagyobb jelentőségű, hogy IV. Ivántól különböző enged-

ményeket járt ki az angol kereskedők számára, melyek közül a legfontosabb, hogy az angol kereskedelmi társaság vámmentesen kereskedhet orosz földön Perzsiával és Közép-Ázsiával is.⁶⁰ Oroszország és Anglia első találkozója az angolok számára nagyon gyümölcsöző volt: az angol kereskedelmi társaság ügynökei monopóliumot kaptak a vámmentes kereskedelemre, a városokban kereskedelmi telepeket hozhattak létre. Holmogori és Moszkva között ilyen célra a legfontosabb településeken telkeket kaptak, s telepeik autonómiát élveztek. Az angolok megjelenése ugyanis azt a reményt ébresztette az oroszokban, hogy függetleníthetik magukat az ellenséges szomszédoktól, egyszerűbb lesz az angolokon keresztül tartani a kapcsolatot Európa nyugatibb részeivel.⁶¹ Ez az angolok számára ideális helyzet azonban nem tartott hosszú ideig, mert nagyon gyorsan egy rendkívül kellemetlen vetélytárs, Hollandia jelent meg a színen. A holland kereskedők gyorsan túlnőttek az angolokon, s a XVII. század már a holland sikerek és fölény időszaka.⁶²

Ami a szélesebb közönséghez eljutó információkat illeti, Angliában Hakluyt *Principal Navigation*-ja az első, ami orosz útleírásokat közöl, ha nem számítjuk Clement Adams tollából azt a rövid részletet, amit Chancellortól kölcsönzött, s ami már 1554-ben megjelent – bár ezt csak utalásokból tudjuk, miután egyetlen példányban sem maradt fent.⁶³ Ha megnézzük a Moszkvai Társaság tollforgatóinak Oroszország-leírásait (Chancellor, Jenkinson, Randolph, Turberville) azt látjuk, hogy útibeszámolóik nem olyan átfogók és minden részletre kiterjedők, mint Herberstein értekezése, azonban nagy valószínűséggel ismerték Herberstein művét, s saját írásukhoz fel is használták.

Chancellor írása, bár nem túl hosszú, sok első kézből származó információt ad. Viszont tudjuk, hogy olyan területekről is ír, ahol ő maga nem járt.⁶⁴ Ilyen például annak emlegetése, hogy a tatárokkal szomszédos területek orosz lakossága nagy bálványimádó, s különösen nagy tiszteletben tartanak egy „Arany Öregasszony”-t, akit bármiféle bajban segítségül hívnak.⁶⁵ Ez az „Arany Öregasszony”-szobor Herbersteinnél is szerepel, mint amiről hallott mesélni, hallotta, hogy babonásan tisztelik, de ő semmilyen varázserőt nem tulajdonít neki.⁶⁶ Szintén Herberstein hatását lehet

érezni az orosz közkatonák nehéz sorsát, megpróbáltatásait ecsetelő passzusban.⁶⁷

Jenkinson esetében Samuel H. Baron szerint Herbersteintől származik a III. Vaszilij szégyenletes gyávaságára való utalás, annak említése, hogy az orosz asszonyokkal milyen szigorúan bának a férjeik, s kétségtelen Herberstein hatása Jenkinson Oroszország-térképére is.⁶⁸ Sir Thomas Randolph lakonikus útleírásában (óvatos megfigyelő volt, félt a körötte zajló eseményektől – opricsnyina – s minél előbb haza akart jutni Rettenetes Iván országából) ugyan nem találni Herbersteintől vett részleteket, de miután titkára, Turberville ebből készült fel az útra, nagyon valószínű, hogy a követség művelt, Oxfordban végzett vezetője is olvasta a Habsburg diplomata beszámolóját.⁶⁹ Turberville költeményei 1587-ben látnak nyomtatott formában napvilágot, bár a téma egyes kutatói szerint a *Tragical Tales*-nek 1574-ben, vagy 1575-ben volt az első kiadása.⁷⁰

Ezek az adatok és feltételezések valószínűsítik, hogy az angliai Oroszország-képet meglehetősen komolyan befolyásolták Herberstein „Feljegyzései”. A korai (XVI. század második fele) angol–orosz kapcsolatok szakértője, T. S. Willan ezért írhatta, hogy az angol Oroszország-kép Herbersteinre alapul.⁷¹ Igaz ugyan, hogy a tárgyalt időszakban Herberstein művének nincs angol kiadása, de már 1555-ben megjelent egy részlet Richard Eden (ő Hakluyt előfutára) fordításában és kiadásában a „*The Decades of the Newe Worlde*” című antológiában. Eden valószínűleg az egyik korai latin kiadáshoz jutott hozzá – talán az 1551-es bázelihez –, s ebből tette közzé az őt érdeklő részleteket: az ország elnevezéséről, a lakosság nyelvéről, az uralkodó hatalmáról, a hadseregről, a földrajzi viszonyokról, a mezőgazdaságról és a városokról. Ezek a részletek irányíthatták a kereskedők figyelmét a remélt Kína felé vezető északi átjáróra, és Herberstein ismerete lehetett az egyik kiváló oka az 1553-as expedíciónak is.⁷² Az Eden által olvasott példány ugyan is ismert lehetett a kereskedők legbefolyásosabb tagjai, s az állam vezető tisztviselőinek körében is. Hogy volt olvasótábora Eden művének, jelzi, hogy 1577-ben megjelent a második kiadás is (*The History of Travayle in the West and East Indies*), majd Hakluyt is közzéteszi az Eden által készített fordítást a *Principal Navigations* második kiadásában 1598-ban.⁷³

Herbersteint, illetve munkáját amúgy is már egészen korán propagálják: William Cuningham, aki 1559-ben jelentette meg kozmográfiáját (*The Cosmographical Glasse*), művében röviden foglalkozott az egyes országokkal is. Oroszországról is írt, hozzátéve, hogy a lakói természetét, az ország árucikkeit és minden részének tökéletes leírását bővebben Herbersteinnél találja meg az érdeklődő.⁷⁴

A kutatók szerint a tollforgató angol utazók közül Giles Fletcher-re volt legnagyobb hatással a korábbi német birodalmi követ. Fletcher is egy átfogó és rendszerezett értekezést kívánt megírni, mint neves elődje, s így nem csak arról írt, amit saját maga tapasztalt, hanem minden korábbi általa elérhető forrást is felhasznált. Az alapos elemzés szerint Fletcher Herberstein leírására támaszkodott az orosz tél bemutatásakor, Moszkva építészeti jellemzésekor, a novgorodi felkelés ismertetésekor, az uralkodó koronázásáról, Moszkva terjeszkedéséről, az „Arany Öregasszony”-ról, az oroszok katolizálásának lehetőségéről írtak esetében, de az orosz, török és tatár katonák összehasonlításakor, és több más esetben is. Művét viszont minden részletében eredetinek akarta feltüntetni, ezért aztán tagadja a kölcsönzést, sehol sem említi Herbersteint, vagy művét.⁷⁵ „*Of the Russe Commonwealth*” című kötete először 1591-ben jelent meg, második kiadása 1643-ban, s Richard Hakluyt is bevette a *Principal Navigations* második kiadásába (1598).⁷⁶

I. 2. 3. Az orosz háborúkkal összefüggő irodalom

Az angol szerzők felsorolásával viszont időben már túlságosan is előre jutottunk, hisz a XVI. század második felében rajtuk, meg a korábban idézett röplapokon kívül is jócskán jelentek meg az orosz viszonyokkal foglalkozó írások. Akik nem a kereskedelemmel foglalkoztak, azok csaknem mind valamilyen módon a kelet-európai térségben zajló háborúk miatt kerültek kapcsolatba az oroszokkal, s szereztek tapasztalatokat róluk.

1575–76-ban járt Moszkvában Herberstein két utódja, Daniel Printz és Hans Kobenzl, császári követek, akik orosz támogatást próbáltak szerezni a Habsburgok lengyel trónigényéhez. Műveik azonban csak a XVII. század első felében kerültek nyomtatásba.⁷⁷ Több rövidebb beszámoló jelent viszont meg lengyel, illetve litván diplomatáktól. Külön csoportot alkottak a livóniai háborúban

orosz fogságba esettek, akik szabadulásuk után jelentéseket írtak. 1564-ben orosz hadifogságba került Albert Schlichting, hogy azután hat évet töltsön Moszkvában IV. Iván orvosának szolgájaként. Mikor végre sikerült megszöknie, a lengyel uralkodónak ajánlotta beszámolóját az orosz cár saját alattvalói ellen elkövetett gazetteiről. A lengyel király persze igyekezett az oroszellenes iratot népszerűsíteni, így Schlichting írását már 1571-ben elküldte a pápának, aki ennek hatására elhalasztotta az egyházi unió ügyében tervezett követjárást. Schlichting művének kézírata, vagy eredeti változata nem maradt fenn, nyomtatásban sem adták ki többször, viszont Guagnini beleillesztette a XVI. század végén közismert Oroszország-könyvébe, amely először 1578-ban jelent meg.⁷⁸

Alessandro Guagnini Verona szülötte, de apjával már fiatalon Lengyelországba került, ahol hadiszolgálatba álltak, és belőle hadmérnök lett. III. Zsigmond és Báthory István hadműveleteiben vett részt, lengyel alattvaló lett, így 18 évig Vityebszk parancsnoka, később Krakkóban királyi lovaskapitány, itt is halt meg 1614-ben, 76 éves korában.

Írói munkásságát történelmi, földrajzi, néprajzi művek jelzik, számunkra „Moszkóvia leírása” érdekes, amelyben a IV. Iván uralkodása alatti Oroszországot mutatja be. Könyve 1578-ban jelenik meg Krakkóban latin nyelven. Ezt igen gyorsan követik a német, cseh, lengyel fordítások, a XVII. században részleteiben már oroszul is olvasható.⁷⁹ Öt fejezetre tagolódó könyvből a Ioann Vasziljevics kegyetlenségét bemutató rész majd a felét teszi ki az egész műnek. Ez utóbbi keltette fel Báthory figyelmét is, aki csupa figyelmességből a könyv egy példányát ajándékba küldte IV. Ivánnak, hadd tudja meg, mit tartanak róla Európában.⁸⁰ Visszatérve a livóniai háborúban orosz fogságba kerültekhez, Timann Brakel, dorpati lelkipásztor kényszerű moszkvai tartózkodását verses drámában örökítette meg, „Keresztény beszélgetés arról, hogyan verték szét kegyetlenül a moszkoviták Livóniát” címmel, amely 1579-ben jelent meg.

A hadifoglyok között külön csoportot alkotnak azok, akik orosz földön karriert futottak be. Ezek közé tartozik Elert Kruse, eredetileg a rigai érsek tanácsadója, és Johann Taube a dorpati (ma Tartu) püspök várnagya. Nekik sikerült IV. Iván bizalmába férkőzni. Kruse

egy időben a cár kegyence volt, házat, földet, pénzt kapott, sőt, arról is biztosították, hogy csak „tisztességes dolgokban” kell részt vennie. Ugyanígy Taube: pomesztyét kapott Rjazanyban, a dorpati püspökségben, jelentős pénzárandóságban részesült. Mindezekért cserébe diplomáciai ágensként szolgálták az orosz uralkodót: Livónia alávetésére tettek javaslatokat, s katonai feladatokat is kaptak. Ők szervezték Dorpat megtámadását is, s miután kudarcot vallottak, félve a cár haragjától, Litvániába menekültek 1571-ben. Írásuk „Ivan Vasziljevics borzasztó, szörnyű és hallatlan zsarnoksága” címmel 1582-ben, az író megnevezése nélkül jelent meg. Ebben az opricsnyináról és a cár 1565–1571 közötti rémtetteiről számolnak be.⁸¹

Az Oroszország-könyvek egy másik csoportja a livóniai háborút írja meg, de ezzel kapcsolatban Moszkóváról is képet adnak. Ezek – általában többször – a XVI. század utolsó negyedében jelentek meg nyomtatásban. Ezek szerzői közé tartozik a porosz származású Reinhold Heidenstein, aki Báthory hadjáratait írja meg (első kiadás 1584 vagy 1585, Krakkó), Laurentius Müller, aki felváltva állt lengyel, svéd illetve kurlandi szolgálatban (históriái 1585-ben Frankfurtban jelentek meg), Salomon Henning (Livóniai és kurlandi krónika, Rostock, 1590). Balthazar Russow és Paul Oderborn evangélikus lelképásztorok voltak, közülük Russow szintén a háborút örökíti meg (*Chronica der Provintz Lyfflandt*, Rostock, 1578), Oderborn IV. Iván portréját rajzolja meg művében (*Ioannis Basilidis Magni Moscoviae Ducis vita*. Wittenberg, 1585).⁸²

A huszonöt évig elhúzódó livóniai háború és IV. Iván katasztrofális következményekkel járó belpolitikája ezért aztán odahatott, hogy a korszak szerzői Oroszországról egy abszolút negatív képet alakítottak ki a közvéleményben. És miután a harcoló felek sehogy sem tudtak dűlőre jutni, a háború befejezéséhez, egy mindkettjüknek elfogadható kompromisszum kialakításához közvetítő segítségét vették igénybe. Így került a képbe Antonio Possevino pápai legátus.

Mikor Báthory ajándékba küldte Guagnini könyvét az orosz uralkodónak, már 20 éve tartott a livóniai háború. Az 1578-as, valamint az ezt követő évek nem hoztak az oroszok számára sikereket. Báthory lett a kezdeményező fél, aki gyorsan nagy orosz területet foglalt el, 1581-ben már Pszkov falainál állt. Miután a svédek

elfoglalták Narvát, így elveszett a közvetlen kereskedelmi és diplomáciai kapcsolat lehetősége Európával, délen pedig állandó tatár betörések fenyegettek, IV. Ivánnak mindenképpen tárgyalnia kellett ellenfeleivel, fegyverszünetet, békét kényszerült kötni. A tárgyalások azonban nehezen indultak, és IV. Iván XIII. Gergely pápa közbenjárását kérte a Báthory Istvánnal kötendő békéhez.

Antonio Possevino, egy mantovai aranyműves gyermeke, Rómában tanult, ahol Gonzaga bíboros figyelte tehetségére, és titkárává fogadta. Possevino ezután belépett a jezsuita rendbe, így indult egyházi karrierje. Jezsuitaként eredményesen harcolt a reformáció ellen, egyre magasabb beosztásokat kapott, majd a rend generálisának titkára lett. Ezzel kezdődött diplomáciai tevékenysége. A béketárgyalások Báthory és IV. Iván között már az ő közreműködésével zajlottak. A pápai kúriától – mielőtt 1581-ben kíséretével elindult volna Moszkva felé – részletes instrukciót kapott. Eszerint küldetésének alapvető célja: IV. Ivánt egy törökellenes ligába bevonni, aztán fokozatosan a katolicizmus felé irányítani, előkészítvén ezzel a talajt Oroszország katolizálásához.⁸³

Possevino tevékenységéről, az általa tapasztaltakról részletes jelentést tett Rómába. Ugyanakkor kíséretének egyik tagja, Giovanni Paolo Campani is készített feljegyzéseket, amelyeket szintén Rómába küldtek. Itt jelentek meg a jezsuita rend évkönyvében írásaik 1584-ben.⁸⁴

Possevino „Moscovia” című traktátusa először 1586-ban jelent meg Vilnában a szélesebb olvasóközönség számára, majd ezt követte 1587-ben egy újabb kiadás Kölnben és egy Antwerpenben, 1592-ben Ferrarában olasz fordításban, majd 1595-ben ismét Kölnben.⁸⁵

Possevino – jezsuitához méltón – alaposan felkészült küldetésére. Mielőtt elindult volna, áttanulmányozta a rendelkezésére álló szakirodalmat, s könyve megírásánál is támaszkodott mind írásbeli, mind szóbeli forrásokra a személyesen megélt tapasztalatokon túl. Így olvasta Herberstein, Guagnini, Kobenzl, Giovio, Campense műveit, X. Leó, VII. Kelemen, V. Pius, XIII. Gergely pápák leveleit és instrukcióit, a lengyel király Moszkóviát megjárta követjeinek jelentéseit. Többször is beszélt Báthoryval, a svéd királlyal, III. János-sal, Kobenzl-lel Grazban találkozott, tárgyalt Isztoma Seviriginnel, s tolmácsokkal is: Poplelrel és Pallavicinóval. Elbeszélgetett Giovanni

Tedaldival, a sokat tapasztalt öreg velencei kalmárral is. S amit ő a maga részéről a legfontosabbnak tartott: alaposan felkészült a skizmára vonatkozó teológiai irodalomból is.⁸⁶ Műve azért is nagyon jól használható ebből a szempontból, mert közléseinek mindig fel-tünteteti forrását, s azt is hozzáfűzi, hogy egyetért-e a korábbi szer-zővel.

Ahogy láttuk, a XVI. század második fele, azaz IV. Iván kora, az állandó háborúk és belső problémák korszaka, mikor majd valamennyi fennmaradt forrásunk ezekkel foglalkozik. Nem véletlen, ha az ellenérdekelt felek egy kicsivel még sötétebbre színezik az amúgy sem túl rózsás képet. A némileg közömbösebb megfigyelő Possevino nem fröcsög úgy a gyűlölettől, mint a geopolitikailag fe-nyezetettebb helyzetben lévő lengyel, vagy litván szemtanúk. Possevino képzettsége, felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékkel, s ily módon egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valóságosabb ábrázolást nyújt az orosz államról elődeinél.

I. 2. 4. Kitekintés a XVII. századra

A XVII. században már nagyon sok visszaemlékezés, útleírás jele-nik meg Oroszországról. Kezdhetjük akár Zalánkeményi Kakas István erdélyi diplomatán, aki 1602-ben jut el Moszkvába⁸⁷ (*Iter Persicum*, Meissen 1609), folytathatjuk különféle nációjú zsoldoso-
kon, akik a zavaros időszakban kerülnek el ebbe a távoli és egzoti-
kus országba, mint például Henry Brereton (*Newes of the present Miseries of Rushia*, London, 1614)⁸⁸, vagy Jacques Margeret, a fran-
cia kalandor (*Estat de L'Empire de Russie, et Grande Duché de Moscovie*, Paris), aki változatos életében a francia vallásháborúktól kezdve részt vett a török elleni harcokban, majd lengyel, 1600-tól pedig orosz szolgálatban is állt.⁸⁹ Mindenféle szerencselovag, bol-
dog-boldogtalan ír erről a különös vidékről. Odavetődött orvos (Samuel Collinsnak, Alekszej cár orvosának 1671-ben adják ki mű-
vét Londonban)⁹⁰, de olyan is, aki soha nem járt orosz földön, mint például a nagy John Milton.⁹¹ Ezek közül csak a legnagyobb hatást elérő, leginkább ismert utazónak, a gottorpi Odüsszeusznak neve-
zett Adam Olearius (eredetileg Ölschläger, 1603–1671) művéről ej-
tenék néhány szót.⁹²

A lipcsei születésű Adam Olearius 1634-ben, 1636-ban és 1639-ben járt Oroszországban. Szemtanúként szerzett tapasztalatain túl ő szintén merített a korábban felhalmozott ismeretekből. Ismerte a korábbi szerzők műveit, s ezeket fel is használta saját könyve megírásakor. Fletcheről eltérően ő nyíltan megvallotta, hogy munkájában támaszkodott Paolo Giovio, Salomon Henning, Jakob Ulfeldt, Peter Petrejus, Possevino, Guagnini és természetesen Herberstein műveire. Idéz tőlük, de nem vesz át kritikátlanul bármit. Kétségbe vonja például Herberstein közlését, miszerint az orosz nők az ütlegetek férjük szeretete jelének tartják. Megjegyzi, hogy szerinte az általa idézett szerző kitől vette információját. Fletcherhez hasonlóan azt mondhatjuk róla, hogy ő szintén korszerűsítette, s némiképp kibővítette a Herberstein által kialakított Oroszország-képet.⁹³ Mindenesetre érdekes belegondolni, hogy Paolo Giovio 1525-ben kiadott könyve, vagy Herberstein 1517-ben és 1526-ban szerzett tapasztalatai milyen pályát futottak be, mennyire hatottak még vagy 120 évvel később is, hogy hozzájuk fordult, aki komoly szándékkal közelített az oroszországi eseményekhez, és jelentős alkotást akart a magáénak tudni. S hogy Olearius magától értetődően hivatkozott a felsoroltakra, mint közismert és elismert szerzőkre.⁹⁴

Olearius után ezen a helyen – úgy vélem – fölösleges tovább sorolni az Oroszországgal foglalkozó szerzőket és műveket, hiszen a XVII. században, azon túl, hogy nagyon sokan fogtak tollat, s örökítették meg benyomásaikat, gondolataikat Oroszországról, gyökeresen új, az előzőknek ellentmondó véleményt nem olvashatunk. Erre az időre, a XVII. század első felére már kialakult Európában egy olyan Oroszország-kép, amit a későbbi szerzők, ha netán tovább is árnyaltak, megváltoztatni nem tudtak, de nem is akartak. Valójában már jóval korábban, a XVI. század utolsó negyedében kikristályosodott egy elképzelés a barbár oroszokról, s ez nagyon hosszan tartotta magát. Hogy miért lett Oroszország a barbárság (s egyáltalán mit jelent ebben az esetben a barbárság), a kegyetlenség hona, az világosan kiderül abból, ha megnézzük, hogy kik, milyen célból milyen híreket terjesztettek Moszkóviáról.

I. 3. AZ OROSZORSZÁG-KÉP VÁLTOZÁSÁNAK OKAI

Bár a korai – XVI. század előtti – esetleges, rövid feljegyzéseket egyre terjedelmesebb, alaposabb munkák követik, amelyek néhol minden szempontból igyekeznek bemutatni Moszkóvia életét, mégsem állíthatjuk, hogy ez maradéktalan objektivitással sikerült volna nekik. Hisz ezek sem mindig nélkülözik a fantasztikus elemeket. Egyrészt az emlékiratok, útirajzok szerzői minden fenntartás nélkül átmásoltak részeket korábbi szerzők irományaiból, másrészt, hogy érdekessé tegyék művüket az olvasó előtt, hajlandónak bizonyultak azt szenzációkkal tarkítani. Ez utóbbi nem is volt nehéz, hiszen európai szemmel figyelve az oroszok életének – az idegen számára – számos furcsaságát tapasztalhatták – már ha tapasztalták, mert az idegeneket általában szigorú felügyelet alatt tartották Moszkóviában. Az is befolyásolta a leírtakat, hogy mit akart elérni a szerző: oroszellenes hangulatkeltés volt-e célja, mint Johann Taube és Elert Kruse műveinek, netán a megtévesztett pravoszlávok igaz útra térítésének lehetőségét és szükségességét bizonygatta, mint Alberto Campense, esetleg háborús tervezetnek szánta (Heinrich von Staden) vagy sikeres üzleti útról számol be – a példa rá Barberini.

Az is lényeges, hogy az oroszországi eseményekről mekkora relatív és abszolút késéssel értesült a nyugati „közvélemény”. M. V. Fehner és F. Braudel számításai szerint a XVI. században Moszkvából Konstantinápolyon keresztül az Adria fővárosáig, Velencéig három – négy és fél hónapig tart az út.⁹⁵ Herberstein adatai alapján az orosz követek Itáliába nem kevesebb, mint négy, de átlagosan hét-nyolc hónap alatt érnek el, ő maga 1516. december 27-én indult Augsburgból és a következő év április 18-án érkezett Moszkvába első oroszországi követsége alkalmával.⁹⁶ Alberto Campense Róma és Moszkva között öt hónapra teszi az utat, az orosz nagyfejedelem követei V. Károlyhoz Spanyolországba nyolc hónap alatt értek el Moszkvából.⁹⁷ A relatív késés tehát elég nagy – Moszkva messze van. Összehasonlításként vehetjük, hogy Velencébe – amely igen szerteágazó, kiterjedt információs hálózattal rendelkezett – egy hét alatt értek el a hírek Angliából.⁹⁸

Ha az információ abszolút késését – azt az időt, amely egy mű megírása és kiadása között telik el – vizsgáljuk, érdekes követ-

keztetéseket vonhatunk le a Nyugat és Oroszország viszonyáról. Ezt az időt főleg a hírek politikai aktualitása szabta meg, és az adott ország Moszkóviához viszonyított helyzete. Először is meg kell nézni, egyáltalán megjelent-e a mű (vagy esetleg még mindig egy levéltárban, kéziratként őrzik, csak kutatók számára hozzáférhetően) és ha igen, mikor. Mert bár Giles Fletcher 1588-89-ben volt Oroszországban, Jerome Horsey pedig 1573-tól 1591-ig élt ott, írásaik teljes egészükben csak 1895-ben jelentek meg a Hakluyt Society kiadásában. Ugyanakkor például Chancellor vagy Jenkinson utazásai a XVI. század közepén jóval nagyobb feltűnést keltettek, és már 1589-ben napvilágot láttak beszámolóik.⁹⁹ Poppel, német lovag (aki azzal dicsekedett, hogy ő fedezte fel Moszkóviát az 1480-as években¹⁰⁰) feljegyzései csak a XIX. században jelentek meg, és több olyan német utazó is volt, akiknek írásait a mai napig nem publikálták. Heinrich von Staden visszaemlékezései – amelyek az opricsnyina időszakában a közigazgatásra, a társadalom- és gazdaságtörténetre a legértékesebb források egyikének számítanak¹⁰¹ – is csak a XX. században kerültek nyomtatásban a szélesebb olvasóközönség elé – azaz a tárgyalt korszakban semmi hatással sem voltak a kortársakra.

A legkorábbi szerzők (Marco Polo, Barbaro, Contarini) még nem ruházzák fel az oroszokat az emberfeletti gonoszság ismérveivel. Mind azt állítják, hogy az oroszok egyszerű emberek, akik sajnos szerfelett hajlamosak a részegeskedésre – de ez emberi gyarlóság. A XVI. század legelején a török fenyegetés, s pláne a reformáció terjedése a vallási tisztaságért, Európa szabadságáért aggódó tudósok (Johann Fabri, Paolo Giovio, Alberto Campense) figyelmét a keleti végekre irányítja, s ők Oroszországban látják azt az erőt, ami szembe tud szállni az oszmán-török hódítókkal, s ezen túl erkölcsi, vallási téren is példát mutat a tévelygő nyugatiaknak. Az anyagi hasznot kereső angolok sem ijednek meg a Moszkóviában uralkodó viszonyoktól. Chancellor 1553-as felfedezését egyre újabb expedíciók és üzleti utak, beruházások követik, s bár Chancellor is barbárnak mondja a helyi lakosságot, esetében a barbár jelző inkább csak az angoltól eltérőt, mást, szokatlant jelent. Hisz ez csak természetes: az angol felfedező partra lép az ismeretlen földön, s ott a barbárok fogadják.

Ami megváltoztatja ezt a viszonyulást, az leginkább a megerősödő orosz állam hatalmi harcainak, majd később IV. Iván politikájának a számlájára írható. A tatár fennhatóságtól lassacskán megszabaduló Moszkva központú Oroszország ugyanis nyugati irányban kezdett volna terjeszkedni az ősi orosz földek visszaszerzése címén, s így összeütközésbe került a litvánokkal, nem is beszélve arról, hogy felismerve önnön gazdasági érdekeit, egy Balti-tengeri kijárat megszerzésére tett erőfeszítéseket. Így hosszan elnyúló háborúk kezdődtek a lengyelekkel és a litvánokkal, gyakorlatilag már a XV. század nyolcvanas éveitől. A fenyegetett szomszédok – akik hirtelen aggódni kezdenek, hogy az oroszok túlságosan is megerősödnek – kezdik az oroszokról a riasztó híreket terjeszteni. Így aztán a Hanza szövetség és a livóniai városok igyekeznek nem átengedni orosz területre azokat az árukat illetve mestereket, akiktől azt lehet várni, hogy megismertetik az oroszokkal a nyugati technikát, a nyugati hadművészetet.¹⁰² Az idők folyamán, ahogy a háború egyre több áldozatot kívánt, ez a hang egyre erősebbé vált. A livóniai háború idején a mindent elborító „moszkovita-röpiratok”, az orosz fogságba esettek visszaemlékezései, avagy magukat igazoló jelentései harsány hangjukkal, az oroszok, illetve uralkodójuk pocskondiázásával háttérbe szorították a – lényegesen kisebb számú olvasóhoz eljutó – visszafogottabb jellemzéseket (Herberstein, Kobenzl, Printz, Possevino). Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a XVI. század első feléig semlegesebb, sőt, inkább jóindulatú európai Moszkóvia-kép IV. Iván uralkodása és háborúi idején változik sokkal sötétebbre, ellenségesre. S minthogy ebben az időszakban a nyomtatás elterjedésével, a röpiratok megjelenésével sokkal nagyobb tömegekhez jutnak el az információk, ez az Oroszország-ábrázolás jóval szélesebb körben ver visszhangot, hatása is jóval nagyobb, és a későbbiekben is inkább ez a meghatározó.

II. MOSZKÓVIA ÉS A NYUGAT KAPCSOLATAI

II. 1. OROSZORSZÁG AZ EURÓPAI POLITIKÁBAN

II. 1. 1. *Moszkóvia bekapcsolódása a nemzetközi életbe*

A XV. század második fele, a XVI. század eleje Moszkva számára az orosz földek összeszedésének, a tatár függőség végleges felszámolásának időszaka, s ezek kapcsán a diplomáciai kapcsolatok kiépítésének az ideje is Európa nyugatabbi részeivel. Az állami egység megteremtése III. Iván és utódai számára is egyet jelentett a korábbi Kijevi Rusz feltámasztásával, legalábbis az orosz földek egyesítésébe a szétagoltság, a mongol hódítás következtében „ elvesztett ” területek visszaszerzését is beleértették. Így kerültek természetszerűleg összeütközésbe a lengyel–litván állammal, s ezért kerestek ellene (többek közt) a német-római császár, illetve a magyar uralkodó (Hunyadi Mátyás) személyében szövetségest.¹⁰³ Ez utóbbiak szintén felfokozott várakozással tekintettek az európai diplomáciába frissen bekapcsolódó keresztény államra, hisz azon túl, hogy az oszmán-török hódítással szembeni természetes szövetségest látták benne, a Jagellókat is lefoglalta törekvéseivel, s így a Jagelló-ház túlzott megerősödését is akadályozta.

Ezek az elvárások, szövetségek természetesen nem voltak örökéletűek, sőt, nagyon is gyakran változtak,¹⁰⁴ de a tatár iga lerázásától kezdve Európa keleti felén már mindig számolni kellett az orosz külpolitikai törekvésekkel. A hatalmas birodalom urának szövetsége, vagy ellenséges érzülete nem volt figyelmen kívül hagyható. Nyugaton sokat vártak Moszkóviától, mint jelentős katonai erőttől és gazdaságilag kiaknázható területtől, illetve tartottak tőle, mint veszedelmes ellenségtől és riválistól a gazdasági életben. A XV. század végére mindenesetre a követjárás megszokott ese-

ménnyé vált a moszkvai udvarban.¹⁰⁵ A legszorosabb viszony természetesen a szomszédokkal szövődött: békeidőben két-három követváltás is előfordult évente a Lengyel Királysággal és a Litván Nagyfejedelemséggel. Informáltság tekintetében ezeket a livóniai városok és a német lovagrend követték.¹⁰⁶ Ahogy erősödik Moszkóvia, úgy tekint egyre messzebb Európában, s egyre távolabbi államokkal veszi fel a kapcsolatot. A XV. század második felében Itáliában 11 orosz követség fordult meg, míg Moszkvában négy itáliai – és ezek a kapcsolatok a XVI. században egyre erősödtek, hiszen akkorra az orosz államnak, mint politikai erőnek a jelentősége még nagyobb lett.¹⁰⁷

III. Iván külpolitikája elválaszthatatlan belpolitikai céljaitól. Mozgatórugója az „orosz” földek visszaszerzése – s ezzel kapcsolatos nyugati politikája is. A nyugattal való közvetlen kapcsolatok kialakítására, közvetítők nélküli kereskedelemre törekszik, az orosz kereskedők, állami megbízottak akadálytalan útját igyekszik biztosítani a nyugat felé vezető utakon, s már ő is rájön arra, mennyire fontos lenne tengeri kijáratot szerezni. A Balti-tenger felé való törekvés áldozata Novgorod is. Novgorod bekebelezése azonban nem elegendő – e politikát szolgálják a svédek elleni harcok, hisz a svédek is akadályt jelentettek a Balti-tenger irányában. Szintén nehézségeket jelentett célkitűzései elérésében a livóniai lovagrend, Lengyelország és Litvánia politikája. A svédekkel szembeni azonos érdekek közelítik egymáshoz Dániát és Oroszországot, a német-római császár pedig egyrészt a fenyegető török veszély ellen keres szövetségest Moszkóviában, másrészt Hunyadi Mátyással, vagy a Jagellók hatalmi törekvéseivel szemben is számítana a távoli uralkodótárs együttműködésére.¹⁰⁸

Európa Oroszországgal nem közvetlenül szomszédos államai – alighogy tudomást szereznek az északi birodalom létezéséről – rögtön igyekeznek kihasználni azt saját céljaik érdekében. Mi sem természetesebb, hogy úgy próbálják bevonni a nyugati diplomáciában járatlan országot a nemzetközi életbe, hogy abból saját maguk profitáljanak. De azért nem kell Moszkóvia urait sem féltetni: ha újoncok is az európai politikában, nem ismerik igazán az erőviszonyokat, a tatár udvar iskoláját kijárt moszkvai vezetés nem lesz tehetetlen báb a nyugati politikusok kezében. Mindig tisztában van

saját érdekeivel, nem hagyja magát fellengzős szólamoktól elámítani, mások érdekében nem vállal kockázatot, kisujját sem mozdítja. Ha a kereskedelemben nincsenek is esélyei arra, hogy alapjaiban megváltoztassa a hosszú idők alatt kialakult struktúráját, s nagyobb részt hasítson ki magának a haszonból – mivel az itáliai, a Hanza-városok, majd Anglia és Hollandia kereskedői mellett az oroszok nem igazán tudnak érvényesülni (lásd a kereskedelemről szóló fejezetet) – kockázatos katonai kalandokba nem hagyja magát belesodorni – kivéve, ha az ötlet orosz fejen fogant.

Moszkóvia külföldre küldött diplomatái az első időszakban leginkább országuk és uralkodójuk presztízsét akarják emelni, udvariassági látogatásokat tesznek, jelzik, hogy Oroszország is a világon van. Tájékozódnak, arra figyelnek, megadják-e a kellő tiszteletet nekik maguknak, s rajtuk keresztül uralkodójuknak (lásd a cári titulusról írt fejezetet), a legfontosabb teendőjük pedig mesteremberek, szakemberek verbuválása, akik megismertetik Oroszországgal a nyugati technikát, Moszkóviában korábban ismeretlen foglalkozásokat űznek, „hiányszakmában” dolgoznak (pl. építészek, ágyúöntők, orvosok stb.).¹⁰⁹

III. Iván egységesítő politikájának sikerei következtében (1478 Novgorod teljes bekebelezése, 1480 ugrai farkasszemnézés, 1485 Tver elfoglalása stb.) Moszkóvia tekintélye, híre-neve ugrásszerűen nő. És nem csupán a közvetlen szomszédok körében, akik kénytelenek elismerni III. Iván több, fegyverekkel is támogatott követelését.

Bár Oroszországnak a Balti-tengerhez való kijutás, s ezzel kapcsolatban az északnyugati szomszédokkal való küzdelem nagyon hosszú időn keresztül meghatározza külpolitikáját, Európa centrális része számára nem ez a legjelentősebb irány. Konstantinápoly elestének híre mindenhová eljut, a legérzékenyebben azonban a fenyegetett területek reagálnak. A törökellenes küzdelem összefogásával, a pogányokkal szembeni fellépés irányításával a katolikus egyház feje próbálkozik meg. Terveiben Moszkóvia – mint hatalmas keresztény állam – jelentős szerepet kap. A Szentszék a Moszkva központú államra, mint az oszmánokkal szemben az egyik legjelentősebb szövetségesére tekint. A török visszaverése nem csupán a hit védelme szempontjából fontos a pápának s az

Appennin-félsziget kereskedő államainak. A Földközi-tengert hatalmába kerítő török lefölte a kereskedelem hasznát, egyre inkább vetélytársa lett a levantei kereskedelemről korábban fényesen élő városállamoknak, akik most riadtan kerestek támaszt mindenfelé, természetesen Moszkóviában is. A XV. század második fele és a XVI. század azonban nem az az időszak, amikor az orosz államnak energiája lett volna szembeszállni a törökökkel. Épp eléggé igénybe vette az önállóság kivívása, az „orosz földek” begyűjtése, ezzel kapcsolatban a nagyra nőtt állam igazgatásának megszervezése, a tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelembe, az ország elfogadtatása, az izoláció, s az elmaradottság megszüntetése. Már az itt felsoroltak is túl soknak bizonyultak Moszkóvia számára, így Törökországgal a békés kapcsolatok fenntartása volt a célja még hosszú ideig.¹¹⁰

A török terjeszkedés által fenyegetett itáliai városok azonban nem lehettek teljesen tisztában Moszkóvia sok belső és külső gondjával, így reménykedve és lelkesen fogadták az első híradásokat a távoli északkeleti birodalomról. Itália legjelentősebb politikai központjai, a pápai állam és az észak-itáliai városok (elsősorban Milánó, később Velence) valójában már a ferrara-firenzei uniók zsinattól kezdve nagy figyelmet szenteltek Oroszországnak.

Az 1400-as évek derekán Milánó ura, Francesco Sforza parancsára készült egy rövid leírás II. Vaszilij államáról, illetve annak határaitól. Ebből kiderül, hogy Oroszországtól (La Rusia) keletre a tatárok hatalmas állama terül el (La Tartaria), amelynek egy része az orosz király (el Re de Rusia), másik része a lengyel király (el Re de Pollonia), harmadik része pedig maguknak a tatároknak az uralma alatt van. Aztán jön Litvánia, ami a tatárok országával és Oroszországgal határos, s a lengyel király uralkodik benne, majd Poroszország, ami Litvániával határos, és itt is a lengyel király az uralkodó, majd Livónia, amit a keresztések birtokolnak. Aztán jön Dánia, ami a tengerig nyúlik.¹¹¹ Ezeket az információkat Gino Barbieri, a forrás közlője szerint 1450 körül vetették papírra, V. I. Rutenburg azonban arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy a híradás nem lehet korábbi 1466-nál, hiszen akkor lett Poroszország a lengyel király vazallusa.¹¹²

Az első orosz követségekről a Sforzák levéltára őriz dokumen-

tumokat. Ezek szerint II. Vaszilij követe, Nicolao Ralli 1461 tavaszán érkezett Francesco Sforzához. A görög nemzetiségű diplomata („milite domino Nicolao Rhalli, greco”, „spectabile cavallero d. Nicholao Rali, greco”¹¹³) Milánó után Rómába is ellátogatott Francesco Sforza ajánlóleveleivel.¹¹⁴ Hogy mit végzett ott, arról nincs tudomásunk, mint ahogy róla magáról, s követségéről sincs semmi az orosz forrásokban.¹¹⁵ Gino Barbieri, a forrás közlője szerint – s ezt a véleményt képviseli A. L. Horoskevics is – nagyon valószínű, hogy Rómában is, Milánóban is a török elleni együttes fellépés, összefogás előkészítése volt a követ feladata.¹¹⁶ Ugyanakkor Je. Cs. Szkrzsinszkaja arra hívja fel a figyelmet, hogy a XV. században az orosz fejedelmeket teljesen lekötötte a tatárok elleni küzdelem, a török európai előrenyomulásával egyáltalán nem foglalkoztak, az évkönyvekben is csak néhány sor utal az oszmánok hadisikereire. Így nagyon meglepő lenne, ha II. Vaszilij uralkodása utolsó esztendeiben pont ilyen tervekkel kereste volna meg a milánói és a pápai udvart.¹¹⁷

A milánói–orosz kapcsolatok következő általunk is ismert epizódja Giovanni de Cernusco, lombard kalandor esete a moszkvai pénzverde befolyásos vezetőjével, a szintén itáliai Jacobo mesterrel. Giovanni de Cernusco még II. Vaszilij uralkodásának utolsó időszakában érkezett Moszkvába, s ott egy hamis levéllel elérte, hogy fogadják és gazdagon megajándékozzák a nagyfejedelmi udvarban, sőt még egy jelentősebb kölcsönt is sikerült kicsalni Jacobo mestertől, amit aztán soha ki nem egyenlített. Az esetről Milánóban 1463 januárjában értesültek, tudjuk meg Francesco Sforza Moszkvába küldött leveléből, amit „Magnifico amico nostro carissimo Jacobo, Monetario monete auri et argenti totius regni Illustrissimi domini Albi Imperatoris”¹¹⁸-nak címzett, azaz nagyméltóságú és igen kedves barátjának, Giacomo-nak, a legkiválóbb Fehér Császár egész királyságában az arany és ezüst pénzek pénzverőjének.

II. 1. 2. *Szofja Paleologosz és III. Iván házasságkötése*

A korábbiaknál sokkal jelentősebb események zajlottak viszont az 1460-70-es évek fordulóján. A hosszas levelezés, követváltás eredményeképpen Zoé Paleologosz, az utolsó, törökök által elűzött bi-

záncai császár unokahúga, és III. Iván moszkvai nagyfejedelem házasságot kötött. A korán megözvegyült fejedelem felismerte, hogy mekkora jelentősége van a dinasztikus kapcsolatoknak, s olyan arat után nézett, aki országa, s természetesen férje nemzetközi tekintélyét is emeli. Erre a célra az orthodox nagyfejedelemnek a szintén orthodox bizánci bazileuszok leszármazottja kiválóan megfelelt, hiszen Zoé – az orosz forrásokban Szofja – így házasságába mintegy magával hozta Bizánc örökségét. Ő, mint a bíborbanszületett császárok örököse, (apja Thomasz Paleologosz, Morea helytartója volt, aki a török elől menekült Itáliába) házasságkötésével férjére is kiterjesztette örököségi jogait – s természetesen rangját is. Ha ez a gondolat nem is kapott nyilvánosságot orosz írástudók műveiben, nyugaton elterjedt vélemény volt. Moszkva pedig amúgy is Bizánc – mint a második Róma – örökösének vallotta magát 1453 után, amikor egyedül maradt az igaz hit egyedüli védelmezője, őrzője, szemben a pogányokkal és az uniót elfogadó eretnekekkel is.¹¹⁹ (Lásd erről bővebben a cári titulusról írottakat.)

Hogy a házasság gondolata kitől ered, arról többféle véleményt is lehet olvasni a szakirodalomban, s a különböző orosz évkönyvek sem egyeznek meg teljesen az események ismertetésében, ugyanis mást írnak a nagyfejedelem, s mást a metropolita krónikásai.¹²⁰ Az biztos, hogy a görög származású Visszarion kardinális – aki a firenzei uniós zsinatig nikeai metropolita volt, az egyházi unió elfogadása után viszont Rómában maradt, ugyanakkor a görögök sorsát mindig a szíven viselte, s Thomasz Paleologosz halála után ő volt Zoé gyámja is – egész életében arra törekedett, hogy felújítsa az uniót, s erre szerfölött alkalmasnak látszott ez a házasság.¹²¹ Valószínűleg ezzel próbálta azt is biztosítani, hogy az általa 1468 és 1471 között szervezett törökellenes hadjáratban Oroszország is részt vegyen. Mindenesetre a fejedelmi évkönyvekben az 1472. évi összeállításban és a későbbiekben is az olvasható, hogy 1469 februárjában Visszarion kardinálistól követ érkezett Moszkvába, Jurij Grek (valószínűleg Georgiosz Trahaniotosz, azaz Jurij Trahanyiot, a Paleologosz család bizalmasa), aki híreket hozott Zoé Paleologoszról, mint előkelő származású orthodox hajadonról, akiért királyok versengenek, de aki már két kérőjét is kikosarazta, mivel ragaszkodik orthodox hitéhez. Az évkönyv tehát Visszarion

kardinálisnak tulajdonítja a kezdeményezést.¹²² III. Iván, miután tanácskozott Filipp metropolitával, anyjával, fivéreivel és bojárjaival a javaslatról, Itáliába küldte „saját külföldijét”, Gian Battista della Volpét, a pápához és Visszarion kardinálishoz – háztűznézőbe. Az akció eredményes volt, III. Iván követét kitüntető figyelem övezte. Gian Battista della Volpe, (vicenzai nemes, aki élt a tatárok között, majd Moszkvában is, ahol áttért a pravoszláv hitre¹²³) amilyen gyorsan csak tudott, fordult (négy hónap Itáliába és négy hónap vissza), de a nagyfejedelmi küldöttség csak nem indult a menyasszonyért. Így később újabb követségre is sor került. A velencei köztársaság képviselője útban a tatárok felé Moszkvába is elvitt egy levelet, amelyben a pápa megint Itáliába hívja a nagyfejedelmi követeket az eladósorban lévő hercegnőért, s egyúttal szabad utat is biztosít nekik Itáliába. A velencei követek 1471 szeptemberében érkeztek Moszkvába, s a nagyfejedelem az obligát tanácskozások után (anyjával, a metropolitával, a bojárokkal) már 1472 januárjában útnak indítja embereit a pápához és Visszarionhoz. IV. Sixtus pápa május 21-én fogadta ünnepélyes külsőségek között a moszkvai küldöttséget. A sokat ígérő eseményen részt vettek Velence, Milánó, Firenze és Ferrara képviselői is. 1472. május 31-én celebrálta IV. Sixtus a nagyszabású esküvőt latin szertartás szerint a Szent Péter bazilikában, s röviddel ezután indult új hazája és férje felé az újdonsült fejedelemszony nagyszámú kísérettel, amelynek vezetője Antonio Bonumbre, Ajaccio és Korzika püspöke volt.¹²⁴

Antonio Bonumbre helyzete nem volt kifejezetten irigylésre méltó. Mint teljhatalmú pápai megbízottnak, az egyházi unió képviselője – azaz a pápa főségének elismertetése – lett volna a fő feladata orosz földön, s ezen túl természetesen III. Iván bevonása a törökellenes kereszties hadjáratba. Míg Itáliában időzött a nászmenet, nem is történt semmi baj. Visszarion kardinális gondoskodásának köszönhetően¹²⁵ a leendő fejedelemszonyt minden útba eső városban mély tisztelettel és pompás ünnepekkel fogadták, s egészen a moszkvai fejedelemség határáig tartott a diadalmenet. A püspök megbízatása azonban pravoszláv földön egyre inkább lehetetlennek tűnt. Kezdődött azzal, hogy a Rómában katolikusnak nevelt Zoé Paleologosz hirtelen hangsúlyozni kezdte hűségét

a pravoszláv hithez. Később az oroszok már a latin kereszt látványát is sértőnek tartották a pravoszláviára nézve. A metropolita egyenesen azzal fenyegetőzött, hogy otthagyja a fővárost, ha a fejedelmi ara előtt latin feszületet visz a bevonuláskor a pápai legátus. Az egyházi unióról és a keresztes hadjáratról szó se eshetett, s a hitvitából is a pravoszláv fél került ki győztesen, miután a megfélemlített latin püspök az évkönyvek tanúsága szerint nem is bocsátkozott érdemi vitába a szent könyveket kiválóan ismerő Nyikita Popoviccsal és Filipp metropolitával.¹²⁶

A metropolita viselkedése mindenesetre nem azt sugallja, hogy elégedett lett volna a nagyfejedelem új házasságával (amit természetesen pravoszláv szertartás szerint is megkötöttek Moszkvában 1472 novemberében), s nem nagyon teszi lehetővé azt a feltételezést, miszerint a házasság az orosz fél kezdeményezésére jött volna létre. Zoé, azaz orosz földön immár Szofja házassága nem hozta a pápa által várt eredményt sem, hiszen sem az unió, sem a törökellenes fellépés nem valósult meg. A pápa és az itáliai városok tehát csalódtak várakozásaikban, hiszen ezzel a házassággal nem sikerült a moszkvai nagyfejedelmet saját céljaik – a keresztény Európa védelme – érdekében felhasználni. Az egymást követő pápák azonban nem tettek le tervükről, s még hosszú időn át próbálták Oroszországgal elfogadtatni az egyházi uniót. Az itáliai városok is reménykedtek az oroszok törökök ellen fordíthatóságában, így fogalmazták meg a csavaros eszű velencei politikusok már 1473-ban, hogy III. Iván állama az uralkodó második házasságával Bizánc jogutódja lett: „Az ottománok által megkaparintott Keleti Birodalom a császári nemzetség férfiúi ágának magvaszakadása miatt, az Ön szerencsés házasságkötése folytán, Fenséged hatalmát illeti.”¹²⁷ Ha Nyugaton ezt így is gondolták, az oroszok által nem különösebben kedvelt „görög asszony”-nak nem tulajdonítottak ilyen jelentős szerepet Moszkóviában. A bizánci örökség eszméjét a fejedelem-asszony személyétől függetlenül dolgozták ki az egyháztudósok, azt hangsúlyozva, hogy Moszkva az igaz hit és Isten iránti elkötelezettségének köszönhetően vált Bizánc, s így Róma örökösévé is. (Lásd az uralkodói titulusról szóló fejezetet.)

Szofja Paleologosz megjelenése Moszkvában azonban – ha nem is a korábbi elképzelések szerint – mégis közelítette Moszkóviát

Európa nyugatabbi részéhez. A fejedelemszony kíséretében sok talján és görög érkezett orosz földre, akik közül sokan végleg Moszkóviában maradtak. S ha a sikertelenségek láttán egy időre meg is torpantak a politikai tárgyalások a pápával és az itáliai hatalmakkal, mégis, ettől az időtől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között. Igaz, III. Iván külpolitikája jottányit sem változott házasságkötése után.

II. 1. 3. A XV. század utolsó harmada – változatlan célkitűzésekkel

Az Oroszország és Itália közti viszony a XV. század utolsó harmadában tehát elég sajtóságos volt: a pápa és Velence azon erőlködött – hasztalan –, hogy Oroszországot bevonja a törökellenes ligába, Oroszország pedig szakképzett mesterembereket toborzott követei útján az Appennin-félszigeten. Ha a török elleni fellépésről szó is esett, az orosz diplomaták még véletlenül sem vállaltak semmiféle kötelezettséget ilyen irányban. A pápák is kettős politikát folytattak: hol császári koronát ígértek az uralkodónak Moszkóvia katalizálásában reménykedve, hol bátorították a skizmatikus oroszok elleni – úgymond – keresztes hadjáratokat, mint például 1496-ban VI. Sándor pápa. Kicsivel később, 1498-ban VI. Sándor bullája egyenesen bűnbocsánatot ígért a „skizmatikus eretnek” oroszok elleni hadjáratban résztvevők számára.¹²⁸

1474-ben Szemjon Tolbuzin utazik Velencébe válaszul egy korábban onnét érkező követségre, de utazásának semmilyen politikai vonatkozása nincs. Igaz viszont, hogy ővele érkezik Moszkvába 1475 tavaszán a neves itáliai építész és hadmérnök, Aristotele Fioravanti.¹²⁹ Perzsiából hazafelé vetődik el 1476-ban III. Iván székvárosába Ambrogio Contarini, aki ugyan részletes útbeszámolót ír, s ebben megemlíti Fioravantit is,¹³⁰ de oroszországi utazásának politikai célja nincs. 1479–80-ban utazik Moszkvába Szojja Paleologosz Rómában élő fivére, de a nagyfejedelmi udvarban nem lelkesednek érte, sógora nem részesíti birtokadományokban, így jobbnak látja távozni az ellenséges környezetből. Az ő moszkvai útjának is csupán anyagi okai voltak, politikai megbízatásról az ő esetében sem beszélhetünk.

Egy rövidebb szünet után 1486-ban indítja követét Milánóba az orosz nagyfejedelem. Ismerünk egy levelet, amelyben Giovan

Galeazzo megköszöni III. Ivánnak az ajándékokat és az értékes adatokat Oroszországról. A hercegi levéltárban fennmaradtak az információk, amiket Giorgio Percamota, III. Iván követe mondott „Nota et continentia de le cose et signore de Rossia” címmel.¹³¹ A pergamenre írt kódexben (Registro Ducale – hercegi lajstrom) többek között a francia királyságról, a pápai udvarról, Lombardiáról, Angliáról, Genova, Savoya kormányzásáról, a Szent Római Birodalomról, a spanyol udvarról lehet olvasni, a királyi levelek, pápai bullák másolatai, dekrétumok szövege szintén idekerült, de vannak benne információk a törökről, sőt III. Iván cirill betűs ajánlólevelének másolata 1493-ból, és annak latin fordítása is megtalálható.¹³² Ami a követet illeti, „György nevű görög” többször is előfordul a moszkvai diplomaták között. Bazilevics tudni vél egy bizonyos „Percancotes”-ról,¹³³ aki Milánóban járt, Barbieri Percamota néven ismeri. E. F. Smurlo még a század elején azt bizonyította, hogy ezek az egymáshoz hasonlító nevek egy személyt fednek. A különböző olvasatok P. Pierlingig nyúlnak vissza, aki „un grec du nom de Georges Percancotes”-nek nevezte III. Iván 1486-ban Milánóban járt követét. Smurlo a milánói levéltárban úgy találta, hogy ez az alak betűtévesztés következménye. A „Percaneotes” névben a másoló elírta az első betűt, s az eredeti „T” helyett „P”-t írt. A Tercaneotes nevet pedig könnyű azonosítani a Terhaniosz vagy Trahaniosz, illetve az orosz Trahanyiot alakkal. Orosz forrásokkal összevetve, valamint a rossz kiejtés számlájára is írható helytelen átírást figyelembe véve (ez más esetekben is, pl: Pszkov – Pascovia, Novgorod – Novogradia stb.) szinte biztos, hogy Giorgio Percamota azonos Jurij Trahanyiottal, aki 1472-ben ott volt Rómában Sixtus pápa ünnepi fogadásán, s 1489-ben majd ő vezeti az orosz küldöttséget a német-római császárhoz is.¹³⁴ Milánóból Jurij Trahanyiot Rómába ment Giovan Galeazzo június 30-i meleg hangú ajánlólevelével Ascanio Sforza kardinálishoz, majd júliusban már Velencében tárgyalt Scipione Barbavara milánói követtel együtt. Gino Barbieri feltételezése szerint a megbeszélések tárgya csakis a fenyegető török veszély lehetett, hiszen ez érintette mindegyik itáliai államot és Oroszországot is.¹³⁵

1488-ban bocsátotta útnak III. Iván Dmitrij és Manuil Ralevet Milánóba – az út célja nagy valószínűséggel most is mesterembe-

rek toborzása volt. A követeket fogadták Velencében, a következő állomásuk pedig Milánó, majd Róma volt. A praktikus célokon túl Dmitrij és Manuil Ralev hírt vitt a tatárok feletti orosz győzelmekről is, öregbítve ezzel III. Iván hírnevét. Kazanyt ugyanis 1487 júliusában vette be a nagyfejedelem serege hosszú ostrom után, s ezt rögtön tudatták is külföldön. A velencei Signoria 1488. szeptember 6-án hallgatta meg a követek beszámolóját az orosz győzelemről.¹³⁶ Az eseményt megörökítette Domenico Malipiero velencei szenátor, aki részletes naplót vezetett kora eseményeiről,¹³⁷ s valószínűleg ekkor értesült az eseményről Iosaphat Barbaro is, aki könyvébe rögtön beleillesztette az új információt: „Ponno modo esser anni 25 pagavano Rossiani per el passato tributo al imperator tartaro. De presente hanno subgiugata una terra, chiamata Cassan”¹³⁸ – azaz vagy huszonöt éve fizettek az oroszok adót a tatároknak, azért, hogy azok hajóikat átengedjék a Volgán, de most már erre nincs szükség, mert Kazanyt bevették.

Dmitrij és Manuil Ralev utazása kapcsán elterjedt az a hír, hogy a követek általánosságban elfogadták az egyházi uniót, s így a pápa rövidesen királlyá koronázza az orosz uralkodót, ami nagy riadalommal töltötte el a szomszédos lengyel–litván államot, holott erről szó sem esett, sőt tudjuk, hogy az oroszok soha nem vártak ilyen típusú megerősítést a pápától.¹³⁹

A királyi koronát ez idő tájt nem is a pápa, hanem III. Frigyes, német-római császár ajánlgatta III. Ivánnak, követe, Nicolaus Poppel útján. Poppel, sziléziai lovag először 1486-ban jutott el utazásai során Moszkóviába, majd három év múlva immár a császár követeként tért vissza. III. Frigyes Hunyadi Mátyás magyar király ellen keresett szövetségest az orosz uralkodóban, aki természetesen felháborodva utasította el, hogy feljebbvalójának ismerje el Frigyeset, s a szövetség megpecsételéseként egyik leányát nőül adja Albrecht bádeni őrgrófhhoz. Viszont 1489. március 22-én Frankfurtba küldte a császárhoz tapasztalt és nagy tekintélyű diplomatáját Jurij Trahanyiotot Ivan Halepa és Kosztya Akszentyev kíséretében. A követek drága ajándékokat vittek magukkal, és arról biztosították Frigyes császárt, hogy Oroszország békében akar élni a Szent Római Birodalommal.¹⁴⁰

A XV–XVI. század fordulóján a Habsburgok, Jagellók és az orosz

fejedelmek közötti kapcsolatokat a magyar történelem eseményei is alakítják. A Hunyadi Mátyás halálával (1490) megüresedett magyar trónra pályázott Habsburg Miksa és Jagelló Ulászló is. A Habsburgok a Jagellók ellen szövetségest keresve nem is találhattak volna jobbat az oroszoknál. Így jön létre már 1490 nyarán egy megállapodás a birodalom és Oroszország között, mely szerint III. Iván támogatja Miksát „jogos örökségének”, a magyar trónnak megszerzésében. Ugyanebben az időben Georg von Thurn a francia király ellen kér katonákat III. Ivántól, sőt, megbízása van tárgyalásokat kezdeni Miksa és az orosz uralkodó valamelyik lánya házasságának ügyében is.¹⁴¹ Ezek a tárgyalások azt mutatják, hogy Moszkóviának kezd súlya lenni az európai politikában. Igaz, a Jagellók elleni kölcsönös segítségnyújtási egyezményt hiába dolgozzák ki szépen Moszkvában, 1491 novemberében Miksa megegyezik Jagelló Ulászlóval Pozsonyban, s így megfelelkezik arról, hogy támogatnia kellene III. Ivánt, ha az Kijevet, mint ősi birtokát akarja visszaszerezni, és a dinasztikus kapcsolatból sem lesz semmi.¹⁴²

1493 decemberében fogadta Manuele Doxa (Manuil Angelov) és Daniele Mamurevo (Danyila Mamirev) orosz követeket Milánóban Lodovico il Moro és Beatrice d’Este. Milánó új ura nagy figyelmet szentelt III. Iván követségének – úgy tűnik, a követek fogadásával is saját pozícióját akarta erősíteni, saját elismertségét, tekintélyét, politikai súlyát kívánta növelni. A követek tiszteletére udvari vadászatot rendezett, Velencébe saját udvarmestere, Ieronimo Vismara kísérte el a moszkvai diplomátákat, ott pedig Taddeo Vimercati, milánói követ gondoskodott róluk, állt mellettük mindenben. Hogy mi volt a követek konkrét megbízatása, az nem derül ki a fennmaradt dokumentumokból, azokból csak a magukkal hozott ajándékokat ismerjük meg. De Velencében is nagy tisztelettel bántak velük: a dózse meghívta őket az újévi misére a Szent Márk székesegyházba. Ez nagy gondot okozhatott a híthű pravoszlávoknak – de mesterien megoldották a problémát. Elfoglalták a helyüket a bazilikában, de mikor a nápolyi király követe eléjük akart kerülni, sértődötten kivonultak az őket, s rajtuk keresztül uralkodójukat ért inzultus miatt. S így nem kellett részt venniük a katolikus szentmisén sem.¹⁴³

A XV. század utolsó orosz követsége 1499 novemberében érke-

zett Velencébe: „...duo ambasatori del re de Roscia”, azaz Oroszország királyának két követe, ezúttal Dmitrij Ralev és Mitrofan Karacsarov („Dmitrief Caracirova” és „Dmitri Ralevo”) személyében. A díszesen, „török módra” (al modo turchesco) öltözött követek drága ajándékokat hoztak a dózsénak: négy köteg cobolyprémet – egyet a nagyfejedelem, kettőt a maguk, s egyet a velük együtt utazó kereskedő nevében.¹⁴⁴ 1500 februárjában a követek továbbindultak Róma felé VI. Sándor pápához.¹⁴⁵

Összegezve az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a XV. század második felében az oroszok számára az európai politikai életbe való bekapcsolódás inkább haszonnal járt: egyik követség ment a másik után Itáliába, hogy építészeket, mérnököket fogadjanak a nagyfejedelem szolgálatába, s közben a nyugatiak számára azt a reményt csillantották fel, hogy hitsorsosként melléjük állnak a pogányokkal szemben – de ez mindig csupán egy nem egészen körvonalazott lehetőség maradt.

II. 1. 4. *Harcban a szomszédokkal – a pápa és a császár közvetítő szerepben*

Az elkövetkezendő időkben az oroszok tovább haladnak a saját maguk által kijelölt úton. Az orosz fejedelemségek egyesítése egyre hatalmasabb, katonailag is egyre erősebb állammá tette Moszkóviát. Az „orosz földek összeszedése” már a szomszédos nem orosz területeket is érintette. Egyre több lett az összeütközés Litvániával. Hiába lett Alekszandras litván fejedelem felesége III. Iván lánya, Jelena,¹⁴⁶ a két állam közti összeütközések, a pravoszláv és a katolikus hívők közti villongások csak nem csitultak. Így 1500-ban nyílt háború tört ki, melyben az orosz hadak kitolták a határt a Dnyeper folyóig, Danyiil Scsenyja-Patrikejev szétverte a litván sereget, majd mélyen benyomult a livóniai lovagrend területeire. Az 1503-ban megkötött béke értelmében orosz kézre került az Oka és a Dnyeper felső folyásának környéke.¹⁴⁷

Apja politikáját folytatta III. Vaszilij (1505–1533) is. Pszkov Moszkvához csatolását (1510) követte Rjazany hódoltatása (1521), s közben a kiújuló orosz-litván háború (1512–1522), amelyből megint az oroszok kerülnek ki győztesen, így Szmolenszk is az orosz államhoz került.

Kelet-Európában tehát folyamatosan nő Moszkóvia jelentősége, s ez megint csak odahat, hogy Európa vezető hatalmai is egyre többet foglalkoznak vele. Az, hogy az oroszok pravoszlávok, még fokozza az érdeklődést a katolikus Nyugaton, főképp a reformáció által fenyegetett pápai államban. III. Vaszilij valószínűleg tudatosan is törekedett arra, hogy a pápával elhitesse, hogy hajlandó az unióra, hajlandó a törökellenes fellépésre, miközben a portával igyekezett békés viszonyt kialakítani, lévén éppen Lengyelország ellen kívánta hadait mozgósítani, s a többfrontos háború nem szerepelhetett tervei között.

A német-római császárság és a Szentszék egyre nagyobb figyelmet szentelt az északkeleti birodalomnak, s közben egymással is versengtek, hogy melyikük tudja jobban befolyásolni az orosz külpolitikát.¹⁴⁸ A császár figyelme az 1510-es évek derekán fordult Oroszország felé újból. A Jagellók ellen potenciális szövetségesként mindig lehetett számítani Moszkóviára, de a találékony Habsburg-diplomácia újra és újra megegyezett a Jagelló-házzal. Így történt ez 1515-ben is, mikor a Habsburg-Jagelló kettős házasságkötés¹⁴⁹ következtében okafogyottá vált az orosz szövetség fenntartása. Ezért aztán 1515-ben az orosz követek dolguk végezetlen térhettek haza Bécsből, nem sikerült megszerezni a császár támogatását szemben a Litván nagyfejedelemséggel. A litván és orosz állam közti közvetítést végül a császár mégis magára vállalta, és Sigismund Herbersteint küldte III. Vaszilijhez. Herbersteinnek azonban szóközi adottságaival sem sikerült meggyőznie III. Vaszilijt arról, hogy a kereszténységnek az válna hasznára, ha lemondana Szmolenszkről Litvánia javára. A tárgyalások közben persze folytak a határ menti csatározások, s miután az orosz hadak győzelmet arattak a litvánok felett, teljesen érthető, hogy az orosz nagyfejedelem nem hajlott a békére.¹⁵⁰

Krisztus földi helytartójának fő célkitűzése mindig az orthodox és a katolikus egyház egyesítésére irányult. Ami azt illeti, az orosz udvarban is voltak hívei az uniónak. Idetartoztak a Szofja Paleologosz kíséretében érkezett görögök, akik közül többen magas méltóságokat töltöttek be. Egyik legkiválóbb képviselőjük Dmitrij Trahanyiot fia, Jurij (Malij) Trahanyiot, III. Vaszilij egyik legbensőbb embere, kincstárnok és pecsétőr, akit Herberstein kancellárnak ti-

tulál.¹⁵¹ Jurij Trahanyiot hosszan tárgyalt Dietrich Schönberggel, a német lovagrend követével, aki a tárgyalásokból arra következtetett, hogy az oroszok – Bizánc örökösei – hajlanak az unióra.¹⁵² Ugyanezt gondolta Francesco da Collo, a német-római császárság követe is, miután Nicolaus Buhléval, III. Vaszilij orvosával beszélt.¹⁵³ Francesco da Collo és Antonio da Conti 1518 nyarán igyekezett békét teremteni Litvánia és Oroszország között, hogy a keresztény világ védelmében hagyjanak fel a küzdelemmel, s egyesült erővel a török ellen vonuljanak inkább. Az orátorok által emlegetett „res publica christiana” Európát jelentette, s ebbe most Oroszországot is beleértették. Ugyanebben az időben Moszkvába érkezett a Szentszék követe is, Nicolaus Schönberg, ugyanezzel a céllal, s természetesen az unió érdekében. X. Leó pápa már nem nevezi eretneknek a moszkovitákat, mint ahogy korábban szokásban volt. Ő az uralkodónak keresztény császári címet, a moszkvai metropolitának pedig pátriárkai rangot ígér.¹⁵⁴ 1522-ben Antonio da Conti, 1526-ban Herberstein tér vissza a császár képviselőjeként, hogy előmozdítsa a békekötést – s ez alkalommal végre sikerül fegyverszünetet kötni a status quo alapján öt évre a szembenálló feleknek.¹⁵⁵

Míg Oroszország az „ősi földek” visszaszerzése címén háborúzik a lengyel–litván állammal, addig Európa délkeleti részén a török nyomul előre. A XVI. század első évtizedei a „hitetlenek” nagy sikereit hozták. Nagy Szulejmán már Európa közepén harcol: 1521-ben elesik Nándorfehérvár, 1522-ben Rhodosz, 1526-ban Mohács, 1529-ben a török Bécsig jut hadaival. A keresztény Európát végveszély fenyegeti, s az Oroszországban látja az utolsó reménysugarat. A pápai udvarban Alberto Campense és Paolo Giovio azt bizonygatják, hogy a skizmatikus eretneknek tartott moszkoviták jobb keresztények az egymással marakodó nyugatiaknál, s ezen a véleményen van Joannes Fabri is.¹⁵⁶ Az orosz hadakban bízó nyugati diplomaták teljesen biztosak az egyházi unió létrehozásában, s ezzel összefüggésben az oroszok török elleni hadra foghatóságában. Alberto Campense szerint az istenfélő Vaszilij nagyfejedelem maga keresi a szövetséget a katolikus egyházzal. Ezért akart részt venni a lateráni zsinaton (1512–1517), ezért próbált állhatatosan királyi koronát kapni Miksa császártól.¹⁵⁷ A Szentszék tudósai nem véletlenül hangsúlyozzák a muszkák mély hitét, vallásosságát.

Hisz a pápaságnak nemcsak a keletről támadó pogányokkal, de a nyugatról terjedő reformációval is fel kell vennie a harcot. A gyorsan fejlődő nyugati vallási irányzatokkal szemben is a jámbor pravoszlávok tűnnek támasznak. 1524-ben VII. Kelemen Paolo Centurionét küldi Moszkvába, erre válasz Dmitrij Geraszimov római útja. III. Vaszilij követe útján biztosítja a pápát, hogy – mint eddig is – együtt érez a keresztény államokkal, de semmiféle konkrét kötelezettséget nem vállal magára. Az egyházak egyesítésére még csak nem is utal.¹⁵⁸

A moszkvai uralkodók valójában mindig ezt a politikát követték: csak semmi kötelezettségvállalás. A török ellen nem volt szándékukban fegyveresen fellépni, hiszen az nem fenyegette az orosz államot közvetlenül. Az egyházi unió, a pápa elsőbbségének elismerése szintén nem állt érdekükben. Nagyon jól látszik ez Antonio Possevino oroszországi útja esetében is.

Az 1558-ban kezdődő livóniai háború valójában csak egy újabb fejezete a balti-tengeri kijárat megszerzéséért vívott küzdelmeknek. A hosszúra nyúló háborúban a kezdeti orosz sikerek után (amelyek leginkább az Oroszország szempontjából kedvező külpolitikai helyzetnek köszönhetők: krími kánság belviszályai, és interregnum a Lengyel-litván Királyságban¹⁵⁹), 1578-tól kezdve érzékeny veszteségek érik Oroszországot. Polock eleste (1579) béketárgyalások kezdeményezését vonja maga után. Báthory István azonban egyre diadalmasabban tör előre az orosz földeken, s így elutasítja az orosz javaslatot. 1581-ben Báthory már Pszkovot ostromolja, a svédek beveszik Narvát. A veszteségektől megrettent cár tárgyalni kezd az angolokkal egy angliai menedék ügyében, s kezdi előkészíteni végveszély esetére menekülési útvonalát.¹⁶⁰ Valójában Anglia már elég régen szerepelt IV. Iván elképzeléseiben. Chancellor útja után (1553) megkezdődött a politikai kapcsolatok kiépítése. 1567-ben az orosz cár a birodalmában tartózkodó kereskedőt, Anthony Jenkinsont bízta meg azzal, hogy ismertesse Erzsébettel a terveit. Ezek szerint a két állam kölcsönös segítségnyújtási egyezményt kötne egymással mindenféle ellenséggel szemben és az angol királynő ezen túl igény szerint hajóépítő mestereket és tengerészeket küldene Oroszországba. Már ekkor szerepel IV. Iván terveiben a menedékkérés – ez is kölcsönös lenne: ha úgy hozza a

sors, az orosz cár is hajlandó lenne befogadni birodalmába a menekülő angol uralkodót. Erre az üzenetre küldte válaszul Erzsébet Sir Thomas Randolphot 1568-ban Moszkvába. IV. Iván nem csak Angliával tárgyalt katonai szövetségről. 1567-ben XIV. Erik svéd királlyal is szövetkezni próbált. Természetesen itt is sarkalatos pontja volt a szerződésnek, hogy a kereskedők és iparosok szabadon juthatnak orosz földre, ezen túl IV. Iván felosztotta volna Livóniát Svédország és Oroszország között.¹⁶¹ Az orosz–svéd és orosz–angol szövetségekből azonban végül nem lett semmi: XIV. Eriket fivére, III. János letaszítja a trónról, s IV. Ivánnal szemben ellenséges politikát folytat,¹⁶² Erzsébet pedig nem hajlandó elfogadni a cár terveit.¹⁶³

A lengyelek sikereit és Báthory eltökéltségét látva végül IV. Iván követet küld Rómába a pápához és Prágába Rudolf császárhoz, hogy segítsenek a lengyel–litván állammal való békekötésben. A Szentszék bevonása a vitás ügyekbe nem példa nélküli Moszkóviában. Ez történt 1526-ban is I. Zsigmond lengyel király és III. Vaszilij esetében is. A példát ismerte IV. Iván is, Andrej Scselkalov hívhatta rá fel a figyelmét, mint ez a követi könyvekből is kiderül.¹⁶⁴ Ez alkalommal a cár megint a már jól bevált „keresztények, együtt a pogányok ellen” formulával próbálkozik, s ráadásul az itáliai kereskedőknek szabad utat engedne Oroszországon át Perzsiába és Indiába. A pápai udvar kap az alkalmon. Igaz, korábban is próbálkozott már többször a kapcsolatfelvétellel, de ezek a törekvések meghiúsultak a lengyelek ellenállásán. 1561-ben IV. Pius követe nem jutott el Moszkváig II. Zsigmond Ágost miatt, 1570-ben a pápa az utolsó pillanatban meggondolta magát, s a „moszkovita kegyetlensége” miatt nem küldte el hozzá követét, 1576-ban pedig a kiszemelt pápai diplomata halt meg hirtelen. Caligari pápai nuncius 1579-ben XIII. Gergely utasítására próbálkozott kapcsolatot felvenni Moszkvával, de ezt Báthory akadályozta meg. Ilyen előzmények után érkezett Rómába Isztoma Sevrigin, s az ő általa tolmácsolt kérésre küldte a Szentszék Antonio Possevino jezsuita szerzetest Moszkvába.¹⁶⁵

Antonio Possevino részletes utasítást kapott. Feladata nem korlátozódott Báthory és IV. Iván közti békekötés elősegítésére. Megbízatása szerint be kellett vonnia az orosz uralkodót az európai

törökellenes ligába, s ezen túl IV. Ivánt a katolicizmus elfogadására is rá kellett bírnia, előkészítve ezzel a talajt egész Oroszország katolizálásához.¹⁶⁶

Ami a béketárgyalásokat illeti, azok sikeresnek mondhatók: 1582. január 15-én tíz évre szóló fegyverszünetet írtak alá a hadviselő felek. Igaz, IV. Ivánt keserű megaláztatás érte, mivel a szerződésben nem hivatalos cári titulusa szerepelt, de legalább sikerült befejeznie az Oroszországot teljesen kimerítő 25 éve folyó háborút, ami csak ezért nem járt még katasztrofálisabb következményekkel az oroszokra nézve, mert a lengyelek és a svédek szintén nem tudtak megegyezni egymással, így nem léptek fel együttes erővel az orosz hadak ellen.¹⁶⁷

Viszont a törökellenes támadás, az oroszok katolizálása csak terv maradt. IV. Iván ugyan elvben hajlandónak mutatkozott hitvitát folytatni a jezsuita atyával, a valóságban azonban nem jutottak lényegi kérdések megvitatásához.¹⁶⁸ Igaz, vita közben a cár úgy feldühödött, hogy rikácsolva fenyegette botjával a pápai nunciust, aki attól tartott, hogy a cár esetleg agyonüti („mint ahogy ez másokkal, sőt, tulajdon fiával is megesett”)¹⁶⁹, de a színpadias jelenelekhez vonzó cár végül is megelégedett azzal, hogy feltett néhány provokatív kérdést, amivel a Szentatyát gondolta kicsúfolni.¹⁷⁰ Így aztán Possevino végül arra a következtetésre jutott, hogy a katolikus hitet igen nehéz lesz Moszkóviába bevezetni, mivel mind IV. Iván, mind apja, III. Vaszilij próbálkozásai, hogy a pápával, s a többi keresztény uralkodóval jó viszonyt tartsanak fenn, csak arra irányultak, hogy uralmukat megszilárdítsák, birodalmuk határait kiterjesszék, illetve ezeket a célokat elérendő felfegyverkezhesenek.¹⁷¹

Hiába a tudós jezsuita lényeglátó megállapítása, hiába az egymás után sorjázó kudarcok, a pápaság nem tér el a szépen kidolgozott tervtől. Minden alkalmat és eszközt megragad a későbbiekben is, hogy az oroszokat a katolicizmus felé fordítsa, az orosz államot saját céljai szolgálatába állítsa. Márpedig ez a későbbiek folyamán sem sikerül, hisz Oroszország különállásának, Európától való elhatárolódásának egyik legfontosabb oka az engesztelhetetlen gyűlölet a katolicizmus irányában, ami inkább erősödik, mint gyengül az idők folyamán.

II. 1. 5. Kitekintés a XVII. századra

A pápai politika IV. Iván halála után sem változott. Az uralkodó halála, az ország meggyengült helyzete arra inspirálta Possevinót, hogy lehetőséget lásson Oroszország és Lengyelország egyesítésére a pápa fősége alatt.¹⁷² Habár ebből akkor nem lett semmi, a XVI–XVII. század fordulóján a zavaros időszak, a szétzilálódott állam nagy lehetőséget nyújtott a beavatkozásra. I. Ál-Dmitrij még Lengyelországban katolikus hitre tért, jezsuita gyóntatói Moszkvában sem maradtak el mellőle, feleségét úgy koronázták cárnévá, hogy nem tért át a pravoszláv hitre.¹⁷³ S mi több, Ál-Dmitrij késznek mutatkozott a török ellen harcolni.¹⁷⁴ Egy rövid ideig úgy tűnt, most végre siker koronázza a pápai állam erőfeszítéseit. De a moszkvaiak arról suttoztak, hogy a cár pogány, megkereszteletlen külföldi, gyalázza a szentségeket, nem szeret templomba járni, sőt, tisztátalan ételeket eszik. 1606. május 17-én összeesküvés áldozata lett.¹⁷⁵ Ál-Dmitrij csúfos bukása szertefoszlatta V. Pál pápa vérmes reményeit. Persze nem hosszú időre. III. Zsigmond lengyel király Báthory örökébe lépve igyekezett kihasználni az orosz állam belső zavargásait, s jogara alatt egyesíteni a lengyel és orosz földet. Háborúját a pápa áldásával és támogatásával folytatta.¹⁷⁶ Sikereit V. Pál sajátjaiként könyvelte el, s örömmel üdvözölte volna akár Zsigmondnak, akár fiának cárrá koronázását.¹⁷⁷ Hatalmát azonban sem apa, sem fia nem tudta megszilárdítani, s bár a lengyeleket beengedték Moszkvába, nem tudták ott megvetni a lábukat. A zúrnavarnak végül az anarchiát, állandó háborúzást megeléglő volgai városok vetettek véget, amelyeknek serege kiűzte az idegeneket Moszkvából. Az 1613-ban összeülő zemszkij szobor Mihail Fjodorovics Romanovot választotta cárrá, s ezzel lezárult a zavaros időszak Oroszországban.

A „latin hit” elleni gyűlölet (lásd később) mellett az orosz külpolitika másik meghatározó vonása a szomszédokkal való állandó küzdelem. A svédek, lengyelek, litvánok elzárták Moszkóviát Európa nyugati részétől, igyekeztek megakadályozni, hogy Oroszország közvetlen kapcsolatokat alakítson ki a Nyugattal, megismerje a Nyugat vívmányait. Svédország a Balti-tenger partjaitól akarta az oroszokat távol tartani. A XVII. században Oroszország

fő külpolitikai feladatának az ukrán területek bekebelezését tekintette, ezért folyamatosan harcolt Lengyelországgal. Ugyanakkor az itáliai városok, a Német-római császárság, Lengyelország továbbra is egy törökellenes ligába igyekezett bevonni Oroszországot – továbbra is sikertelenül.¹⁷⁸

Ez utóbbi törekvésre minta Csemodanov követsége Velencébe 1656–1657-ben. A Velencei Köztársaság elkeseredett küzdelmet folytatott a törökkel 1649–1669 között, s szövetségest keresve – mint a XV. századtól kezdve oly sokszor – most is Moszkvához fordult. Már 1647-ben levelet írnak Alekszej Mihajlovcsnak katonai segítséget kérve természetesen az egész keresztény világ megmentése céljából. Később konkrétan a doni kozákokat javasolják a szultán ellen küldeni – s melleleg kereskedelmi jogot kérnek a velencei hajóknak Arhangelszkben. Ez utóbbit meg is kapják. A török elleni fellépés azonban most sem aktuális: Alekszej Mihajlovcis is éppen a lengyelekkel háborúzik, s a svédek támadásától is tart. De miután elvben nem zárkózik el a kereszténység érdekében vívott küzdelmektől, küldöttséget meneszt Itáliába. Ivan Ivanovics Csemodanov és Alekszej Posztnyikov 1656 szeptemberében ülnek hajóra Arhangelszkben, s Hispániát megkerülve Livornóban vetnek horgonyt november végén. További útjukat a szárazföldön teszi meg a lehetséges török támadások miatt.¹⁷⁹ A Velencébe tartó követek magukra vonják a pápai állam figyelmét. Óriási felhajtás van körülöttük. A Szentszék aggódik a litvániai katolikusokért, akik ekkoriban a cár jóindulatától függően gyakorolhatták hitüket, s mindenképp szeretne közelebbi kapcsolatba kerülni a követekkel, s így a cárral is. Még az is felmerül a pápaság diplomatáiban, hogy amennyiben Csemodanov inkognitóban Rómába kívánna látogatni, ott nagy tisztelettel fogják fogadni, s Csemodanovot rangjához méltón megajándékozzák.¹⁸⁰

A római kirándulásra természetesen nem kerül sor, Csemodanovnak esze ágában nem volt a maga szakállára utazgatni, ő szigorúan tartotta magát az utasításában foglaltakhoz. Küldetése nem járt teljes sikerrel: a cár által kért kölcsönt Velence nem adta meg, hivatkozva arra, hogy a török elleni háborúk következtében ő is szükséget szenved.

Hogy mennyire fontosnak tartotta a Szentszék az orosz ural-

kodóval való kapcsolattartást, az kitűnik abból is, hogy miután Csemodanov és kísérete hazaindult, még utánuk küldtek Bécsbe egy legátust, akinek az lett volna a feladata, hogy biztosítsa az orosz követeket a pápa jóindulatáról. Más kérdés, hogy Csemodanovék egyáltalán nem érintették Bécset hazafelé, így a pápai államnak ez a próbálkozása sem ért célt.¹⁸¹

Összegezve az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy a tárgyalt időszakban az orosz külpolitika egyrészt nyugat felé próbált terjeszkedni, s így hosszadalmas háborúkba bonyolódott a lengyel–litván és a svéd állammal a korábban orosznak tartott földek visszaszerzése ürügyén, másrészt külföldi mestereket próbált toborozni, hogy technikai hátrányát leküzdhesse. A szomszédos államok tartottak az orosz állam megerősödésétől, expanzív törekvéseitől, így minden eszközzel igyekeztek azt elszigetelni. Miután az oroszok nagyjából egyszerre jelentek meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok, s legfőképpen a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest látott benne a muzulmánokkal szemben. Éppen ezért a Szentszék folyamatosan igyekezett bevonni az orosz államot a törökellenes ligába. Moszkóvia azonban – minthogy közvetlen érdekei nem diktálták a törökellenes fellépést, csak hitgette a nyugati hatalmakat a segítségnyújtással. Ez utóbbi vonatkozik az egyházi unióra is. A Szentszék régi törekvése a skizma felszámolása, az összes keresztény egy akolba terelése. Ezzel az oroszok következetesen szembeszálltak, semmiféle engedményt nem tettek, nem voltak hajlandók elismerni a pápa primátusát. Ugyanakkor a közös hit hangoztatása meglepően jó diplomáciai fogás volt az orosz uralkodók részéről, akik az egyházi unió kérdéséhez taktikusan, politikusan álltak, időnként – szorult helyzetben – a meg egyezés lehetőségét is felvillantva. Ez az áztatás mindig célt ért: a pápai kúria a keresztény világ válságos helyzetében, mikor keletről a törökök támadnak, nyugaton pedig a reformáció, a mélyen vallásos orosz népben az „igaz” kereszténység támaszát látta, melynek segítségével a katolicizmus legyőzheti a protestantizmust, a pápaság megszilárdíthatja uralmát.

Az orosz külpolitika fő célja valójában az, hogy elismertesse a moszkvai uralkodót először a többi európai monarchával, később

pedig a császárral egyenrangúnak. Már csak ezért sem hajlik a cár az unióra – nem érzi magát a pápa alattvalójának, nem akar betagozódni a többi keresztény uralkodó közé.

II. 2. A KÜLÜGYI HIVATAL

„Sem a másolók, sem az írnokok, de még maga a kancellár sem írhatott vagy mondhatott semmit önállóan az idegen uralkodók követeinek. Mindent maga a nagyfejedelem diktált...” „Ha valami újat javasoltam (ami a tárgyalások alatt nem egyszer előfordult), a tanácsosok azonnal az uralkodóhoz siettek a válaszáért, amit aztán részletesen ismertettek velem, és maguktól semmit sem mertek hozzátenni” – furcsálja a hivatalos eljárást Moszkvában Possevino, pápai nuncius. Szerinte senkinek semmi beleszólása a nagyfejedelem döntéseibe, ő egy személyben dönt birodalma minden külföldet érintő kérdésében is, tanácsosai csak hosszas ceremóniával elisméltik az ő mondatait.¹⁸²

Bár az uralkodó hatalmát, kompetenciáját az összes felmerülő kérdés megoldásában senki nem vonta/vonhatta kétségbe, a külügyekkel ebben az időben már egy egész népes hivatal foglalkozott. S ha a követek úgy is látták, hogy minden az uralkodó akaratától függ, az általa kimondott, lediktált döntések mögött sokak előkészítő munkája állt. A pápai követ által kancellárnak titulált tisztviselő ebben az időben (1581–82) Andrej Jakovlevics Scselkalov, aki 1570-től 1594-ig vezeti a Külügyi Hivatalt.¹⁸³

A Külügyi Hivatal az az állami intézmény, amely minden külfölddel illetve külföldiekkel kapcsolatos ügyet intéz. Az egységes orosz állam kialakulásával együtt járt az államapparátus központi hivatalainak, a prikázoknak, azaz a kormányzásoknak a kifejlődése is. Először a katonai ügyeket intézték önálló prikázok, de a külpolitikai feladatok gyarapodása szükségessé tette, hogy legyen egy olyan kör, amelyik a diplomáciai feladatok ellátására szakosodik.

A XVI. század közepéig nem volt olyan speciális intézmény, amely az idegen országokkal kapcsolatos ügyeket intézte. Külpolitikai kérdésekben elvben a nagyfejedelem döntött, a gyakorlatban azonban a bojár dumára bízta az ügyek intézését. A дума a

felmerülő problémák megoldására minden alkalommal létrehozott egy ún. „válaszó” bizottságot, s ebbe belekerültek a követi ügyek deákjai is. A XV. század végén, XVI. század elején az ún. deákok foglalkoztak az idegen követekkel. A „követi ügyek” deákjai ott voltak az idegen országokból érkezett követek fogadásakor, beszédet tartottak a nagyfejedelem nevében, feljegyezték a tárgyalások menetét, és az összeállított anyagokat bemutatták a nagyfejedelemnek, okmányokat adtak ki, összeállították a követutasításokat, s belőlük kerültek ki a távoli országokba induló követségek tagjai is. Már a legkorábbi időktől kezdve megfigyelhető bizonyos szakosodás: a „kincstári” deákok a keleti országokból érkezett követekkel, a keleti kereskedelemmel foglalkoztak, az „udvari” deákok az európai országokból érkezőkkel. A hivatali hierarchia is egyre bonyolultabbá vált: a legmagasabb rangú deákok bekerültek a bojár дума bizottságába, amely a tárgyalásokat vezette a külföldi követekkel, s őket már tanácsosnak, főembernek címezték. Természetesen több volt azonban az alacsonyabb rangú tisztviselőből: a tolmácsok, írnokok száma is egyre gyarapodott – III. Iván uralkodása idején 28 írnokról tudunk.¹⁸⁴

Az orosz történetírás a Külügyi Hivatalt, mint állami intézményt 1549-től jegyzi, ekkor kerül ugyanis az élére az első név szerint ismert vezető, Ivan Mihajlovics Viszkovatij. Ez a dátum azonban nem a hivatal működésének a kezdőpontját jelöli, sőt, nem is jelez lényeges változást, valamiféle reformot az intézmény működésében. Egyszerűen a hivatal első ismert vezetőjének kinevezését mutatja.¹⁸⁵ Viszkovatijnak nem csak nevét és titulását ismerjük, de a kötelezettségeit is. Ő vezeti a cár és a bojár дума levelezését a külföldi követekkel, részt vesz az előkészítő tárgyalásokban, dönt az idegen diplomaták Moszkvába érkezését és ott tartózkodását illető összes kérdésben, szervezi és útnak indítja a külföldre menő orosz követségeket, feljegyzéseket készít, amelyeket később felhasználnak a hivatalos évkönyvek megírásában, s mint a Külügyi Hivatal vezetője, az ő irányítása alá tartozik a Cári Okmánytár (Ординечé Рѣдѣча) is. Itt nagy mennyiségben őriznek kéziratos könyveket, itt vannak az államügyek aktái, a moszkvai és más orosz fejedelmek nemzetségek könyvei, és minden külpolitikai kérdéssel foglalkozó okmány.¹⁸⁶

Nemcsak vezetőjének, magának a kormányzéseknek is meglehetősen szerteágazó feladatai voltak. A diplomáciai kapcsolatok ápolásán, felügyeletén túl rá hárult az Oroszországba beutazó külföldi kereskedők, mesteremberek, a betelepült idegenek, ezek között a fegyveres szolgálok felügyelete is, a hadifoglyok kiváltása, irányítása alatt állt jónéhány kolostor, a XVII. század hatvanas éveitől a posta, a doni kozákok ügyei, és még a távoli Szibériába utazók is a fennhatósága alatt álltak. Időről időre más prikázokat is alárendeltek, ezen túl kivetett és beszedett vámokat, kocsmai illetéket stb. Minden prikázhoz tartozott néhány város igazgatása is, és ezeknek a városoknak és földeknek az adóival és egyéb jövedelmeivel is ez gazdálkodott. A XVII. század második felében a Külügyi Hivatal a hozzátartozó területeken beszedett adókat főleg tisztviselőinek javadalmazására fordította.¹⁸⁷

A feladatok sokasága sok felelőst is igényelt. A hivatal vezetője mellett már a XVI. század derekától kezdve megjelentek a helyettesek, a „segítő”, a „másoddeák”, s számuk egyre növekedett. Ők azok közül a tapasztalt prikázhivatalnokok közül kerültek ki, akiknek nagy gyakorlata volt a diplomáciai ügyek intézésében. 1559-től 1714-ig név szerint 52-t ismerünk közülük, s néhányukból később a kormányzék kinevezett vezetője is lett.

Ahogy a külügyi prikáz feladatai szaporodtak, szervezeti felépítése is egyre bonyolultabb lett: osztályokat alakítottak ki. A XVII. században három osztály foglalkozott a nyugat-európai országokkal, kettő pedig az ázsiaiakkal. Már a XVI. században kialakult az a gyakorlat, hogy az egyes diplomaták hosszú időn keresztül azonos területre koncentráltak. Így volt, aki 10-20 évig, vagy annál is tovább a lengyel-litván ügyekkel foglalkozott, mások a német-római birodalom ügyeinek specialistájává váltak, vagy a tatár kánokkal tartották a kapcsolatot.¹⁸⁸

Az osztályok élén a legmagasabban kvalifikált, aláírási joggal rendelkező hivatalnokok álltak. A tisztviselőket három csoportba sorolták rang szerint, kezdve a legmagasabb beosztásúaktól, az „idősebbektől” a „fiatalokig” – akiből a legtöbb volt. Rajtuk kívül a prikáz nagyszámú fordítót alkalmazott – külön szóbeli és külön írásbeli feladatokra – a XVII. század közepén 40-50 tolmács dolgo-

zott a szóbeli tárgyalásokon, míg kb. tizenötven az írásos dokumentumokat fordították.

Az 1500-as évek második felétől a Külügyi Hivatal alkalmazottai közt említik már a kalligráfusokat, valamint a külföldi diplomatát kísérő őröket és a prisztavokat.¹⁸⁹ Mivel a kormányzók alkalmazottainak feladatai mind bizalmas jellegűek, minden megbízás szigorúan titkos, a tisztségviselők mind titoktartási esküre kötelezettek.¹⁹⁰

Mint „egész Oroszország szeme” (ahogy Orgyin-Nascsokin, a hivatal egyik kiemelkedő vezetője megfogalmazta),¹⁹¹ a Követi Kormányzók szervezi a külföldre induló követségeket is – s ezeknek annál nagyobb a fontosságuk, mivelhogy Oroszország csak ilyen módon jut első kézből származó információhoz külföldről, ahol a XVIII. századig nincs állandó diplomáciai képviselő. A külföldre küldött követségek a fogadó ország és az elintézendő ügyek fontosságának függvényében különböztek egymástól. A követség vezetője lehetett előkelő bojár „nagykövet”, akinek joga volt tárgyalni, megállapodást aláírni, szerződést tervezetet kidolgozni. Jelentéktelenebb ügyekben alacsonyabb rangú követ, hírnök utazott a deákok, írások közül, s voltak olyan futárok (ã í í ö) is, akiket az uralkodó nem hatalmazott fel diplomáciai tárgyalások folytatására, feladatuk a rájuk bízott üzenet illetve okmány átadása.¹⁹²

Bármilyen rangja is volt, a követnek – aki uralkodóját képviselte – csak arra lehetett törekednie, hogy a fogadó ország uralkodójánál vegyen részt kihallgatáson. Az orosz diplomáciai etikett szigorúan tiltotta, hogy a követ tárgyalásokba bocsátkozzon bármilyen rendű s rangú hivatalnokkal, hiszen az a nagyfejedelem illetve cár méltóságát sértené, azt jelentené, hogy a meglátogatott ország nem adja meg a kellő tiszteletet az orosz állam fejének.¹⁹³ Ezért történhetett meg, hogy 1656–57-ben Velencében, mikor a dózse megbetegedett, Csemodanov és Posznyikov, a két moszkvai követ elzárkózott a tárgyalások folytatásától míg a dózse meg nem gyógyul. Hiába jelentették ki a velencei köztársaság legmagasabb rangú tisztviselői, hogy ők mindenben helyettesítik választott vezetőjüket, az orosz követek hallani sem akartak a méltatlan bánásmódról. Okfejtésük szerint ha ez valóban így lenne, akkor nem csak a dózse írta volna alá az orosz uralkodónak címzett levelet, hanem a tisztviselők neve is mind szerepelne az iraton.¹⁹⁴

Az orosz diplomatáknak is feladatuk volt természetesen Oroszország nemzetközi presztízsét növelni, s ezt gyakorta a formákhoz való csökönös ragaszkodással próbálták elérni. Ennek egyik kuriózumszámba menő esete történt meg 1656-ban III. Ferdinánd német-római császár udvarában. Itt Bogdanov orosz követ nemcsak, hogy kierőszakolta a császári audienciát – a magyarázkodásra, hogy minden követ csak a tárgyalások végén, hazamenetele előtt találkozik személyesen a császárral azt találta válaszolni, hogy a többi uralkodó nem olyan jelentős, mint az orosz cár, s így követeik sem olyan fontosak –, hanem még ahhoz is foggal-körömmel ragaszkodott, hogy a szokásoknak megfelelően a császár álljon fel, vegye le fejfedőjét a követ üdvözlésekor, megtudakolván, hogy szolgál uralkodótársa egészsége. Hiába próbálta a kancellár jobb belátásra bírni Bogdanovot, hogy a császár nem tud járni a köszvénye miatt, az csak akkor állt el követelésétől, mikor maga a császár mentette ki magát. Uralkodóját azonban így is sértve érezte, s végül III. Ferdinánd válaszelevelét sem fogadta el, mert abban nem sorolták fel a cár címei között a litván nagyfejedelemi titulust, lévén azt viselte a lengyel király is.¹⁹⁵

Nyugat-Európa felé a követnek tehát elsősorban országának és uralkodójának presztízsét kellett fenntartani, sőt, a lehetőségekhez képest emelni. Más volt azonban a helyzet, ha Oroszországnak a krími kánokkal fenntartott kapcsolatát elemezzük. A XVI. században a krími kánság a széthullott Arany Horda politikai örököseként szeretett volna fellépni. Vele kapcsolatban az orosz diplomácia elsődleges célja az orosz uralkodó függetlenségének nyilvánvalóvá tétele volt.¹⁹⁶ Itt fel sem merül, hogy az orosz követ csak a kán személyes jelenlétében szólhat. Nyugodtan elmondhatja mondókáját a kán rokonainak, tisztviselőinek, de még a jelentősebb feleségeinek is. S ha nyugatra tekintve IV. Iván méltóságán alulinak érzi, hogy a svéd királyt testvérének szólítsa, azaz magával egyenrangú uralkodónak ismerje el – mondván, hogy ősei állatokkal kereskedtek –, s ezért az csak a novgorodi helytartón keresztül érintkezhet a cárral, ilyesmi meg sem fordul a fejében a krími kánokkal kapcsolatban. Nem csak közvetlenül a kánnak, de főembereinek, sőt feleségeinek is fogadja képviselőit. A kánhoz küldött orosz követek azt az utasítást kapják, hogy ha a régi szokások szerint a tatár

előkelők valamelyike botját a követ lábai elé dobja, mondván, hogy a bot átlépésének jogát meg kell váltani, inkább forduljanak vissza dolguk végezetlen, de ne fizessenek. A „bot adójának” megfizetése ugyanis a követ, s rajta keresztül uralkodója függő helyzetét szimbolizálja.¹⁹⁷ Ugyanakkor a legendák közé kell sorolni azokat a híradásokat, amelyek szerint a tatár követeket Moszkvában az uralkodó a következő ceremóniával fogadja: a még lovon ülő követnek személyesen nyújt át egy kupa kumiszt, amit az a lóháton el is fogyaszt. Az esetlegesen lecsöppenő nedűt minden oroszok nagyfejedelme (még III. Iván is!) lenyalja a ló sörényéről. Az ilyen, és ehhez hasonló hírek leginkább az oroszokkal ellenséges lengyelek, ill. litvánok fantáziájának termékei, akik minden lehetséges eszközzel igyekeztek az orosz uralkodónak és országának a tekintélyét aláásni. Emiatt terjesztettek efféle történeteket, vagy szerették emlékeztetni az orosz követeket a tatár iga időszakára.¹⁹⁸

Az idegenbe utazó orosz követségek létszáma a két-három főtől kezdve akár néhány százra is felduzzadhatott az ügy fontosságától függően. Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy ha a követség vezetője nem szakember, nem a Külügyi Hivatal tisztviselője, mellé segítségül egy tapasztalt diplomatát osztanak be. Egy deákot, akinek a kisujjában van minden előírás, nagy gyakorlata van a hivatalos ügyek intézésében. Így írhatta azt az előbb említett Csemodanovról és Posznyikovról egy itáliai szerző, hogy „Két követ van – az egyik fejedelem, a másik a követség titkára, de egymás között egyenlők”.¹⁹⁹ Így már egész korán kialakult egy olyan szolgáló nemesség, ahol nem egyedül a származás a döntő, jelentősége van a szakmai felkészültségnek is.

A prikáz hivatalnokainak fizetés járt, ami pénzbeli javadalmaszából, természetbeni juttatásból és földadományból, azaz pomesztyéből állt. Ezeknek a juttatásoknak a mértéke a diplomáciai gyakorlattól függött, de inkább a korábbi fizetéstől, rangtól, a szolgálati időtől, mintsem egy-egy követség sikerétől. A sikeres követet leginkább drága külföldi kelmékkel, szőrmével, esetleg ezüsteneművel jutalmazták, legjobb esetben előléptetéssel. Ugyanakkor azt lehetett elmondani a Követi Kormánysezék fizetéseiről, hogy háromszor-ötször magasabbak, mint a prikázok többségében.²⁰⁰

A Külügyi Hivatal azért olyan fontos számunkra – túl azon,

hogy tisztviselőiről, azok munkájáról, viselkedéséről számos információt szolgáltatnak a külföldi utazók írásai – mert dokumentációja értékes forrása az orosz külpolitikának.

Az orosz állami levéltárban ma 610 követi könyvet őriznek, s ezekből 482 (49 a Német-római Birodalommal, 256 Lengyelországgal, 12 a görög orthodox egyházzal, 6 Poroszországgal, 129 Svédországgal, 24 Dániával, 3 a római pápával, 20 Angliával, 15 Franciaországgal, 12 Hollandiával, 1 Holsteinnel, 7 Velencével, 3 Toscanával) Oroszországnak európai államokkal való kapcsolatára világít rá.²⁰¹

A követi könyvek a kormányzék ügyintézésének dokumentumai, s ezekbe belekerült a külfölddel kapcsolatos összes okmány és feljegyzés: az uralkodóknak szóló levelek, a követ által érintett országok uralkodóitól jóindulatot kérő útipasszusok, a béketárgyalások okmányai, amelyek a békefeltételeket rögzítették, követutastítások, a követeknek javasolt kérdések s a jóelőre kidolgozott válaszok, a kivitt ajándékok felsorolása, s mindezek között a számunkra legbecsesebbek: a követjelentések.²⁰²

Az orosz diplomatáknak elsődleges feladatuk volt, hogy mindent leírjanak, amit láttak, hallottak, tapasztaltak utazásuk alatt. Ez egy tételes, pontokba szedett jegyzék lett, mert a követutastítás pontjai szerint fogalmazták meg és szedték sorrendbe híreiket. Ezek a jelentések nemcsak a nemzetközi helyzetet ismertetik az olvasóval, de a szemtanú közvetlen benyomásait is rögzítik.²⁰³ Mint-hogy Oroszországnak állandó külképviselője nem volt a XVIII. század előtt, s onnan nagyon nehezen lehetett eljutni idegen tájakra, bármennyire is felkészült a követ küldetése teljesítésére, olykor mégis igen járatlannak tűnt a célország politikai viszonyaiban. Erre jó példa Dolgorukij herceg missziója 1687-ben, midőn is törökellenes összefogást kínált XIV. Lajosnak akkor, amikor Franciaország éppen szövetséget kötött a törökökkel.²⁰⁴

A követjelentések mindenesetre a XVI–XVII. században (a XV. században még igencsak kezdeti stádiumban voltak) az összes jelentős politikai eseményről tájékoztatják a moszkvai udvart, nem lehet azt állítani, hogy Moszkóviába nem jutottak el a nemzetközi élet hírei. Az első jelentések a nemzetközi helyzetről általános képet nem nyújtanak, meglehetősen szűkszavúak. Jellemző vonásuk,

hogy szigorúan tényközlésre korlátozódnak mindenféle elemzés, magyarázat nélkül.²⁰⁵ A XVI. század elejére azonban már kialakul a külfölddel való kapcsolattartás ügymenete, s ennek írásos dokumentumai is meglehetősen nagy számban fennmaradtak.

N. M. Rogozsin szerint az első igazi követi jelentés Vlagyimir Plemjannyikov követtől és Isztoma Maloj tolmáctól származik, akik 1517-ben Miksa császárhoz tett útjukról számolnak be. Jelentésükben leírják az orosz követség megérkezését Innsbruckba, majd a császárral és tanácsosaival való tárgyalások ismertetése következik. Számadásukban a követek tudósítanak az európai országok törökellenes szövetségének kialakításáról. Beszámolnak arról, hogy a császár, a római pápa és a francia király öt évre békét kötött 1515-ben, a pápa kibékítette a francia királyt az angollal, s miután mindenki retteg a törököktől, a császár szorgalmazná az orosz nagyfejedelem békekötését a lengyel királlyal, hogy ők is a török ellen fordulhassanak.²⁰⁶

A követjelentések legnagyobb része a XVI. század második feléből maradt fenn, s ebben az időben alakult ki azok végleges formája is. Ezekben a követ leírja utazását, fogadtatását az idegen udvarban, majd ismerteti az általa összegyűjtött híreket az idegen országokról.²⁰⁷

Ha a moszkvai udvarban döntést hoztak arról, hogy követséget indítanak külföldre, a Külügyi Hivatalban lázas munka kezdődött. A leendő követ megbízólevelet kapott, amely az idegen államban azt volt hivatott igazolni, hogy ő az orosz állam képviselője. Kapott egy „szerződést” is, ami a béke vagy fegyverszünet feltételeit tartalmazta, az idegen országokon való átutazáshoz védlevelet, amely nyomatékosította a békés, baráti viszonyt az útba eső ország és Moszkóvia között, egyben szabad utat kért a követ számára odavissza. Orosz területekre hasonló célt szolgált az útilevél: ez feljogosította a követet, hogy a szükséges közlekedési eszközöket és élelmiszert beszerezze. Szolgálati levelezés indult a különböző adminisztratív intézményekkel és tisztviselőkkel, hogy biztosítsák az állami ügyekben eljárók útját. A XV. század végétől a követek úgynevezett emlékeztetőket is kaptak. Ezekben a prikázhivatalnokok felsorolták, hogy szerintük milyen kérdéseket fog kapni külföldön a követ, s ezekre rögtön a választ is megírták, nehogy zavarba jöj-

jön az orosz diplomata a messzi idegenben. Ezek a hipotetikus kérdések és válaszok később az egyre részletesebbé váló követutasításba kerültek bele.²⁰⁸ Nem csak az idegenbe utazók kaptak ilyen típusú segítséget. Durov prisztavnak, akit 1592-ben lengyel diplomaták elé küldtek, részletes instrukciót adtak arra vonatkozólag, hogy mit kell mondania, ha a vendégek netalán Dmitrij cárevics Uglicsban bekövetkezett haláláról érdeklődnének. IV. Iván legkisebb gyermekét, a trónörököszt egyszerűen Uglicsi Dmitrijként kell emlegetni, s halálát röviden, nem minden részletre fényt derítve, Isten akaratában megnyugodva a veleszületett betegségre visszavezetni – „hisz senki sem halhatatlan.”²⁰⁹

Ezeknek a leveleknek lassan kialakult egy meghatározott formája, amelyhez aztán a későbbiekben minden esetben ragaszkodtak. A diplomaták vezetője a követutasítás volt – ez részletesen leírta a követség céljait, feladatait, a követ feladatait, kötelezettségeit, szabályozta viselkedését az idegen országokban, sőt arra is kitért, hogyan, mi módon kell a követnek a felsorolt feladatokat megoldania. Az utasítások megfogalmazásához felhasználták a Külügyi Hivatal okmánytárát is, a korábbi követi könyveket, feljegyzéseket. Egészen a XVIII. századig, mikor is alapvetően megváltozott a külügyek intézése, a Külügyi Hivatalban felhalmozódott iratokat folyamatosan használták, rendezték, bővítették, leltárokat, mutatókat készítettek hozzájuk, hogy hatékonyabban lehessen felhasználni azokat.²¹⁰

Hazafelé a követség feje folyamatos kapcsolatban állt a Külügyi Hivatallal. Már a határról futárt menesztett Moszkvába, aki magával vitte a követség eredményeiről szóló rövid beszámolót. Miután megérkeztek a fejedelmi székvárosba, a követség minden anyagát átadták a prikáznak, s csak ezután került sor a követ szóbeli beszámolójára a cárnak és a hivatal vezetőjének. Természetesen ezt írásban is rögzítettek, s ez is tovább gyarapította a követség dokumentációját.²¹¹

A XVII. század 20-as éveitől kezdve a Külügyi Hivatal még tovább bővítette informátorainak körét. „Tudósítókat” alkalmazott néhány külföldi városban (mint például Gdansk, Hamburg, Riga stb.), akiknek az volt a feladata, hogy a tudomásukra jutott és általuk fontosnak vélt eseményekről havonta egyszer hírt adjanak.

Az orosz szolgálatban álló tudósítók leveleiket általában határ menti városokba, Pszkovba, illetve Novgorodba címezték, itt a jelentéseket lefordították, s ha a levél tartalma fontosnak tűnt, akkor egy futár azonnal Moszkvába, a cári udvarba sietett a hírekkel. Ez a rendszer persze korántsem jelentett megbízható, rendszeres, minden részletre kiterjedő információáramlást, hisz a levelek gyakran elkallódtak, esetleg későn értek célba – tudjuk például, hogy 1644-ben Rigában szigorú pénzbüntetés terhe mellett tiltották az orosz földre szóló híradások továbbítását, s nem engedték át az Oroszországba szóló írásokat.²¹²

Ezek alapján megállapítható, hogy a XVI. századtól kezdve nem történhet olyan jelentős esemény Európában, amiről a cári udvar ne szerezne tudomást követői útján. Más kérdés, hogy ezek az információk nagyon kevesekhez jutnak el, rendkívül szűk körben válnak ismertté (gondolok itt a prikáz hivatalnokai által tett titoktartási fogadalomra is), s ráadásul az értesüléseket mindenki a saját fejével értelmezi. Így hiba volna azt állítani, hogy a Külügyi Hivatal vékony vezető rétegén kívül bárkinek is elképzelése lehetett az európai eseményekről. Hisz még a külföldet megjárt követek is gyakorta nehezen értelmezték személyes tapasztalataikat; Miljukov, a neves orosz kultúrtörténész később úgy ítéli meg, hogy az „orosz követet az általa megélt külföldi élménytől az önnön primitívsége emelte kínai fal választotta el”. Ahol egy orosz követ megjelent, ott egy álló hétig kellett szellőztetni a helyiséget. Sőt, az orosz követ és kísérete egy olyan különös felvonulás, amely igazából sem nem „jelmezbál, sem nem körmenet, de még csak egy néprajzi kuriózum sem, amelyet egy vállalkozó kedvű impresszárió hozott volna be a tengerentúlról a nílusi krokodilokkal és afrikai elefántokkal együtt”.²¹³

A hivatal működésének megismerése után nézzük meg, hogy milyen információkkal szolgáltak az idegenbe küldött követek, mit tartottak említésre méltónak az általuk tapasztaltakból, hogyan jutottak el az Európát foglalkoztató események hírei Oroszországba, milyen kulturális kapcsolatok léteztek a Nyugat és Moszkóvia között.

II. 3. EURÓPA AZ OROSZ IRODALOMBAN

A mongol fennhatóság alatt élő orosz fejedelmek nem követhettek önálló külpolitikát, Európa nyugati részétől elzárva éltek. Az Oroszország és a Nyugat közötti kapcsolatok a ferrara-firenzei uniós zsinattal kezdtek újjáéledni.

A török által szorongatott keleti egyházatyák a nyugatról érkező támogatás reményében több kérdésben beadták derekukat, s hajlandók voltak Itáliában IV. Jenő pápa hívására aláírni az uniót. A konstantinápolyi pátriárka fennhatósága alá tartozó orosz egyház – élén a görög Izidor metropolitával – népes küldöttséggel képviseltette magát a Ferrarában nyíló, s Firenzében határozatot hozó zsinaton, amin ott volt a bizánci császár is, s a végén hetven nyugati és tizenhat keleti főpap írta alá az uniós bullát.²¹⁴ Izidort orosz püspökök és papok kísérték, akik közül az egyik részletesen leírta úti élményeit az indulás napjától a Moszkvába való visszaérkezésig.²¹⁵ Az „Utazás Firenzébe az 1437–1440. évben” pontosan tudatja az olvasóval az egyházi küldöttség útvonalát az összes útba ejtett város nevével, a városok közti távolságokkal. Bár a leírás nagy valószínűséggel egyházi ember műve, a zsinatról, annak üléseiről lényegében nem is ír, száraz felsorolást ad csupán, viszont nagy élvezettel mutatja be Ferrara nevezetességeit. Lelkesen ír a pápai udvar órájáról, ami a városi piacról is látható, és amin minden óraütéskor trombitáló angyalok tűnnek fel, de a ferrarai piaci árakkal is megismertet. Firenze – csakúgy, mint Lübeck – pompás város. Dicséri a templomok és polgárházak szépségét, részletesen ír az Arnót átívelő Ponte Vecchióról, lelkesedik a kórházért, a különféle fákat hasonlítja az otthoniakhoz, majd kitér a város gazdasági életére is. Az orosz olvasó ebből az írásból értesülhet a selyemhernyótartásról, a város szövetgyártásáról, az olívaolaj készítéséről. A zsinati vitákról nem fest érzékletes képet: csak az ülések dátumait adja meg, semmit sem mond a megvitatott kérdésekről. Az egyetlen kivétel: 1439. július 5-én aláírták az uniót – konstatálja a tény, mély közömbösséget mutatva a hitbéli kérdések iránt.²¹⁶

Hazafelé Velence ragadja meg leginkább, az „Adria királynője”, ahogy kifejezi magát a szerző. Nem csak, mint kereskedelmi központot értékeli nagyra, de mint várost, amely a tengerre épült, ahol

az utcákon hajókkal, bárkákkal közlekednek. Leginkább a San Marco székesegyház – ezen is főként a szobrok – váltják ki lelkesedését: a „lovak mintha élneek” – írja. Később egyre lakonikusabb lesz útleírása: a lakott települések, s az azok közti távolságok felsorolására szorítkozik, s csupán néha tesz kisebb megjegyzéseket a szerző.²¹⁷

Az is mutatja, hogy az orosz népben is élt a kíváncsiság a távoli tájak iránt, hogy a XVI. század első harmadában egyre-másra tűntek fel az újabb másolatok a firenzei utazásról.²¹⁸ Néhány kéziratos gyűjteményben – cím nélkül – olvasható egy rövid leírás Rómáról, illetve a Ferrarából Rómába vezető útról. A szerző megadja a Ferrara–Róma távolságot mérföldekben, leírja, hogy Róma a Tevere partján terül el, 12 mérföldre a tengertől, s hogy kíséreevel két nap alatt járta körbe lovon a várost. Ezután a csodásan díszített templomokról ír, amelyek azonban mind omladoznak, s a város maga is pusztulóban van, teszi hozzá. Ez az első Róma-leírás az orosz irodalomban. Ugyan lakonikus, de a legalapvetőbb információkat megadja: pontosítja a földrajzi helyzetet, ír történeti és építészeti emlékekről, s végül a város elnéptelenedéséről. A XV. század első felében Róma valóban hanyatló korszakát élte – a virágzó Firenzével és Ferrarával összevetve szomorú képet nyújthatott. Úgy tűnik, a feljegyzés írója valóban járt Rómában, s a stilisztikai elemzés azt mutatja, hogy ugyanaz a személy volt, mint aki az egész útleírást is írta. Mindenesre az „Utazás...” szövegébe nem fűzte bele Rómáról szóló híradását – talán mert a zsinati küldöttség egésze nem jutott el oda, s ez a római kirándulás nem tartozott az út „hivatalos” részéhez.²¹⁹

Az egyházi küldöttség után az önállósuló moszkvai állam diplomáciai tevékenységbe is kezd – követeket indít és fogad. A XV. század második felében az utazók között – mint ahogy ezt a klerikusok közt is megfigyelhettük – a vezető szerep még az idegeneké. Közöttük a Ral vagy Ralev család tagjainak meglehetősen jól dokumentált a tevékenysége.

1461 tavaszán II. Vaszilij követeként érkezett meg Milánóba Nicolao Ralli.²²⁰ Itt szívélyesen fogadta a hercegség ura, Francesco Sforza, akinek imponált az orosz küldött hadművészetekben való jártassága. El is látta ajánlólevelekkel Ottone del Carettohöz, római

képviselőjéhez, Teano és Colonna kardinálisokhoz és Pavia püspökéhez. Politikájának célja a fenyegető mohamedán veszély elleni közös fellépés megszervezése.²²¹

Az orosz forrásokban Nicolao Ralli tevékenységéről semmi sem található, ott a legkorábban Ivan Ral Paleolog neve fordul elő, aki az 1493-as évkönyv szerint a világ teremtésétől számított 6993. évben, azaz 1485-ben Cárgrádból családotul Moszkvába érkezett, s ott III. Iván szolgálatába állt. Fiai ekkor már felnőttek lehettek, hisz Dmitrijt és Manuilt 1488-ban III. Iván Itáliába küldte Kazany bevételének hírével. Az orosz évkönyvek szerint Velencébe, Milánóba és Rómába kellett utazniuk a nagyfejedelem parancsára.²²²

Szintén görög volt Jurij Trahanyiot – aki 1472-ben Rómában, 1486-ban szintén Itáliában, Milánóban, Rómában és Velencében, 1489-ben német földön képviseli Moszkóviát,²²³ – valamint Danyila Mamirev (Daniele Mamurevo) és Manuil Angelov Grek (Manuele Doxa) is, akik 1493-ban jutottak el Milánóba²²⁴ és Velencébe.²²⁵ III. Ivánt szolgálta (meg a velencei köztársaságot és a krími kánokat is) az olasz kalandor, Gian Battista della Volpe²²⁶ és Andrea Fioravanti, a híres építész, Aristotele Fioravanti fia.²²⁷

Ha az orosz földre érkezett, az orosz uralkodókat szolgáló diplomatákat a szolgálatba lépés ideje szerint csoportosítjuk, azt lehet mondani, hogy az 1470-es években Itáliából érkeztek a legtöbben, a 80-as években a görög területekről, később pedig a Litván Nagyfejedelemségből. Ezek a diplomaták – együtt az orosz származásúakkal – ismertették meg Oroszországot Európa politikai és kulturális életének újságaival.²²⁸

Valamennyi idegen országba elvetődő diplomata, netán kereskedő felsorolása, információik közlése meghaladja e dolgozat kéréseit és céljait, de a rendelkezésünkre álló irodalomból világosan kiderül, hogy az európai események követésének igénye megvolt nem csupán a hivatalos körökben, de általában a művelt, írni-olvasni tudó közönségben. Hogy ez a réteg mennyire szűk lehetett, azt mai fejjel nehéz elképzelni, de nagy valószínűséggel hasonlóan alakult ez is a nyugat-európai mintához, talán némileg megkésve.

A követjelentésekből, a Külügyi Hivatal irataiból nagyon sok értesülés átkerült valamilyen módon az orosz évkönyvekbe, a különböző kéziratos gyűjteményekbe. Ezek között az egyik legkorábbi

az „Európa királyai”, ami gyakorlatilag az európai királyságok felsorolása. Ennek a rövid útmutatónak 11 másolatát ismerjük a különféle évkönyvekből. Hogy a szöveg mikor keletkezhetett, s honnan került az orosz irodalomba, arra a szöveg elemzése meglehetősen konkrét választ ad. A felsorolás elsőként a cézárt, azaz a római császárt említi, majd a német királyt, a római császárság örökösét. Aztán sorrendben a következőket: francia, magyar, spanyol, angol, portugál, nápolyi, cseh, skót és dán király, akit svédnek is neveznek és a lengyel király.²²⁹

A cikk nem jelenhetett meg az egységes Spanyolország kialakulása előtt, hiszen csak Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd házasságkötése után beszélhetünk spanyol királyságról. Biztosan nem keletkezett 1526 után, hiszen a mohácsi csatavesztés után nem említené a magyar királyt a felsorolás az igen előkelő negyedik helyen, megelőzve az angol királyt is. Szintén pontosítja a felső határt a dán és a svéd király azonosságának említése, hiszen 1523 után már nincs unió a két állam között. Ezek szerint az útmutatót valamikor 1506 és 1523 között írták. Ezt a következtetést látszik igazolni a legkorábbi orosz előfordulása is: a legkorábbi verziót az 1520-as évekre datálják, s a legkorábbi évkönyv, amiben olvasható, az 1518. évé, aminek az összeállítását a kutatók 1525-és 1530 közé teszik.²³⁰

A nyelvi elemzés pedig azt valószínűsíti, hogy a kérdéses útmutató Európa államairól olasz eredetű. Az angol (í í äëñíđüñęčé), skót (núę űñęčé) és nápolyi (í í řđ'ïëčňříńęčé) királyok írásmódja fonetikai szempontok miatt mind az olasz forrás mellett tanúskodik (Inghilterra, Scozia, Napoli). A királyok sorrendje is itáliai szempontokat tükrözhet: ami Itáliához közelebb esik, nagyobb hangsúlyt is kap, mint a távoli Anglia, netán Lengyelország. Ezt politikai, illetve katonai indokok is okozzák, hiszen a török elleni küzdelemben inkább lehet számítani a hasonlóképp érdekelt közeli államoknak az együttműködésére, mint a távoli, nem fenyegetett területek uralkodóira.²³¹

A független, Moszkva központú Oroszország nem csupán diplomáciai, politikai, netán gazdasági kapcsolatait igyekszik szorosabbra fűzni a keresztény világgal. Az orosz orthodox egyház kapcsolata a nyugati keresztény és a többi orthodox egyházzal termé-

szetesen nem ért véget az uniós zsinat határozatainak elvetésével. 1518-ban III. Vaszilij kérésére görög szertartáskönyvek oroszra fordítására Moszkvába érkezett egy Athosz-hegyi kolostorból Makszim Grek (1470 körül – 1556). Az előkelő görög családban született szerzetes beöltözése előtt hosszú időt töltött Itáliában. Megfordult Velencében, Padovában, Ferrarában és Firenzében, ahol először humanista körökben forgott, majd Savonarola tanainak hatása alá került, s egy dominikánus kolostorban élt Firenzében. 1505–1506-tól a Vatopédi kolostor tudós szerzetese, s onnan megy orosz földre. Ott jelentős szerepet tölt be, egyike a legkiválóbb íróknak, de 1525-ben az egyházi bíróság fogságba vetette, majd száműzték eretneknek tartott nézetei miatt, s a száműzetésből csak élete végén térhetett vissza.²³²

Makszim Grek írásaiból értesülhetett az orosz olvasó a karthauzi rend szigorú regulájáról, Savonarola tevékenységéről, a párizsi Sorbonne-ról, de az ókori történelem egyes epizódjairól (Róma és Karthágó vetélkedése, trójai háború) is, valamint hírt kapott a rodoszi kolosszusról, sőt, az egyiptomi piramisokról is. Ezen túl ő adott hírt kora nagy földrajzi felfedezéseiről, miszerint a világ teremtésétől számított 7000. évben – azaz 1492-ben – a spanyolok és portugálok elérték Amerika partjait. Ezt akár már a XVI. század negyvenes éveiben is olvashatta az orosz írástudó.²³³ S ez csak mintegy 40-50 évnyi késést jelent az eseményhez képest.

Ennél sokkal gyorsabban eljutott a híre Magellán utazásának orosz földre. Ez utóbbit nagy valószínűséggel szintén egy egyházi személynek köszönhetjük, aki diplomataként is szolgálta uralkodóját. Dmitrij Geraszimov fordítóként Gennagyij novgorodi érsek köréhez tartozott, aki a spanyol inkvizíció módszereivel szerette volna Moszkóviát megtisztítani az eretnekektől, ugyanakkor az ő nevéhez fűződik az első orosz nyelvű Biblia összeállítása is. Ebben Dmitrij Geraszimov is részt vett, mint német zsoldárok fordítója. Fordítóként ismerte meg Makszim Greket is. Miután a görög tudós Oroszországba érkezésekor nem tudott még oroszul, a görög szertartáskönyveket latinra fordította, s a latin szöveget Dmitrij Geraszimov és egy Vlasz nevű tolmács tette át oroszra.²³⁴ Németül és latinul tehát jól beszélt, köszönhetően a livóniai iskolának. Ő az első név szerint ismert orosz ember, aki külföldi iskolát végzett – az

első külföldi egyetemet végzett orosz egy bizonyos Szilvesztr Malij, aki 1493-ban iratkozott be a rostocki egyetemre.²³⁵

Dmitrij Geraszimov azonban leginkább diplomáciai tevékenysége miatt vált ismertté. Azon túl, hogy sokszor látott el tolmácsi feladatokat (Herbersteinnek is ő volt a tolmácsa),²³⁶ önálló diplomáciai feladatokkal is megbízták, így 1525-ben III. Vaszilij őt küldte követségbe VII. Kelemen pápához Rómába.²³⁷ Valószínűleg itt juthatott hozzá V. Károly császár titkárának, Maximilian Transylvanának Magellán utazásáról szóló leveléhez. Maximilian Transylvan első kézből kapott híreket a nagy expedícióról, s ezeket a korban divatos levélformában megírta a salzburgi érseknek. Magellán egyetlen megmaradt hajója 1522. szeptember 22-én vetett horgonyt a spanyol kikötőben. A szenzációt elűjságotó levelet a titkár október 24-én küldte el az érseknek, s ez 1523. januárjában már nyomtatott formában is megjelent Kölnben. A földkörüli expedícióról tudósító levelet egy évvel később az érdeklődésre való tekintettel Rómában kétszer is kiadták. Innen értesülhetett az európai közönség a világszerte utazásról. S végülis az orosz érdeklődők is, hiszen a levél orosz fordítása már a XVI. század húszas éveiben elkészült.²³⁸ A geográfia kérdései iránt amúgy is fogékony Dmitrij Geraszimovot (akinek információin alapult az egyik első Oroszországot ábrázoló térkép is Európában²³⁹) nem hagyhatták hidegen a nagy felfedezésről szóló hírek, s nagy valószínűséggel az ő fordításában ismerkedhettek meg az orosz olvasók – csaknem egyidőben a művelt nyugattal – Magellán útjával.²⁴⁰ Maximilian Transylvan műve Mihail Medovarcev – aki korának egyik legjobb kalligráfusa volt – kézírásában maradt ránk, csakúgy, mint az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” egyik első változata, amely visszavezeti az orosz uralkodók nemzetségét Augustus császárig, s ilyen módon kapcsolja Oroszországot az európai történelemhez.²⁴¹

III. Vaszilij nagyfejedelem idegen, katolikus orvosa, Nicolaus Buhle, oroszra fordította azt a jóslatot, amely Európában – hatalmas riadalmat váltva ki – széles körben terjedt, s amely szerint a csillagok mozgása 1524-re nap- és holdfogyatkozást, özönvizet és világvégét ígér. Valószínűleg ő fordított le egy rövid tudósítást az 1523-as nápolyi árvízről,²⁴² valamint fennmaradtak híradások az 1524. évi magyarországi földrengésről is – ezt a két utolsó hírt nyu-

gaton egy röpiratban olvashatták, s a fordítások nagyon gyorsan megjelentek orosz földön is. Az eredeti röplapokat vagy orosz diplomaták vagy idegen utazók hozták be az országba, s Külügyi Hivatalban készített fordítások számunkra ismeretlen csatornákon gyorsan tovább terjedtek. Mindenesetre ezek a tudósítások azt bizonyítják, hogy Moszkóviának a nyugat-európai országokkal már egészen korán voltak kulturális kapcsolatai is.²⁴³

A későbbiekben a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok bővülésével természetesen a nyugati országokról beszerzett információk mennyisége is egyre nőtt. A XVI. század második felében a Külügyi Hivatalban őrzött „császári könyvek” szolgáltatják a legtöbb adatot a német-római császárságról. A „császári könyvek”-ből elvben a Habsburgok külpolitikájáról – főképp a lengyelekkel való viszonyról – tudhatjuk meg mindazt, amit az orosz követ is megtudott, de ezen túl tartalmaznak érdekes leírásokat a császári család tagjairól, a császárválasztásról, a birodalom politikai széttagoltságáról, a császári hadseregről, a birodalmi városok politikai szerepéről, sőt, a különböző vallásfelekezetekről is. A követek mindent leírtak, amiről tudomást szereztek, ezért mindegyik követjelentés – az adott diplomáciai feladaton, külpolitikai kérdésen túl – másról szól.²⁴⁴

A „császári könyvek” tehát nagyon sokféle információval szolgált az európai politikai életről, beleértve a Habsburgok más európai államokhoz való viszonyát, a németalföldi szabadságharcot, a törökellenes küzdelmeket s az ehhez kapcsolódó politikai sakkjátszmákat is. Ezen túl leírták a követségek útvonalát, az útba eső városokat, azok nevezetességeit, a követfogadás rituáléját is, sok apróbb-nagyobb részlettel gazdagítva az olvasó ismereteit Nyugat-Európáról.

A követjelentéseken kívül a XVI. század második felében a külfölddel foglalkozó irodalomban kiemelkedő jelentősége van a vita-iratoknak. Olyan jeles személyiségek fejtik ki eszméiket egy-egy tárgyban, mint IV. Iván, Andrej Kurbszkij, Ivan Pereszvetov, hogy csak a legismertebb neveket soroljam. Ezek között a publicisztikai írások között több a protestáns felekezetek, illetve a katolicizmus ellen íródott. Ha most nem is elemezzük a fennmaradt műveket, az

biztos, hogy ezekből az olvasó sok információt szerzett a nyugatabbra végbement változásokról.²⁴⁵

Összegezve az eddigieket, úgy vélem, hogy Moszkóviát nem áthatolhatatlan fal választotta el Európa többi részétől. Információk – bár elmaradnak a másik irányba áramló beszámolóktól – meglehetősen nagy számban érkeztek Moszkvába, igaz, sokkal kevesebben olvashatták azokat, mint nyugaton. Az óriási távolságok, a hosszú tatár rabság kulturális téren is éreztette hatását. Nyugaton sokkal szélesebb olvasóközönséghez juthattak el az Oroszországot leíró nyomtatott művek, mint ahányan Oroszthonban olvashatták – az egyébként érdeklődésről, nyitottságról tanúbizonyságot tevő – követjelentéseket. Az is kiderül a ránk maradt forrásokból, hogy a külföldre utazó diplomaták nem ellenségesen figyelték a szemük elé táruló világot, csak vallási kérdésekben voltak elutasítók a Nyugattal szemben.

III. HÍRADÁSOK MOSZKÓVIÁRÓL

III. 1. AZ IDEGENEK HELYZETE OROSZORSZÁGBAN

Az ország lakóinak halálbüntetés terhe mellett tilos elhagyni Moszkóviát az uralkodó engedélye nélkül, az idegenek pedig, ha engedély nélkül lépnek be, örökös rabságra jutnak. Azok a követek és idegen kereskedők sem mozoghatnak szabadon, akik a fejedelem engedélyével érkeznek, és amíg Moszkóviában vannak, tisztos rabságban tartják őket.²⁴⁶ – írja útbeszámolójában 1582-ben Giovanni Paolo Campani. Megállapításaival nincs egyedül – valamennyi Oroszországot megjáró hasonló tapasztalatokról számol be.

A külföldi tehát nem mozoghatott szabadon az országban. A határhoz érve feltartóztatták, onnét csak nagy kísérettel, szigorú őrizetben haladhatott tovább az ország belseje felé – miután megjött az engedély a nagyfejedelemtől. Egyedül egy lépést sem tehetett, kísérői azt is megakadályozták, hogy szót váltson valakivel. Moszkvában egy külön házat építettek a követek számára, előtte őrség állt, és nem engedett senkit se ki, se be.²⁴⁷ Mint Campani írja, a követeket „tisztos rabságban” tartják, figyelik, mit tesznek, kivel beszélgetnek. Míg Moszkvában tartózkodnak, ki sem mehetnek a házból, még lovaikat megitatni se (azt a moszkoviták teszik meg helyettük), és esténként rájuk zárják a hálószobát.²⁴⁸ Possevino is megerősíti, hogy míg ő Lengyelországban tárgyalt, Moszkvában hagyott kíséretét bezárva tartották a követek szállásán, amelyet olyan magas kerítés vesz körbe, hogy onnét nem lehet látni a város házait. Leveleit, miket hozzájuk intézett, a cár elolvastatta, lefordította, ahelyett, hogy átadták volna a címzettnek.²⁴⁹ Mikor az orosz határhoz érkeztek, nekik is várni kellett, hogy megjelenjenek vezetőik, akik azon túl, hogy az utat mutatják, vezetik őket a főváros

felé, testőrként is szolgálnak, mivel az utak nem elég biztonságosak.²⁵⁰

Mіндеzt már a XVI. század első felében is leírták: bár soha nem járt Moszkóviában, Alberto Campense is tudni véli, hogy a határokat mindenütt úgy őrzik, hogy senki nem jut át rajtuk a nagyfejedelem levele nélkül – se kifelé, se befelé. Ehhez hozzájárul, hogy az áthatolhatatlan erdők, járhatatlan mocsarak is akadályozzák a szabad közlekedést, s ha valaki letér a nagyfejedelem által ellenőriztetett egyetlen útról, beleveszhet a mindent elnyelő mocsárba.²⁵¹ Erről beszámolhattak neki Oroszországot bejárt családtagjai,²⁵² de meríthette ezt az információt Matthias Michowia művéből is, ahol szintén olvashatunk erről az európaiak számára némileg furcsának ható szokásról.²⁵³

Moszkóviába ezek szerint nem lehetett sohasem engedély nélkül beutazni, s a moszkoviták sem hagyhatták el szabadon szülőföldjüket. Mindkét irányba a nagyfejedelem engedélye, illetve utasítása volt szükséges. S ha már valaki megérkezett a fővárosba, akkor sem indulhatott neki a maga feje szerint, ott is vigyáztak rá. Soha nem örültek a külföldiek és moszkvaiak találkozásának, a XVI. században pedig, főképp IV. Iván uralma alatt az idegeneket igyekeztek abszolút elzárni a helyiektől. Ez a helyzet a XVII. században sem változott meg alapvetően. 1602-ben a dán követ azt írta, hogy egy idő után megengedték a követség tagjainak, hogy szabadon járjanak Moszkvában egy prisztav kíséretében, de a moszkvaiaknak – oroszoknak és állandóan ott élő idegeneknek is – tilos volt szóba elegyedni velük hivatalos tolmács nélkül. A dán követ tudni vél néhány külföldiről, akiket börtönbe is zártak, mert megszegték ezt a szabályt.²⁵⁴ 1634-ben Adam Olearius is csodálkozva írja, hogy a cári audiencia után megengedték nekik, hogy szabadon járkáljanak a városban, sőt, találkozhattak a svéd követség tagjaival is, holott ez addig nem volt szokásban.²⁵⁵

A XVII. századra már a régi szokások fellazulása a jellemző. Ekkor már „csak” az első hivatalos cári fogadásig izolálták a követeket, akik aztán kapcsolatot kereshettek más követségek tagjaival (Olearius idejében már állandó angol és svéd követség él Moszkvában), ámde saját uralkodójukkal minden összeköttetés megszakadt, míg újból át nem lépték a határt. Többek közt Mayerberg sérel-

mezte, hogy a cár többszöri kérésére sem engedte, hogy hírt adjon magáról Bécsbe, és onnét küldött levelei egyszerűen „eltűntek”.²⁵⁶

Mindenesetre Moszkóviában követnek lenni nem lehetett könnyű mesterség. Hiszen nem csak az előbb idézett utazók panaszkodtak, hogy „rosszul bánnak a követekkel, igazi barbár módjára”,²⁵⁷ hanem valamennyi idegen.

Minthogy ilyen éberrel felügyeltek a külföldiekre, azok általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit mi feltételeznénk. Mélyreható vizsgálat nem előzhette meg tapasztalataik megörökítését, mivel közeli viszony egyáltalán nem jöhetett létre moszkoviták és idegenek között.

A Moszkóviába érkezett követeket és kereskedőket tehát bizalmatlanság övezte. Ez megnyilvánult a szigorú őrizetben, a helyi lakossággal való kapcsolattartás korlátozásában. Ugyanakkor a moszkvai kormányzat folyamatosan igyekezett behívni, felfogadni a számára hasznosnak tűnő idegeneket. Mint láttuk, az orosz követségek fő célja az egész korszakban idegen mesteremberek verbuválása. A követek konkrét feladata – az idegen uralkodóknak szolgáló ajándékok átadásán túl – leggyakrabban az idegen mesteremberek felkutatásában, orosz szolgálatba fogadásában merült ki. A követutasításokban foglaltak szerint az orosz államnak építésszekre, orvosokra, aranyművesekre éppúgy szüksége volt, mint ágyúöntőre, vagy katonatisztekre, akik a nagyfejedelemi hadsereget nyugati mintára átszervezik, vagy épp idegen nyelveken beszélő diplomatákra.

Az első idegenek Szofja Paleologossal érkeztek Moszkvába, s ők vetették meg a moszkvai idegen kolónia alapjait. A bizánci hercegnek kíséretében nem csupán előkelő származású, s a továbbiakban moszkvai szolgálatban álló diplomaták voltak, hanem mesteremberek is. Róluk tudósít Ambrogio Contarini moszkvai útbeszámolójában,²⁵⁸ bár információja némileg pontatlan. Szerinte ugyanis a görögök Konstantinápolyból érkeztek Moszkvába – viszont tudjuk, hogy Szofja Paleologosz soha nem élt Konstantinápolyban, s így a kíséretébe tartozó görögök is valószínűleg Itáliából jöttek.

A velencei utazó találkozott még itt egy cattaroi ötvösmesterrel, aki a nagyfejedelem részére dolgozott, és Aristotele Fioravanti bolognai építésszel.²⁵⁹ Ez utóbbiról aránylag sok adattal rendel-

kezünk, hiszen az orosz évkönyvek²⁶⁰ épp úgy emlegetik, mint Contarini, Paolo Giovio²⁶¹ vagy Herberstein²⁶². Az biztos, hogy építések relatíve nagy számban érkeztek Itáliából (lásd a városokról szóló fejezetet), s kezük nyomát rajta hagyták a moszkvai templomokon, a Kremlen, ahogy ezt már Herberstein is megfigyelhette.²⁶³ Közöttük az egyik legjelentősebb volt Aristotele Fioravanti, aki nemcsak építészként, de hadmérnökként és ágyúöntőként is nagy tiszteletet vívott ki magának orosz földön. Az évkönyvek tanúsága szerint Aristotele Fioravanti részt vett a Novgorod (1478–1479), Kazany (1482) és Tver (1485) ellen indított hadjáratokban is. Az első alkalommal olyan pontonhidat épített, ami kibírta a Volhov folyó áradását is. Nem csoda, hogy a neve, „Arisztotelész” de facto fogalommal vált, s a későbbiekben „hadmérnök” jelentéssel használták. Az ő oroszországi működéséhez fűződik még két új szó meghonosítása a korabeli orosz nyelvben. Az olasz „murale” (fali) szóból ered az orosz „murol” vagy „muljár” = aki templomot épít, és a „maestro” (velencei dialektusban „misztr”) is így vált általánosan használt szóvá oroszul, „mester” értelemben.²⁶⁴

Az idegen szakemberek által meghonosított haditechnikai fejlesztések híre nyilvánvalóan nem csak Moszkóviát járta be, hanem eljutott annak nyugati szomszédaihoz is, akik ezek után minden erővel igyekeztek megakadályozni a nyugati technika és hadművészet elterjedését Oroszországban. A Hanza szövetség, a livóniai városok, Lengyelország igyekeztek visszatartani azokat az embereket és árukat, amik úgymond „civilizálhatták” volna Moszkóviát. Ez történt például Hans Schlitte esetében is, aki IV. Iván ügynökeként a német-római császárság területén toborzott szakembereket. Összesen 123 főt gyűjtött össze, aki közt volt a kútfúrótól kezdve a nyomdász, bányász, orvos, aranyműves, köszörűmester és mindenféle tudós is. Útban Moszkóvia felé azonban Lübeckben feltartóztatták őket, Hans Schlittét börtönbe zárták adósságai ürügyén, s mire kiszabadult, a felfogadott emberek szétszéledtek. Valójában Livóniából küldtek Lübeckbe, a Hanza szövetség központjába hivatalos levelet, kérve, hogy ne engedjék a nyugati mestereket Oroszországba, mert ha az oroszok elsajátítják a nyugati hadművészetet, az nem csupán Livóniára, de az egész nyugatra nagy veszélyt jelent.²⁶⁵

Ezzel a követséggel kapcsolatban merült fel először az „orosz veszedelem” réme Nyugat-Európában, s ettől kezdve a Nyugat századokon át fenyegetve érezte magát az „éjszaki óriás”-tól. Ugyanakkor Oroszországban is nagy bizalmatlansággal figyelték a Nyugatot, bizalmatlanok voltak minden és mindenki iránt, ami idegen, nyugati. Ennek köszönhető, hogy az Oroszországba eljutó, s ott letelepedő idegenek sem érezhették magukat teljes biztonságban. Nem volt például veszélytelen foglalkozás az orvosoké sem. Habár az uralkodó nagy becsben tartotta őket, szolgálataikat busásan megfizette, mégis, ha nem sikerült meggyógyítani a gondjukra bízott beteget, az életükkel fizethettek érte. Ez történt például a velencei Leonnal, aki nem tudta meggyógyítani a köszvényben szenvedő trónörökös, Ivan Ivanovics Molodojt. Páciense halála egyúttal az orvos halálos ítéletét is jelentette.²⁶⁶ Orvosa melleleg csak az uralkodónak volt, Possevino moszkvai tartózkodása idején az egész hatalmas birodalomban egy flamand és egy itáliai orvos működött csak.²⁶⁷ Az orvosok gyakorta tanácsadói szerepben is léptek, de ez nem jelentette azt, hogy rájuk más szabályok vonatkoztak volna, mint a többi idegenre. IV. Iván katolikus orvosát például, amikor gyónni és áldozni szeretett volna a Moszkvába érkező jezsuita pátereknél, megfenyegették: „Ha nem akarsz meghalni, óvakodj a jövőben egyáltalán felvetni is ilyesmit!”²⁶⁸ Possevino azt is panaszolja, hogy ha megbetegedtek a követség tagjai, a nagyfejedelem nem engedte hozzájuk az orvosát, mert annyira bizalmatlan volt velük szemben.²⁶⁹ És nem csak az idegen származású orvost tiltották a külföldi követekkel való érintkezéstől (a cár kivételes kegyének tulajdonítható, ha orvosának megengedi egy beteg követ megvizsgálását – ritkán is fordult elő ilyen), de még a cár diplomatái, akik már jártak nyugaton, sem beszélhettek velük. Így történt többek között Isztoma (Foma) Sevirinnel is, aki pedig személyesen ismerte Possevinót, hiszen 1580-ban őt, Sevirint küldte IV. Iván a pápához, hogy közreműködését kérje a Báthoryval kötendő béke előkészítéséhez, és hazájába együtt utazott vissza Possevinóval.²⁷⁰

Az idegenek szigorú felügyeletéért, az oroszok életétől való távoltartásáért persze nem csak IV. Iván bizalmatlanságát, rettegését tehetjük felelőssé. Az említettekhez hasonló korlátozások elég rég-

óta szokásban voltak Moszkvában. 1476-ban Contarini írja útinaplójába, hogy „a helyi szokások elfogadhatatlanok számomra”, és ezért szeretne minél hamarabb hazaindulni Velencébe.²⁷¹

Emlékezhetünk rá, hogy Contarini csak a városfalakon kívül telepedhetett le. A későbbiekben ezt egyre szigorúbban veszik, s a külföldiek csak egy külön városrészben, a „német” szlobodában lakhatnak. A „német” az idegenek összefoglaló neve, egyszerűen azt jelenti, hogy idegen, külföldi.²⁷² A „német” városrészben viszont az idegenek meglehetősen szabadon élhetnek: saját templomuk van, sőt, a helyi lakosságtól eltérően még kocsmatartási joggal is rendelkeznek. Viszont ez a szabadság is viszonylagos – soha nem lehet tudni, mi jut eszébe az uralkodónak, s bármit egy pillanat alatt megváltoztathat.²⁷³

Hogy miért igyekeztek ilyen távol tartani az idegeneket a helyiektől, azt Possevino azzal magyarázza, hogy az oroszok úgy tartják, a külföldiekkel való túl szoros kapcsolat még valami bajt hozhat az uralkodóra. Ezen felül okolja IV. Iván gyanakvó természetét, szinte beteges bizalmatlanságát is.²⁷⁴

Giles Fletcher, a cambridge-i egyetemet végzett jogtudós szerint azért tiltják az oroszok és idegenek találkozását, nehogy az orosz cár alattvalói rádöbbenjenek arra, hogy mennyivel jobb sora van az idegen államok polgárainak. Azért nem utazhatnak szabadon a moszkoviták külföldre, azért nem közlekedhetnek szabadon a külföldiek Moszkóviában, nehogy új ismeretekre tegyenek szert a helyiek, „mivel a nép aligha tűrné el a fennálló kormányzati formát, ha valamiféle műveltséget, Istenről és a társadalmi berendezkedésről jobb fogalmat kapna.”²⁷⁵

A valóságban a pravoszláv egyház von falat az oroszok és a külföldiek között. A nem pravoszlávok ugyanis eretneknek számítottak, s a „latin”, vagy kálvinista, netán lutheránus eretnekekkel való érintkezést az oroszok számára halálos veszélynek tartották. Féltek az eretnekek orthodoxiát fellazító hatásától, attól tartottak, ha egy orthodox keresztény közelebbi kapcsolatba kerül egy „latinnal”, még letér az igaz hitről. A pravoszláv egyház vezetői mindent megtettek, hogy megóvják a gondjaikra bízott hívők lelkét a „németek” romlást hozó hatásától, hogy a Moszkóviába betelepülő idegeneket elkülönítsék. Erre szolgált Filaret pátriárka rendelete is,

amely szerint az idegenek nem viselhetnek orosz öltözéket, hogy mindig meg lehessen különböztetni őket az igaz pravoszlávoktól. Olearius szerint ez azért alakult így, nehogy véletlenül méltatlanokra szálljon a főpapi áldás, mint ahogy Filarettel egy körmenet alkalmával megesett, hogy áldást osztott, s a sokaságban idegenek is voltak, akik nem hajtottak fejet előtte.²⁷⁶

Egyébként Olearius vallási türelemről számol be. Tapasztalatai szerint a muszák jól megtűrik a lutheránusokat és kálvinistákat, csak a pápistákat gyűlölik. Lutheránus és kálvinista vagy ezer lakik Moszkvában, nyilvánosan gyakorolhatják vallásukat, saját templomuk van. Igaz, időnként a pátriárka parancsára a lutheránus templomot le kell bontani, s a várostól messzebb lehet csak felépíteni. Az idegenek városrészében viszont békében tarthatják istentiszteleteiket.²⁷⁷

Persze ez sem volt mindig így. IV. Iván 1578-ban egyszer már leromboltatta az idegenek városrészét haragjában,²⁷⁸ s a „német” szloboda később is többször lesz áldozata a moszkvaiak dühének. Borisz Godunov uralkodása alatt azonban virágkorát éli. A cár orvosai kijárták, hogy a szloboda lakói templomot emelhettek maguknak, sőt, az összegyűjtött pénzből még iskolát is nyitottak, ahol egy veszfáliai lekipásztor és Lipcséből érkezett egyetemisták oktatnak.²⁷⁹

Az orvosok tehát nem csupán a nagyfejedelem, illetve cár egészségi állapotára felügyelnek, de néha egész nagy befolyásra tesznek szert más ügyekben is. Legalábbis ezt vélik róluk a kortársak, akik gyaníthatóan irigyelték a fejedelmi szolgálatba álló orvosok javadalmazását. Konrad Bussow szerint Borisz Godunov orvosai (David Fassmar és Heinrich Schröder Lübeckből, Johann Hilschenius Rigából, Erasmus Benski Prágából, Kaspar Fiedler Königsbergből és a magyarországi születésű, de utóbb angollá lett Rietlinger Kristóf) az uralkodó részéről akkora megbecsülésben és tiszteletben részesültek, mint a legnagyobb hercegek és bojárok. Ez persze ellenérzést szült a moszkvaiakban, akik a cár halála utáni zűrzavarban az orvosokat is kirabolták, mivel „azok meggazdagodtak...”, s ők voltak Borisz tanácsadói”. Egy év múlva ráadásul ugyanezeket az udvari orvosokat ki is utasították az országból – de nem ők jártak a legrosszabbul, mivel életüket megkímélték.²⁸⁰

Híres intrikus volt IV. Iván orvosa és asztrológusa Bomelej doktor. Az ő számlájára írták sok bojár halálát, neki tulajdonították az angliai menedék és házasság ötletét is. A kortársak szerint rendkívüli hatása volt IV. Ivánra. Az évkönyvek szerint őmiatta kegyetlenkedett a cár hűséges alattvalóival, s ő plántálta IV. Ivánba az idegenek iránti szeretetet. Végül ő sem kerülhette el sorsát: ellenségei árulással vádolták, s végül kínhalálra ítélték.²⁸¹

IV. Iván uralkodása alatt az idegenek jelentősége már akkora volt, hogy a moszkvaiak úgy látták, az uralkodó eltér a hagyományoktól, túlságosan is az idegenekhez húz. Ez a tendencia a későbbiekben is folytatódott. I. Ál-Dmitrij lengyel kísérete a korábbi szokásoktól eltérően már nem megtűrt idegenként jelentkezett, hanem a moszkvaiakat háttérbe szorítva nyíltan vezető szerepet próbált játszani. Ráadásul még katolikusak is voltak. Hangoskodásuk, oroszokat sértő viselkedésük végül nyílt összeütközésbe torkollt a helyiekkel. A Dmitrij halála körüli zavargásokban a moszkvaiak véres pogromot rendeztek közöttük.²⁸² Nem csak a felfegyverzett katonákra támadtak, de a kereskedők, mesteremberek közül is sokan lettek a vérfürdő áldozatai. Igaz, a „német” szloboda lakóit ezúttal nem bántották, azok sértetlenül átvészelték a „rendcsinálást”.²⁸³

Hogy az idegenek jelentősége az idők folyamán egyre nőtt Oroszországban, azt jól mutatja, hogy a törvénygyűjteményekben egyre több cikkely foglalkozik velük. Míg az 1550. évi Szugyebnyikben csak egyetlen artikulus vonatkozik a külföldiekre, az 1649. évi törvények közül már harminckilenc. A XVII. században – a törvényekből is kiolvashatóan – egyre fokozódik a idegenek izolálására való törekvés. 1652-ben létrehozzák az „új idegen szlobodát”, s ettől kezdve az idegen – aki nem tért át a pravoszláv hitre²⁸⁴ – csak ott lakhat. A külföldiekre vonatkozó korlátozások és tiltások nagyon hasonlítanak a középkori Európában a zsidókat elkülönítő szabályzásra (ruhavisélet, helyi szolgák felfogadásának tilalma, templom közelségének tiltása stb.), s a német szloboda így némi hasonlóságot mutat a középkori zsidó gettókkal.²⁸⁵

Az idegenekhez való viszony a tárgyalt korszakban mindvégig meglehetősen felemás. Egyrészt az uralkodó körök nagyon korán felismerik, hogy a nyugati technikai fejlettséget elérni, az ország Európától való lemaradását leküzdeni csak nyugati szakemberek,

mérnökök, katonák, mesterek bevonásával lehet, másrészt ódzkodnak a nyugatiak, a „németek” befolyásától. A félelem a nyugatiak fölényétől, a nyugati kultúra térhódításától, a „német ravaszágok”-tól, ugyanakkor a saját szokások és a pravoszláv vallás magasabbrendűségébe, egyedül üdvözítő voltába vetett szilárd hit elválasztja egymástól az idegeneket és az oroszokat. A pravoszláv klérus mindvégig arra törekszik, hogy elszigetelje híveit a nyugatiak káros hatásaitól. Emiatt alakul olyan sajátságosan a Moszkóviába betelepedett idegenek sorsa. A XVII. század elejétől viszont már egyértelmű, hogy az idegenek hatását nem lehet semmissé tenni, s hiába próbálkozik a pravoszláv egyház megakadályozni az érintkezést az „eretnekekkel”, a nyugati kultúra lassan beszivárog Moszkóviába is.

III. 2. A KÖVETEK FOGADÁSA

Az oroszországi viszonyok a követi beszámolók tükrében jelentősen különbözhetnek a diplomaták által másutt tapasztaltaktól, mivel az utazók meglehetősen részletességgel ecsetelik megpróbáltatásaikat. A legmeglepőbb számukra az állandó felügyelet, az, hogy nem a maguk belátása szerint szervezhetik útjukat, hanem mindenhez engedély szükséges. S ha megpróbálják a prisztavokat megkerülni, szemrehányást kapnak, mint Herberstein, akitől azt kérdezte értetlenkedve a kísérője, hogy miként jut eszébe egy idegen országban a saját elképzelése szerint, az uralkodó rendelkezéseit figyelmen kívül hagyva utazgatni.²⁸⁶ Ez persze nem is sikerülhetett az idegeneknek, lévén nem rendelkeztek helyismerettel, térképpel, s ezek hiányában nem jutottak volna messzire.

A határtól kezdve tehát a prisztavok kalauzolják Moszkvába a külföldit, méghozzá a maguk szokásai szerint, s nem nagyon zavartatják magukat az idegenek kéréseitől. Többen is emlegetik, hogy útban a főváros felé rendszeresen a szabad ég alatt kellett éjszakázniuk, akár esőben is, s még ha lett is volna rá mód, a prisztavok nem vezették őket fedél alá.²⁸⁷

Ha a követség elérkezik az uralkodó székvárosába – ami igen lassan megy, hiszen az idegen követség kísérői, vezetői, a priszta-

vok a legapróbb ügyben is Moszkvából kérnek utasítást, és addig, amíg az meg nem érkezik, minden lehetséges módon lassítják az utazást²⁸⁸ –, természetesen nem kerülhet azonnal az uralkodó „fényes tekintete” elé. Míg a követek nem kapnak audienciát, a számukra kijelölt házba vannak bezárva, hadd pihenjék ki az utazás fáradalmait. Ezalatt a prisztavok gondoskodnak róluk²⁸⁹ rangjuk és uralkodójuk tekintélye szerint megkülönböztetve őket.²⁹⁰

Ami azt illeti, a követeknek van is mit kipihenni. Hiszen a sűrű erdőben időnként fejszével kellett utat vágni, s a szekeret is a vállukon kellett időnként az akadályokon átemelni.²⁹¹ Possevino szerint ott, ahol az út nehezen járható, kísérőik megszorozták lépteiket. Ott viszont, ahol sima, sík út volt, szándékosan lassan haladtak. Soha nem került fedél a fejük fölé, s még a legnagyobb hőségben sem húzódtak legalább a fák árnyékába. Az úton vezetőik ott álltak meg, ahol eszükbe jutott, kását főztek, s a földre terített köpönyegükön ették azt meg.²⁹²

A követek szálláshelyén sem volt meg azonban minden körülmény a nyugodt pihenéshez: egyrészt a követeknek fogalmuk sem volt, mikor kegyeskedik őket fogadni az uralkodó, másrészt a moszkvai lakberendezés nem sokban hasonlított az általuk otthon megszokotthoz. Herberstein arról tudósít minket, hogy lakóhelyükön nem volt ágy, s ezt jóval később Olearius is megerősíti.²⁹³

A cári fogadás előtt egy nappal értesítik a követség tagjait, hogy készüljenek, mert másnap az uralkodó elé járulhatnak.²⁹⁴ A következő nap gazdagon öltözött kísérettel vonul az idegen a cári rezidenciához. Az út mentén lövészek díszsorfala teszi fényesebbé a menetet, mögöttük tolong a kíváncsi moszkvai nép. A palotától nem messze a követnek le kell szállnia parádésan felszerszámozott lováról – bár Barberini szerint a követek, hogy el ne bízzák magukat, ilyen alkalmakkor satnya kis gebéken kénytelenek lovagolni, míg kísérőik pompás paripákon feszítenek –, és onnét gyalog folytatják útjukat. A palota alsó lépcsőinél már várják az idegent a selembe-bársonyba öltözött bojárok, akik az uralkodó elé vezetik.

A cár termei ilyen alkalmakkor zsúfolásig teltek méltóságteljes, brokát köntösökbe bújtatott bojárokkal – akiknek nincs eléggé díszes ruhája, azoknak a cár kölcsönöz a fogadás időtartamára, csak hogy elkápráztassák a messziről érkezett külföldit. A trónteremben

is, ahol maga a fogadás zajlik, a falak mentén hosszú padokon ülnek a legelőkelőbb moszkoviták, a többlépcsős trónuson pedig maga a mindenható cár.

A hajlángó követeknek az uralkodó kézcsókra nyújtja a kezét, és tolmács útján megkérdezi, hogy honnét jöttek. A követek válaszolnak és átadják ajándékaikat. A cár ezt megköszöni, aztán tudakozódik, hogy szolgál uralkodótársa egészsége, esetleg érdeklődik, milyen volt a követ útja, majd általában ebédre invitálja a követet. Ezzel vége is a fogadásnak, az udvaroncok gyorsan kivezetik a megilletődött külföldit.²⁹⁵

Minden fogadás így zajlik, Barberinit is így fogadta IV. Iván, bár ő nem volt hivatalosan követ. Az egész találkozó leglényegesebb momentuma az ajándékok átadása. Barberini egy aranyozott, fedeles ezüstkupával gyarapította a cári kincstárat, és mint megjegyazte, „lehetséges, hogy ajándék nélkül ki sem engedtek volna engem ebből az országból.”²⁹⁶

Valóban, az ajándék nagyon fontos volt, Possevino feljegyzéseiben külön fejezetet szentel annak, hogy mikkel lehet megörvendeztetni az uralkodó szívét.²⁹⁷ Ő már tanult Herberstein elbeszéléséből, aki azt is leírja, hogy mikor az ajándékokról faggatták, első alkalommal ő csak azt tudta felelni, hogy náluk ez nem szokás.²⁹⁸ Oroszországban ellenben igen, sőt, egyenesen megkérdezték a követtől, mit hozott, amivel kiérdemelheti, hogy az uralkodó elé járuljon.²⁹⁹ Igaz, búcsúzaskor általában a követ is szokott ajándékot kapni a nagyfejedelemtől, főleg értékes szőrméket (még akkor is, ha netán szerzetesi fogadalmára hivatkozva tiltakozik is ez ellen).³⁰⁰

De hiába kapott ajándékot a külföldi diplomata, nem hiszem, hogy ez sokat enyhített azon a megaláztatáson, mikor azt kellett látnia, hogy a pravoszláv uralkodó rituálisan kezét mos a hitetlennek tartott katolikusokkal történt beszélgetés, érintkezés után.³⁰¹ Igaz, szemtanú nem akadt erre a ceremóniára az általam olvasott forrásokban. Herberstein csupán a kézmosáshoz kikészített tálakat és törülközőt látta, amire azt mondták neki, hogy ezekben mossa le az uralkodó a tisztátalan latin hitű követek érintését. De még ha nem is igaz a megalázó gyakorlat, azért az jelent valamit, hogy Herberstein és Possevino is teljesen hihetőnek tartotta ezt a szokást.

A követet a cári fogadás után átvezetik egy másik terembe, és ott fejtheti ki, illetve vitatják meg a követségét érintő problémákat a дума tagjaival. Ha az idegen diplomata fontos, vagy bonyolult ügyben érkezett, ez a beszélgetés hónapokig is eltarthatott.

Hogy a megbeszélések így elnyúltak, abban nagy szerepe volt a szigorúan betartott formaságoknak, melyek nagyon megdöbben-tették az idegeneket. A bojárok ugyanis az uralkodó nélkül nem dönthettek semmiben, egymás közt meg sem tanácskozták az ügyeket, egyedül a fejedelem szava döntött. Ha a követ új javaslatot tett, azonnal valamennyien az uralkodóhoz rohantak, és választ kérték. Ezt aztán a cár lediktálta, és a дума bojárjai felolvasták az idegen diplomatának. Méghozzá szigorú szabályok szerint. Előbb a cár és az idegen uralkodó összes címeit, titulusait felsorolva megismételték a követ javaslatát szóról szóra, aztán a választ egymás közt részekre osztva felolvasták. Ha netán kiejtették közben szájukon az uralkodó nevét, felálltak, és természetesen újból végigmondták összes címeit. Így aztán gyakorta – noha egy óra sem kellett volna a válaszhoz – több mint négy órán keresztül húzódott a „tárgyalás”, a „végkimerülésig”, ahogy Possevino fogalmazza. Mindezek után a válasz másolatát természetesen átadták a követnek.³⁰²

Az előzőkhöz hozzátartozik, hogy a beszélgetések csak tolmács közreműködésével folyhattak le. Noha több utazó is említi, hogy a cárnak sok tolmácsa van,³⁰³ Possevino mindig „saját” tolmácsot javall, és ha egy mód van rá, nem is veszi igénybe az orosz uralkodó tolmácsainak szolgálatait. Tapasztalatai szerint ugyanis ezek a követek szavait értelmetlenül fordítják. Azt a részt, mely esetleg kellemtelenül érintheti az uralkodót, kihagyják, vonatkozik ez főként a vallási kérdésekre. Nem beszélve arról, hogy arra is volt példa, hogy a cár megtiltotta a tolmácsnak a vallásra vonatkozó mondatok lefordítását, nehogy elmérgesedjen a viszony a pápai követtel. Ezért aztán Possevino küldetéséről beszámoló művében, melyben tanácsokkal is szolgál a későbbiekre, nyomatékosan felhívja a figyelmet a tolmács fontosságára.³⁰⁴

Ha a követek beszámolóit összevetjük, abból kiviláglik, hogy nagyjából hasonlóan írják le fogadtatásukat, útjukat az ország belsejébe. Fontosnak tartják részletezni a formaságokat, amelyek

oly nagy szerephez jutnak utazásuk során. A későbbi szerzők utalnak is arra, hogy a korábbi szokások érvényben vannak-e még, vagy helyükbe újak léptek.³⁰⁵

A formaságok szigorú betartása az egész korszakban érvényes. A prisztavok mindig komoly erőfeszítéseket tettek arra, hogy elismertessék uralkodójuk fensőbbiségét az idegen követekkel – erre szolgálnak a fondorlatok, hogy a követekkel való találkozásakor ki száll le előbb a lóról,³⁰⁶ vagy Barberini utalása arra, hogy az idegeneket rossz gebékre ültetik, míg ők nagyszerű paripákon parádéz-
nak,³⁰⁷ vagy az, hogy hogyan fogadják a külföldit az útbaeső városokban,³⁰⁸ hogyan próbálják elkápráztatni a lakosság nagy számával – akiket beternelnek a követ elé a környező településekről is³⁰⁹ –, milyen pompa övezi az uralkodót, milyen egy igazi cári lakoma,³¹⁰ és micsoda értékes ajándékokat kap mind a követ, mind megbízója.

Ugyanakkor ez a törekvés ugyanannyira jellemző a külországbeliekre is, akik szintén nagy jelentőséget tulajdonítanak a formaságoknak. Herberstein nagy diadallal írja, hogy sikerült megtévesztenie az elébe küldött orosz méltóságot, és egy apró csellel elérte, hogy az szállt le előbb a lóról, így Herberstein urát nagyobb tiszteletben részesítette, mint Herberstein az övét. (lásd 20. jegyzet) Bár a követek furcsállják, hogy az orosz uralkodó egész titulását folyton végigsorolják, s a tiszteletadás miatt ekkor mindenki feláll,³¹¹ mikor úgy érzi, hogy fontos, Possevino is ugyanehhez a fogáshoz folyamodik, s a lehető legnagyobb ünnepélyességgel mondja végig XIII. Gergely pápa címeit.³¹²

Ha beleolvasunk egy-egy orosz követ jelentésébe, akkor azt látjuk, hogy az európai udvarokban is hasonlóképpen zajlott le a követek fogadása. Grigorij Ivanovics Mikulin például 1600-ban azt írja angliai fogadásáról, hogy a kikötőben és a várban ágyúlövésekkel adták meg neki a tiszteletet, s háromszáz lovas kísérte, a város elöljárói és kereskedői díszes öltözékben, aranylánccal ékesítve. Az utcák tömve voltak a kíváncsiakkal. Erzsébet küldte neki az ételmezt londoni lakóhelyére, a vendéget a királynő emberei szolgálták ki, akik lesték a kívánságait. (Igaz, ő szerényen viselkedett, semmit sem követelt, s mindent megköszönt.) A királynő meghívta őt ebédelni, s ekkor az a tisztesség érte, hogy míg ő a királynő mellett ült, az angol nemesek álltak, sőt, a királynő állva ivott Borisz cár egészségére.³¹³

Lehet, hogy a követ csak azokat a mozzanatokot emelte ki, amelyek számára is ismerősek voltak, de tagadhatatlan, hogy az angliai fogadtatás tükörképe az oroszoknak. Moszkvában is a kíváncsiak nagy tömegében lehet a cári palotáig vonulni az uralkodó díszesen öltözött bojárjai kíséretében, Moszkvában is az uralkodó küldi az élelmet a követek asztalára, ugyanolyan bőségesen, mint azt az angol királynő is tette, és az uralkodó hivatalnokai, a prisztavok szolgálják ki az idegen állam képviselőit (amennyire tőlük telik...). Moszkvában is jellemző a kitüntető ebédmeghívás, ahol a többórás lakomán az uralkodótárs egészségére állva emelik poharukat a cárok.

Nagy vonásokban, alapjaiban – úgy vélem – azonosan zajlik le a követfogadás keleten és nyugaton is. Ami az oroszországi viszonyokat olyan különössé teszi az európaiak szemében, az a számukra szokatlan uralkodó-eszmény megjelenítése. Az oroszok ugyanis az uralkodó korlátlan hatalmát magától értetődő alázattal hangsúlyozzák, és ezt megkövetelik, sőt, természetesnek veszik az idegentől is. A feltétlen engedelmesség, az uralkodó óriási tekintélye (még akkor is, ha saját gyermekét is agyonveri) eleve ámulattal tölti el az idegent, s ehhez járul saját helyzetének bizonytalansága. A követ nem tudja, mi fog történni vele a következő percben, szabad mozgásában, cselekedeteiben korlátozzák, elszigetelik a környezetétől – ez a bizonyos „tisztos rabság” –, gyakran éreztetik vele idegen voltát. Ehhez társul még a hosszú utazás, a szélsőséges időjárási viszonyok, s nem utolsósorban az eltérő táplálkozási és lakáskultúra embert próbáló kihívásai is.

III. 3. A CÁRI TITULUSRÓL

Egy Frankfurtban 1572-ben kiadott röplap tanúsága szerint IV. Iván ebben az időben a következő címet „bitorolja”: „Mí, Ivan Vasziljevics, Isten kegyelméből egész Oroszország uralkodója, cárja és nagyfejedelem, vlagyimiri, moszkvai és novgorodi nagyfejedelem, Asztrahany és Kazany cárja, Pszkov ura, a szmolenszki, tveri, jugorszki, permi, vjatkai, bolgár és egyéb területek nagyfejedelem. Nyizsegorod, Csernyigov, Rjazany, Polock, Rosztov, Jaroszlavl, Belozero, Udorszk, Obdorszk, Konyijszk és az összes szibériai földek

uralkodója és nagyfejedelme, az északi országok birtoklója, a livóniai föld örököse, Nyugat és Kelet örökös ura és parancsolója.”³¹⁴

Ez a kissé hosszúnak tűnő, minden részletre kiterjedő titulus nem a fantázia szülötte. Egész pontosan reprodukálja a hivatalos orosz diplomáciai iratokban szereplő cári címet.³¹⁵ Ezért a hangzatos és tiszteletet parancsoló címért, s főképp annak elismertetéséért azonban sokat kellett tenni a Moszkva központú állam fejének.

Mikor Alekszandr Nyevszkij ősi szokás szerint felosztotta fiai között az uralma alatt álló területet, természetesen a legkisebb fiú, Danyil örökölte a legjelentéktelenebb fejedelemséget, a moszkvait. Ennek kiterjedése ekkor (1276 körül) 15 000 km² volt. A XV. század közepére ez már 430 000 km²-re nőtt, az 1530-as évekre pedig elérte a 2 800 000 km² -t.³¹⁶ IV. Iván mindenesetre egy gigantikus birodalom, Miljukov szerint egy „kórosan megnagyobbodott állam”³¹⁷ korlátlan ura. A XIII. század második felében még jelentéktelen kis fejedelemség a XV. század végétől mindenesetre visszavonhatatlanul az európai politika meghatározó tényezője lett, uralkodója pedig a XVI. század derekától már senki által nem korlátozott diktátor, Isten földi képviselője, kiválasztottja, vallásos tisztelettel övezett mindenható császár, azaz cár.

A moszkvai fejedelemség előtérbe kerülését magyarázhatjuk kedvező földrajzi adottságaival (a Volga – Oka háromszög védettsége; az ebből fakadó viszonylag magas népsűrűség; szárazföldi és vízi utak találkozása), azzal a szerencsével, hogy mindig egy fiú örökölt, így nem kellett tovább szabdalni a rendelkezésre álló területet, továbbá az uralkodók rátermettségével, az adott helyzetet ügyesen kihasználó politikájával.³¹⁸ Azzal a politikával, amit először Marx titulált „a rabszolga machiavellizmusá”-nak, és amelyet részletesen Kalita Ivánra vonatkoztatva fejtett ki, aki „egy hóhér, egy talpnyaló és a tatárok legfőbb rabszolgája jellemét saját személyében egyesítve behízelegte magát a kán kegyeibe”. A kán alárendelt eszközének szerepét játszva csalta ki tőle a hatalmat, és ezt azután fejedelmi riválisai és saját alattvalói ellen fordította. Ő érte el (megvesztegetéssel), hogy az orosz egyház feje Moszkvába tegye át székhelyét, így maga mögött tudhatta a pravoszláv egyház támogatását is. Politikáját utódai is követték.³¹⁹

Akárhogy is, Moszkva állt a tatárelenes küzdelem élén, a hódí-

tók elleni küzdelem pedig egybefonódott az orosz földek egyesítésére tett erőfeszítésekkel. Ennek a harcnak a végső eredménye Moszkva felemelkedése és az a cári cím, amit IV. Iván hivatalosan 1547-ben vett fel, de csak a Kazanyi (1552) és Asztrahanyi Kánság meghódoltatása (1556) után kezdett használni korlátozás nélkül. Igaz, ettől kezdve nagyon szigorúan vette „minden oroszok cárja és nagyfejedelme” az illő tiszteletadást: Hofman császári követnek két napig nem adtak sem enni, sem inni 1560-ban, mikor nem volt hajlandó cárnak nevezni az uralkodót.³²⁰

A tatárok feletti hadisikereket azonban általában méltányolták a nyugatiak. Egy 1605-ben Angliában kiadott krónika azt írja, hogy az orosz uralkodó körülbelül hatvan éve vette fel a császári címet, s erre az elnevezésre azzal erősítette meg jogát, hogy Kazany és Asztrahany cáriját foglyokként fővárosába vitte, és ott diadalmmentében vonultatta fel őket.³²¹

A cári cím a latin Caesar szóból származik,³²² jelentése a kortársak számára is nyilvánvaló: ha így nevezik az orosz uralkodót, az azt jelenti, hogy elismerik egyenrangúnak a Szent Római Birodalom császárával, s a többi keresztény király fölé helyezik. Márpedig császárrá csak a római pápa, Isten földi helytartója koronázhat. Nem mintha a római pápák abszolút elzárkóztak volna attól, hogy bizonyos engedmények fejében királyi vagy császári koronát küldjenek egyes orosz uralkodóknak, azaz elismerjék azokat a keresztény Európa többi monarchájával egyenrangúnak.

Ennek egyik korai példája, mikor IV. Ince pápa Danyiil halicsi fejedelemnek ajánlott koronát 1248 januárjában. Danyiil a tatárokkal szemben keresett nyugaton szövetségest, nem nyugodott bele, hogy csak tatár jóváhagyással, a jarlik birtokában lehet fejedelem-sége ura. A pápa pedig az egyházi unió reményében politizált keleten. Danyiil végül a katonai segítség reményében vállalta az uniót, királlyá is koronázták 1254-ben, de sem neki, sem a pápának nem váltak valóra tervei: a katolicizmus nem hódított tért Halicsban, s nyugati seregek sem segítettek a tatárok visszaszorításában.³²³

A moszkvai uralkodók azonban nem a római Szentszéktől várták uralmuk megerősítését, nem nyugat felől próbáltak segítséget szerezni a tatárok és a rivális orosz fejedelmek ellen érdekeik védelmében. Nem hiába írhatta Possevino pápai legátus, hogy „Ami

a királyi vagy császári címet illeti – az, aki ezeket saját magának megszerzi, semmit sem akar máshonnan kapni.”³²⁴ De ezzel már túlságosan is előreszaladtunk, hiszen a moszkvai uralkodók címeiről jóval korábbi híradásaink is vannak.

Francesco Sforza, a milánói hercegség ura Niccolo Ralli – aki II. Vaszilij követe volt – ügyében írt levelében 1461. május 11-én II. Vaszilijt „illustrissimus dominus despota Russie et illius provincie” címmel illeti³²⁵, Ottone del Carretto-nak küldött levelében szintén „illustre Signore Dispoto de Rossia” a titulus³²⁶. A hercegi kancellárián 1486. június 28-án is készítettek egy iratot egy oroszországi követ elbeszélése alapján „Feljegyzés Rossia uráról és dolgairól” (Nota et continentia de le cose et signore de Rossia), amelyben „illustrissimo Signore Gran Duca de Rossia /.../ chiamato il Gran Duca Zoanne, signore de Rossia, fiolo del Gran Duca Basilio”³²⁷ dolgairól számolnak be. Később a „Gran Duca”, azaz nagyherceg, nagyfejedelem cím mellett még a „principe” (fejedelem) fordul elő.³²⁸

Contarini Moszkva urát „Duca di Moscovia”-nak nevezi,³²⁹ más helyütt „duca Zuane, signor della Gran Rossia Bianca”³³⁰ fordul elő elbeszélésében. III. Iván felesége a „Despina” titulust kapja, ami a despota női megfelelője, s a bizánci császári család tagjait szokták így szólítani.³³¹ (Az orosz forrásokban nem találkozunk ezzel a megszólítással, ott Zoe Paleologoszt carevnaként – cár leánya, nagyhercegnő – emlegetik.³³²)

Iosaphat Barbaro – Contarinit követve – ugyancsak „duca”-nak, azaz hercegnek írja III. Ivánt: (...) Muscho, fiume nobile, sopra il qual è una citade, nominata Muscho, dove habita ditto Zuanne, duca de Rossia.” – tehát a Moszkva folyó felett van egy Moszkva nevű város, és itt lakik Oroszország hercege, akit Ivánnak hívnak.³³³

1520-as évek legelején III. Vaszilij követe, Jakov (Jakus) Poluskin deák V. Károly német-római császárhoz utazott Valladolidba,³³⁴ azzal a feladattal, hogy újítsa fel a korábbi jó viszonyt, ami Miksa császár idejében létezett a két állam között. A spanyol állami levéltárban ennek az utazásnak, s az erre válaszul vehető követségeknek is maradtak nyomai. Ezen túl, az Aragóniai Ferdinánd és Kasztíliai Izabella szolgálatába szegődött, előkelő észak-itáliai családból származó historiográfusnak, Pietro Martire d’Anghiera-nak (lati-

nosan Petrus Anglerius, 1437–1526)³³⁵ összegyűjtött levelei között (Opus epistolarum, Alcalá, 1530) kiadták azt is, amelyben Petrus Anglerius a dél-itáliai Cosenza (Cusentino) érsekét értesíti III. Vaszilij követének útjáról, s melyben az orosz uralkodót „Magnus Dominus Basilius, Dei gratia imperator at dominator totius Russia” címmel illeti, azaz Isten kegyelméből egész Oroszország császáranak és uralkodójának nevezi, majd közli III. Vaszilij latinra fordított levelét is. Ez utóbbit a maga teljességében, azaz felsorolja benne az orosz uralkodó összes címét, rangját is.³³⁶ A spanyol állami levéltárban őrzik V. Károly 1523-ban Vaszilijhoz írt levelének másolatát. Ebben – a kor szokásainak megfelelően – megismétlik az orosz uralkodó címeit úgy, ahogy azt az orosz irat is tartalmazta.³³⁷ Ha ezt összevetjük az elsőként idézett röplappal, azt kell látnunk, hogy 1523–1524 és 1572 között nem változik jelentősen orosz uralkodó hivatalos megszólítása.

Az első csak Moszkóvia bemutatásának szentelt művekben, az 1520-as években már bővebben olvashatunk a moszkoviták birodalmáról, s ezzel együtt az uralkodó címéről is. A moszkoviták imperiumában, azaz birodalmában több fejedelemség (hercegség) van, s ezek között az első: Moszkóvia („Moscouia Ducatus”),³³⁸ írja Alberto Campense. Szerinte X. Leó pápa idejében (1513–1521) Vaszilij állhatatosan törekedett királyi címet kapni Miksa császártól (császár 1493–1519 között), s ezért akkor csatlakozott is volna a római Egyházhoz, de a lengyelek fondorlatai megakadályozták ebben.³³⁹ Ezen túl megállapítja, hogy tettei alapján Vaszilij igazi keresztény fejedelem (princeps), míg a pompás címekkel ékeskedő nyugati uralkodókat a pogányoknál és eretnekeknél rosszabbaknak lehet tartani.³⁴⁰

Paolo Giovio Moscovia nagyhercegéről ír, országát királyságként (regno) aposztrofálja,³⁴¹ majd a kiváló férfiakra szóló művében kifejti, hogy Vaszilij többre tartaná a királyi címet a magánál.³⁴² Könyvében Giovio teljes egészében közli III. Vaszilij Dmitrij Geraszimovval VII. Kelemen pápához küldött levelét, így ebben újra elolvashatjuk, hogyan nevezte magát 1525-ben az orosz uralkodó, s hogyan titulálta a Római Anyaszentegyház fejét, Szent Péter utódját, Krisztus földi helytartóját.³⁴³

Ioannes Fabri az oroszok vallásáról szóló nagy hatású könyvé-

ben Vaszilijt imperátornak, azaz császárnak címezi. Szerinte mind írásban, mind szóban, követek útján a moszkoviták imperátora a következő címet használja: Vaszilij, Isten kegyelméből egész Oroszország imperátora, vlagyimiri, moszkvai, novgorodi, pszkovi, szmolenszki és tveri nagyfejedelem.³⁴⁴ Röviden princepsnek titulálja³⁴⁵, ami Augustus óta a császárok egyik legfontosabb címe. Azt is közlésezi, hogy a moszkoviták rangra való tekintet nélkül uralkodójuk akaratát mint isteni parancsot teljesítik.³⁴⁶ Megemlíti az oroszok egyik korábbi uralkodóját, III. Ivánt is, akit fejedelemnek, azaz dux-nak mond, s aki arról nevezetes, hogy felesége „Helena” Paleologosz volt, aki a konstantinápolyi császárok nemzetségéből származott.³⁴⁷

Alberto Campense, Paolo Giovio és Ioannes Fabri soha nem jártak Oroszország földjén, amit leírtak, azt valakinek az elbeszéléséből, szóbeszéd alapján, vagy korábban kiadott Oroszországgal is foglalkozó művekből merítették. Ezért is nem meglepő, hogy a Moszkóviát kétszer is megjárt császári követ, Sigismund Herberstein nagy vehemenciával igyekszik helyretenni a nem mindig precíz információkat. Minden részletre kiterjedő ismertetését az orosz uralkodók címeiről Rurikkal kezdi. Ismeretei szerint Ruriktól a „mostani uralkodóig” mindegyik a nagyfejedelem címet viselte, kivéve Ioann Vasziljevicsét, aki egész Oroszország urának (goszpozyn) és nagyfejedelemnek címeztette magát. A mostani uralkodó pedig, (III.) Vaszilij Ioannovics pedig már a cári titulust is kisajátította magának. Nagyfejedelemségeinek részletes felsorolása után Herberstein azt is megemlíti, hogy mindenki imperátornak hívja – de ez tulajdonképpen tévedés, mert az orosz cár szó valójában királyt jelent – de az összes szláv nyelven a hangzása miatt ezt összekeverik a caesar, azaz imperátor kifejezéssel. Az orosz tolmácsok pedig, azt hívnak, hogy a caesar nagyobb rangot jelent, mint a király, maguk is így kezdték nevezni uralkodójukat. Tehát a cár ugyanaz, mint a király, a caesar (Kayser) pedig imperátort jelent.³⁴⁸

„Vannak, akik azt írják, hogy az orosz uralkodó a római pápától és Miksa császártól akarta kicsikarni a cári (értsd királyi) címet” – utal a szerző félreérthetetlenül Campense és Paolo Giovio írásaira. De ez Herberstein véleménye szerint hihetetlen, hiszen III. Vaszilij a pápához mint a római egyház pásztorához és tanítójához fordul

csupán, az összes hangzatos címét mellőzi a leveleiben, miközben a sajátjait aprólékosan felsorolja, s ez végig jellemző a XV–XVI. századra III. Ivántól (1462–1505) kezdve.³⁴⁹ Ráadásul az orosz uralkodó nem tartja magánál magasabb rangúnak a német-római császárt, ez kiderül leveleiből.³⁵⁰

Ami pedig az összes címek használatát illeti, az bevett szokás volt. Herberstein azt tapasztalta, hogy egy-egy találkozó, fogadás során számtalanszor felsorolják az egész listát, mindannyiszor, ahányszor meg lehet említeni az uralkodót, s ezt feltétlenül állva kell végighallgatni.³⁵¹ Ezt megerősíti később Possevino is, aki tárgyalásai során ugyanezt élte át.³⁵²

Az idő múlásával, ahogy erősödött az uralkodó hatalma, úgy szaporodtak a címei is és ragaszkodott egyre jobban ezek tiszteletben tartásához. A cári titulust a XV. század 70-es éveitől kezdve kezdte III. Iván, majd örököse használni – először a Livóniával való tárgyalásokban. 1482-ben III. Iván „orosz császár”-ként („dónnéčé eféčld”) jegyzett egy szerződést, 1487-ben szintén „minden oroszok császára, királya és nagyfejedelme” volt a titulátúra egy svédekkel kötött szerződésben. 1498-tól a bizánci bazileuszok mintájára a „cár és szamogyerzsec” kifejezést is kezdte használni. A „szamogyerzsec” a bizánci autokrátor tükörfordítása – használata feltételezi, hogy már nincsenek III. Iván birodalmában független fejedelmek, tehát az uralkodó már egyedüli nagyfejedelem.³⁵³ Egyeduralkodó (abszolút uralkodó) – autokrátor: ez a cím eredetileg a bizánci császárokat illette, s olyan uralkodót takart, aki hatalmát Istentől, s nem valamely más földi uralkodótól kapja, aki felett a földön már senki sem ítélkezhet.³⁵⁴ Ennek a címnek tehát valamelyes szakrális jelentése van, feltételezi, hogy az egyház vezető rétege is elismeri az uralkodó főségét az egyház felett. Hasonló a jelentéstartama a cári titulushoz is, nem véletlen, hogy a vetélytárs szomszéd Litván Nagyfejedelemség protestál ez ellen, sőt, az általánosan használt „goszudar” címet is megkérdőjelezi. A goszudar egész egyszerűen uralkodót jelent, első ízben II. Vaszilij uralkodása (1425–1462) alatt tudunk használatáról. III. Iván (1462–1505) már megkövetelte ezt a címet alattvalóitól, akik hozzá holopjaiként fordulhattak, akkor is, ha a legelőkelőbbek közé tartoztak, úr és szolga közt nem volt különbség a nagyfejedelem előtt. A goszudar kifejezés egyre inkább

(IV. Iván korában már feltétlenül) a korlátlan uralkodói hatalmat fedte, olyan személyre vonatkozott, aki nem osztozik hatalmában az alattvalóival.³⁵⁵A legfontosabb az orosz uralkodó címei között azonban mindenképpen a cári titulus. A cár Isten földi helytartója, személyében egyesíti a legfőbb politikai és egyházi hatalmat. A hatalom teljességének hordozója, s mint Isten földi képviselője, személye is szent.³⁵⁶ Mint isteni természetű hatalom tulajdonosa, mint felkent, Krisztushoz hasonló. A liturgikus szövegekben Istent gyakran cárnak nevezik, róla mint égi cárról írnak, míg a földi cár ennek megfelelően egy földi istenség. A cári titulus mindenképpen szakrális jellegű hatalmat jelent, a cárt Isten választotta ki, ezért hatalma megkérdőjelezhetetlen, élő ikon, Isten képmása – még akkor is, ha tirannus módjára viselkedik, mint IV. Iván.³⁵⁷

Moszkóviában a cári hatalom kialakulásában három tényező játszott döntő szerepet: az Arany Horda kánjainak (akiket az oroszok cárnak neveztek) hatalma, a bizánci császárok gyakorlata, s végül az ebből a szempontból kedvező nemzetközi helyzet változásai.

A mongol hódítással függetlenségüket veszített orosz fejedelmek csak Szaraj jóváhagyásával, megerősítésével maradhattak fejedelmi székükben. A hódító seregek megjelenése után Rusz egy ideig közvetlen tatár irányítás alatt állt, majd vazallusi viszony alakult ki a kán és az egymással is torzsalkodó fejedelmek között. Mindegyik fejedelemnek el kellett zárándokolnia a tatár kán udvarába, hogy megerősítést nyerjen. A tatár uralom megváltoztatta a hatalmon lévők és alattvalóik viszonyát: minden alattvaló, függetlenül szociális helyzetétől egyformán alávetett helyzetbe került. Megváltozott a hagyományos fejedelmi öröklési rend is. Így aztán az orosz politikai életben jelentős tatár hatással számolhatunk. A moszkvai fejedelmi udvar berendezkedése sokban másolta a tatár kán udvarát. A tatár politikához való alkalmazkodás a moszkvai fejedelmeknek egy relatív biztonságot jelentett, s ez hozzájárult a fejedelemiség megerősödéséhez, a tatár támogatás pedig arra kényszerítette a többi fejedelmet, hogy elfogadja Moszkva vezető szerepét.³⁵⁸

Oroszország megerősödésével párhuzamosan az Arany Hordában épp e folyamat ellenkezőjét tapasztalhatjuk. Hosszabb – rövidebb anarchikus időszakok gyengítették a káni hatalmat, a széttagoltság egyre nagyobb méreteket öltött. Az 1480-as „ugrai farkas-

szemnézés” – ahol a tatárok csata nélkül megfutottak – pedig fordulópontot jelent a két állam viszonyában: Oroszország végleg megszabadult a káni fennhatóságtól. Ezzel egyidejűleg III. Iván felvette az „Egész Oroszország uralkodója (goszudar)” címet, amit Európában a királyi címmel egyenrangúnak fogadtak el. Az 1490-es évektől az állami szimbólumok között megjelent a császári kétfejű sas. 1516-ban a bojárok először nevezték magukat az uralkodó hollópjainak.³⁵⁹

A Moszkva központú állam kialakulása és megszilárdulása egyrészt a tatár uralom lehanyatlásával egyidejűleg ment végbe, másrészt a törökök elleni harcban ekkor vérzett el végleg Bizánc is. A török fenyegetés hatására VIII. Paleologosz János bizánci császár és II. József konstantinápolyi patriarcha hosszas tárgyalások után a ferrara-firenzei zsinaton a katonai segítség reményében elfogadták az uniót, s gyakorlatilag minden vitás kérdésben engedtek. II. Vaszilij azonban elutasította az uniót, Izidor metropolitát (ekkor már kardinális is) pedig kolostorba csukatta. Miután az uniót ellenzők Izidorral nem boldogultak, a konstantinápolyi patriarchától a szabad metropolita-választás jogát kérték. Ezt ugyan nem kapták meg, mivel Izidor életben volt (1463-ban halt meg), sőt aktívan politizált az unió mellett Itáliában (a kolostorból megszökött), de 1448-ban a moszkvai zsinat a nagyfejedelem által támogatott Iona rjazanyi püspököt választotta meg metropolitának, s ezzel az orosz orthodox egyház valójában autokefállá vált. (Konstantinápoly de jure 1589-ben ismerte el az autokefalitást, s egyben patriarchai rangra emelte a moszkvai metropolitát.)³⁶⁰

Az autokefália megteremtésével az orosz egyház és a nagyfejedelem közötti viszony megváltozott, az uralkodó szerepe egyházi ügyekben is meghatározó jellegűvé vált, s a moszkvai metropolita és a nagyfejedelem között olyasféle kapcsolat alakult ki, mint amilyen a konstantinápolyi patriarcha és császár között volt.

1453-ban Konstantinápolyt elfoglalták az oszmánok, s ettől kezdve Moszkva maradt az egyetlen szabad orthodox központ. A török csapást az oroszok hajlamosak voltak Isten büntetésének tartani, mivel magyarázatuk szerint Konstantinápoly az unió elfogadásával „latin eretnekségbe esett”, s így már csak Moszkva az igaz kereszténység védőbástyája.³⁶¹ Ezt a gondolatot többször is felvetik

leveleikben Iona (1448–1461) és Filipp (1464–1473) moszkvai metropoliták.³⁶²

Moszkva és Konstantinápoly sorsának összevetése az orosz írástudók egyik kedvenc témája. Kialakult az a vélemény, hogy Oroszország mintegy stafétabotot vett át Bizánctól, hisz annak eleste után rá hárult – mint független és erős államra – a pogányokkal és eretnekekkel szemben a keresztény világ védelme. Mint az igaz hit hordozójának, felelősséget kell vállalnia Isten és ember előtt az orthodoxia sorsáért. Az orosz lett Isten választott népe, az „új Izrael”, s az Istentől választott uralkodó, a cár, a hit és az összes orthodox védelmezője.³⁶³

Zoszima metropolita (1490–1494) a világvége kérdésére vonatkozó elképzeléseinek kifejtésekor III. Ivánról a következőket írja: „(...) Isten megdicsőítette leszármazottját, a pravoszláviában felragyogott, igazhitű és Krisztust szerető Ivan Vasziljevics nagyfejedelemet, egész Oroszország uralkodóját és autokratáját, az új Konstantin cárt, Konstantin új városának – Moszkvának és az egész orosz földnek és sok más földnek urát.”³⁶⁴

Zoszima itt az orosz uralkodót második Konstantinként, birodalmát pedig második Konstantinápolyként állítja a hívek elé. Ez bizánci szerzők analógiájára történhetett, akik Konstantinápolyt tartották második Rómának.³⁶⁵ Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej pszkovi szerzetes Mihail Grigorjevics Munyehin deáknak küldött Levél a rossz napokról és órákról (másként Levél a csillagjósok ellen) című levelében találhatjuk 1524 körül.³⁶⁶ Ebben fogalmazódik meg ugyanis a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet: (...) „az összes keresztény cárság a végéhez ért és a mi uralkodónk egyetlen cárságában egyesült a próféta könyvek szerint, vagyis az orosz cárságban: mivel két Róma elbukott, a harmadik áll, és negyedik nem lesz.”³⁶⁷ Bár hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, Filofej cárnak titulálja („uralkodónk (...) a keresztények egyetlen cárja”). A cár kifejezés azt mutatja, hogy az orosz uralkodónak, mint a „harmadik Róma” urának megváltozott a helyzete, immár ő is „caesar”, mint az első Róma urai voltak. Cárnak hívták ezen túl a bizánci uralkodókat, sőt a tatár kánokat is oroszul. Mint ezek örökösének, immár a moszkvai nagyfejedelemnek is kijár a cári cím.

Filofej „Római birodalma” (Romejszkoje carsztvo) ugyanakkor nem a hatalomnak, a hódításnak, vagy expanzióknak a paradigmája, politikai jelentése másodlagos. Valójában ez a „Római Birodalom” az igaz pravoszláv egyházat, ennek továbbélésének kereteit jelenti, egyfajta egyházi, vallási kontinuitást hangsúlyoz.³⁶⁸

A cári cím jelentése és tartalma már a XI. századtól kezdve formálódott. Ilarion metropolita „Beszéd a törvényről és a kegyelemről” című írásában Vlagyimirt, mint a kereszténység felvevőjét Nagy Konstantinhoz hasonlítja, minthogy mindketten a keresztény hitet terjesztették el a földön. Ezen túl Ilarion Vlagyimirt és Bölcs Jaroszlávot is „kagán”-nak titulálja, ami szintén kifejezi Oroszország politikai igényeit, lévén a kagán jelentése megegyezik a cáréval. Zoszima III. Ivánt Vlagyimir örökösének nevezi, ezzel Moszkóviát a Kijevi Rusz utódjának tünteti fel.³⁶⁹

Possevino feljegyezte, hogy IV. Iván családfáját visszavezeti egészen Augustus császárig.³⁷⁰ Már a XV–XVI. század fordulóján léteztek orosz földön legendák, amelyek a moszkvai uralkodók dinasztiáját egészen Augustusig visszavezették. Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” nem csak ezt meséli el Rurikot és egy bizonyos Pruszt is bekapcsolva a történetbe, hanem az orosz uralkodókat a bizánci császárokkal is összefüggésbe hozza: ezek szerint Konstantin Monomachosz konstantinápolyi császár – sok egyéb mellett – koronát küldött Vlagyimir Vszevolodovics kijevi fejedelemnek. Ez a korona a bizánci császárok hatalmának átadását jelképezte az orosz uralkodók számára: „És attól az időtől fogva Vlagyimir Vszevolodovics nagyfejedelmet Monomachnak kezdték nevezni, nagy Oroszország cárjának.”³⁷¹ Ezeket a legendákat később úgy kezelték, mint történelmi tényeket, s gyakran hivatkoztak rájuk a diplomáciai gyakorlatban. IV. Iván gyakran büszkélkedett előkelő származásával, s ez alapján mélységesen lenézte a dán, lengyel és svéd királyt, akik közül egyik sem tudott ilyen elegáns családfával előállni.³⁷²

Míg az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” a császári hatalom Moszkvába vándorlását hivatott alátámasztani, addig az „Elbeszélés a fehér püspöksüvegről” című a legfőbb egyházi hatalom Moszkvába kerülését ideologizálja meg. Ebben az elbeszélésben a pápai fejedő útját követi nyomon a szerző: Konstantin római csá-

szár egy fehér püspöksüveget ajándékozott Szilveszter pápának. Az egyházszakadás után a pápa anyagi sugallatra a hatalom e szimbólumát Konstantinápolyba, a patriarchának küldte, aki szintén felsőbb utasításra a püspöksüveget továbbküldte Oroszországba: „A régi Róma elszakadt a Krisztusi hittől kevélységből és saját akaratából, az új Rómában, ami Konstantin városa, Hágár unokáinak erejétől ugyanúgy elpusztul a keresztény hit. A harmadik Rómában viszont, ami az orosz földön van, a szentlélek kegyelme felragyogott.”³⁷³ Tehát a legfelsőbb egyházi hatalom az egyik pravoszláv egyházi központból a másikba vándorolt, s végül orosz földön kötött ki. Rusz itt is Bizánc örököse, itt vallási téren.

A politikai (Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről) és vallási (Moszkva – harmadik Róma) koncepciók összefüggenek, kölcsönösen támogatják egymást, az állami és egyházi vonatkozások valószínűleg nem is különültek el az emberek tudatában. S ami szempontunkból pillanatnyilag a legfontosabb: mindkét vonatkozás nagyban hozzájárult, hogy a moszkvai állam fejének a tekintélye, hatalma az idők folyamán egyre nagyobb legyen. Possevino meglátása szerint a cár személyében a főpapi és imperatori méltóságot kívánja egyesíteni. Nem is királyi, hanem szinte pápai méltóságot igyekszik kifejezni ruházatával, környezetével, és alattvalói pedig istenként magasztalják.³⁷⁴

A következőkben azt vizsgálom meg, milyen hatalmat takar a – római császároktól eredeztetett, bizánci bazileuszoktól és tatár kánoktól öröklött – cári titulus, mekkora hatalommal rendelkezett az orosz uralkodó az általam olvasott források tanúsága szerint.

III. 4. AZ URALKODÓI HATALOMRÓL

A Moszkóviában megfordult idegenek mélységes csodálkozással írják az uralkodó és népe viszonyáról.

Barberini szerint „ennek az országnak az ura a világ leghatalmasabb uralkodójának tartja magát”.³⁷⁵ Hatalma felülmúlja az összes többi monarchéét mind világi, mind egyházi alattvalói felett. Hivatalosan vallják, hogy az uralkodó akarata Isten akarata – erősíti meg a fentieket valamivel később Guagnini.³⁷⁶ Bámulatos tisztelet-

tel veszik körbe, szinte istenítik, meggyőződésük, hogy mindent tud, mindenre képes – tapasztalta Paolo Campani.³⁷⁷ Ugyanígy látja rendtársa, Possevino is, aki döbbenten írja, hogy a cárt vallásos tisztelettel övezik alattvalói.³⁷⁸ Ez a szólásokban és közmondásokban is kifejeződik, hisz Possevino kérdéseire legtöbbször az „Ezt csak Isten és az uralkodó tudja” feleletet kapta. Ezzel a meggyőződéssel már Herberstein is találkozott, aki azon tanakodott műve megírása közben, hogy „vajon a nép durvasága miatt szükséges ilyen zsarnoki uralkodó, vagy az uralkodó zsarnoksága teszi a népet ilyen durvává, érzéketlenné és kegyetlenné.”³⁷⁹ Jóval később Olearius ugyancsak arról ír, hogy az oroszok uralkodójának igazát és csalhatatlan igazságosságát jól kifejezi az egyik sokat hajtogatott közmondásuk: „Isten és a nagyfejedelem szava tévedhetetlen és megmásíthatatlan.”³⁸⁰

Igaz, Possevinonak sejtienie kellett, mi vár rá Ivan Vasziljevics birodalmában, hiszen ismerte többek közt Herberstein és Campense műveit. Ezekben már olvashatott arról, hogy az uralkodó – Herberstein és Campense idejében III. Vaszilij – alattvalói felett korlátlan uralommal bír, szabadon rendelkezik életükkel és vagyonukkal, ellentmondani pedig senki sem mer neki.³⁸¹ Herbersteint azonban még megdöbbenette, hogy a nagyfejedelem hírnöke verítékben úszva, lóhalálában vágatott Moszkvába tartó követségük elé, hírül hozván, hogy bojárók várják az úton az idegeneket. Mikor megkérdezte, hogy miért a nagy sietség, a hírnök ezzel válaszolt: „Nálunk másképp szolgálják az uralkodót, mint nálatok, Sigismund !”³⁸² Valóban másképp szolgálták, mint bárhol másutt Európában. És mint ez kiderül az előző történetből, nemcsak Rettenetes Ivánt, hanem elődeit is. A korlátlan egyeduralom kialakulását Possevino a tatár iga lerázásától számítja.³⁸³

Az 1480-ban kivívott függetlenséget megvédeni, az országot egységes egésszé kovácsolni, valamint az egységbe forrasztott területeket tovább növelni III. Iván és utódai feladata lett. E célkitűzések megvalósításának voltak többé-kevésbé tanúi az Oroszországot megjárt utazók, akiket annyira meglepett, hogy a nagyfejedelem milyen toronymagasan emelkedik alattvalói tömege fölé. Ennek az óriási hatalomnak alapja az volt, hogy az uralkodó állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán, és az oro-

szok egész országukat a monarcha tulajdonának tekintették.³⁸⁴ Ezért aztán teljesen magától értetődő dolog volt, hogy a fejedelem saját belátása szerint áttelepíti a bojárokat egyik helyről a másikra³⁸⁵ írja Matthias Michowia nyomán Campense, aztán kissé később Barberini. Földet, vagyont annak ad, akinek akar és azt bármikor el is veheti.³⁸⁶ Minthogy senki semmit nem mondhat magáénak, mindenki egyformán holop a nagyfejedelem előtt, aki a legszorosabb függésben tartja alattvalóit.³⁸⁷

Bármit tehet, dicsérik – ha az állam a kárát látja, akkor is isteni jótéteménynek tartják tetteit. Ha megdühödik, veréssel büntet, méghozzá nemcsak rabszolgákat, hanem tisztességben megőszült bojárokat is. Ezek pedig nem tartják szégyennek az effajta fenyítést, s még meg is köszönik az uralkodónak, hogy méltónak találta őket botütésekkel jóra oktatni.³⁸⁸ Ebből a tényből vonta le Guagnini a következtetést: „Uralkodójuk teljesen megfelel természetüknek, és a moszkoviták alávetett helyzetüket többre becsülik a szabadságnál”.³⁸⁹

Possevino ugyan nem ért egyet Guagninival, nem bizonyos abban, hogy az oroszok számára ez a legkívánatosabb állapot, de ő is rájött arra (mint a cárral szembeni hajbókolást és szolgálalkúságot az anyatejjel magába szívó nép³⁹⁰), hogy a magát Isten kiválasztotjának tekintő uralkodót³⁹¹ feltétel nélkül kell szolgálni, mert csak így élhet és boldogulhat valaki országában. Erre utal az a megállapítása is, mely szerint: „úgy tűnhetne, hogy ez a nép sokkal inkább szolgálásra született, mint azzá lett, ha nagy többsége nem ismerte volna fel ezt az elnyomást, és nem tudná, hogy gyermekeit és mindenét, amit birtokol, elpusztítják és megsemmisítik, ha valahová elszökik.”³⁹²

Igaz, IV. Iván uralkodása alatt sokkal kisebb „kihágások” is indokul szolgálnak a fej- és jószágvesztéshez. Különösen vonatkozik ez az opricsnyina idejére, amiről Guagnini számol be részletesen. Munkájában apró részletekbe menően írja le a despota tetteit. És bár kifejezetten IV. Ivánt marasztalja el kegyetlenségben, „vadállati gyilkosságokban”, azzal kezdi az ezzel foglalkozó fejezetet, hogy Ioann Vasziljevics csak azt folytatta, amit apja és nagyapja megkezdett: „a fejedelmeket és más előkelőket (Polock bevétele után) kezdte megfosztani városaiktól, birtokaiktól és erődítményeiktől,

aztán a régi és nemes famíliákból minden férfit, aki ellenezte az ő zsarnokságát, megöletett és eltávolított.”³⁹³ Sőt, gyakran nem is kellett tenni semmit a halálbüntetésért: „Hogy megmutassa hatalmát alattvalói élete felett, a megboldogult Ivan Vasziljevics Cár sétái vagy utazásai alkalmával megparancsolta, hogy kaszabolják le azoknak a színe elé kerülőknek a fejét, akiknek az ábrázata nem tetszett neki, vagy akik nem tetsző módon tekintettek rá. Parancsát nyomban teljesítették, és a fejek lába elé hulltak.” – borzong Giles Fletcher az 1580-as 90-es évtized fordulóján az orosz államról írt munkájában.³⁹⁴

A rettegésbe beleőrült uralkodó ezt a tevékenységet szinte a tökélyig vitte. IV. Iván, aki „alattvalói vagyonának, testének, lelkének, sőt, mintegy gondolatainak is teljes ura akar lenni,”³⁹⁵ ha valakit megöletett, annak lehetőség szerint – nehogy ellene forduljon – egész rokonságát is kiirtotta.³⁹⁶

Míg IV. Iván Isten akarata végrehajtójának deklarálta magát, hatalmát jogosnak, és Istentől eredőnek vélte, uralma alatt alattvalói csaknem jogfosztott tömege élt. Bár a XVI. század második felében bizonyos nivellálódás megfigyelhető, egységes uralkodó osztály nem létezik, a rabszolgától a részfejedelemig mindenki egy kategóriába sorolható. Az uralkodó osztály jogai sehol sincsenek rögzítve, birtokaik bármikor elkobozhatók, magát az embert az uralkodó indoklás nélkül kivégeztetheti vagy nyilvánosan megkorbácsolhatja. A pomesztye – azaz katonai szolgálathoz kötött birtok – elterjesztésével a nagyfejedelemnek sikerült az uralkodó osztályt anyagi alapjaiban teljesen kiszolgáltatottá tenni. A mesztnyicsesztvo³⁹⁷ rendszere pedig meggátolta a rendi típusú fejlődést, megosztotta az előkelőket, a nagyfejedelem elleni lázongásra nem adott lehetőséget.

Az eddigiek alapján kijelenthetjük, hogy a nagyfejedelem hatalma korlátlan, vele nem képesek szembeszállni. De a bojárságot sincs kívül helyettesíteni, és mivel az áruviszonyok fejletlenek (lásd később), ezért professzionális bürokrácia nem alakulhat ki, így a birodalom vezérkarát a bojárság, a származási arisztokrácia alkotja.³⁹⁸

„A kormányzás módja náluk egészen olyan, mint a törököknél, amelyet, láthatólag megpróbálnak utánozni, már amennyire ez lehetséges országuk helyzete és politikai ügyekben való jártasságuk

mértéke szerint. (...) A kormányzás náluk teljesen tirannikus: egész működése egyedül a Cár hasznára és előnyére történik, ráadásul a legleplezetlenebb és legbarbárabb módon.” – írja Giles Fletcher I. Erzsébet angol királynőnek.³⁹⁹

Ez nem csak IV. Iván uralkodásának idejére jellemző, hanem később is így volt. Adam Olearius német tudóshoz illő precizitással definiálja az orosz államformát: monarchia dominica et despotica. „Az uralkodó (...) egyedül uralkodik az egész ország felett, alattvalói pedig – a nemesek, hercegek csakúgy, mint az egyszerű emberek (...) – mind az ő holopjai és rabszolgái; úgy kormányozza és irányítja őket, mint gazda a cselédeit. (...) est alia species monarchiae, qualia sunt apud quosdam barbaros regna vim habentia proximam tyrannidi.”⁴⁰⁰ Olearius azért tartja zsarnokinak az uralkodó hatalmát, mert Oroszországban csak az uralkodó érdekeit tartják szem előtt.⁴⁰¹

Arisztotelész úgy vélte, hogy a barbár népek, akik szolgálga-teremtéssel vannak megáldva, jól viselik a despotikus uralmat. Zokszó nélkül fogadják el urukat, nem láznak, a despota uralmát senki nem kérdőjelezi meg. Olearius – az antik hagyományok ismeretében – ezért sorolja be az oroszokat a barbárok közé. Erre a megállapításra alapozódik aztán a későbbiekben a Nyugat és Kelet, mint a szabadság és despotizmus szembeállításának évszázadokon keresztül. Ezért hagyomány hosszú időn keresztül Európában az oroszokat barbárnak tartani, a szolgálga miatt, s ezt aztán lehet többféleképpen értelmezni és eredeztetni: Bizánctól, vagy a tatár iga következtében.⁴⁰² Mindenesetre az ázsiai, a barbár eredetet hangsúlyozva – mint Giles Fletcher, aki az uralkodó hatalmát a török szultánéhoz hasonlítja.⁴⁰³

Miután az előzőekben tapasztaltuk, hogy Iván Vasziljevics tetteiben felülmúlja Nérót és az összes többi ókori zsarnokot⁴⁰⁴ (de ebben csak elődeit követi, s utódai szintén nem maradnak el tőle), nézzük meg, hogyan vélekednek az igazságszolgáltatásról, az ország kormányzásáról a kortársak.

III. 5. AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

A nagyfejedelem jogszolgáltatásának és a fő tisztségviselők pártatlanságának köszönhetően a legegyszerűbb, ugyanakkor a legjobb törvényekkel kormányozzák Moszkóviát – írja Paolo Giovio Dmitrij Geraszimov elbeszélése alapján. A tolvaj, gyilkos és rabló büntetése halál, és divatban van – persze csak a megátalkodott bűnözők esetében – a kínvallatás is, melynek során vizet csepegtetnek a vádlott fejére, netán kihegyezett szögekkel feszegetik le ujjairól a körmökét.⁴⁰⁵

„Ahogy az uralkodó jónak látja, úgy dönt a bíróság” – rosszallja mintegy 40 évvel később Barberini. Ezért aztán előfordulhat, hogy valakit egy kis semmiség miatt medvék elé vetnek, vagyonát konfiskálják, míg egy nála jóval nagyobbat vétő ember szabadon él.

Miután a megtorlás, büntetés az uralkodó ítéletétől függ, a nép szörnyen fél tőle és sokkal inkább engedelmeskedik neki, mint más nemzetek az uralkodójuknak⁴⁰⁶ – igyekeznek az itáliai kalmár magyarázatot találni a moszkoviták alázatosságára, engedelmességére.

Minden nagyobb ügyben az uralkodó az illetékes. A cár birodalma különböző részeibe vajdákat küld, és azok ott saját belátásuk szerint (önkényesen) kormányoznak – de csak a kisebb ügyekben. Ha egy kicsit is fontosabb dologról esik szó, azonnal jelentést tesznek az uralkodónak, nélküle nem dönthetnek. Guagnini szerint csak igen kevés kormányzónak van joga elítélni a bűnösöket, és minden vitában illetve viszályban a nagyfejedelem szava dönt, bár esetenként csinovnyikjait is megkérdezi.⁴⁰⁷ Possevino 12 főből állónak mondja IV. Iván tanácsosainak testületét, akik peres ügyekben ítéletet hoznak és jelentést tesznek a cárnak a legfontosabb dolgokról, valamint intézkednek a kérvényekről is.⁴⁰⁸

Ha Giovio a fejedelem igazságos jogszolgáltatását és a nagyurak elfogulatlanságát, pártatlanságát emlegeti is, a legtöbb idegennek nem túl szimpatikusak a helyi viszonyok. Aki megjárta Moszkóviát (Giovio nem volt Oroszországban!), mind talál valami kivetnivalót a valóban sok visszaélést lehetővé tevő, elavult igazságszolgáltatási rendszerben, melyben az egyén teljesen kiszolgáltatott, védekezésre képtelen a besúgókkal, hamis feljelentésekkel, egyáltalán, pénzsóvár bíráival szemben.

Gioviónak is feltűnik, hogy a bírák ravaszsága és kapzsisága elferdítheti, eltorzíthatja a törvényeket.⁴⁰⁹ Guagnini a korrupcióról ír: „a nem nemesek igazságukat többnyire csak megvesztegetéssel tudják elérni”. Gyakran előfordul szerinte az is, hogy besúgók útján az uralkodó értesül valaki számottevő vagyonáról, s ezt a szerencsétlent aztán koholt vádak alapján elítélik. Hiába a tiltakozás a vádak ellen, a vádlottat addig kínozzák, amíg le nem számolja az uralkodónak a kívánt summát.⁴¹⁰ Ugyanezt Barberini is tapasztalja. Az emberek nem merik vagyonukat mutatni. Pénzüket, értékeiket rejtegetik, nem bíznak meg sem anyjukban, sem testvéreikben, durván öltözködnek, nehogy vagyonukra fény derüljön. Mert ha az uralkodó gyanút fog, akkor könnyen előfordulhat, hogy házukat, mindenüket elveszítik „aztán már nem hallani semmit arról, hogy mi történik velük, sőt, erről még beszélni sem mer senki”.⁴¹¹

Barberini szerint a vitás ügyekben gyakorta istenítélet dönt. Ha nem tudják eldönteni, hogy az adósnak, vagy a hitelezőnek van igaza, mert se tanú, se írásos bizonyíték nincs, akkor a vitát rövid kézítusa dönti el egy erre a célra kijelölt helyen. Ha az egyik fél gyávaság, öregség, vagy bármi más miatt nem akar küzdelembe bocsátkozni, mindig talál maga helyett készséges vállalkozót, aki némi pénz ellenében vállalja helyette a harcot.⁴¹²

Mellesleg adós és hitelező viszonyát, az adósok büntetését teljesen egyformán mutatja be Alessandro Guagnini és Barberini. Ezek szerint, ha megbizonyosodott, hogy valaki nem fizeti vissza a kölcsönkért összeget, míg a hitelező követeli az adósság kiegyenlítését, akkor az adóst felszólítják, hogy jelenjen meg azon az ítélkező helyen, ahonnan az „idézést” kapta. Ott vagy kezességet vállal valaki érte, vagy bilincsbe verik, és naponta közszemlére teszik az utcán, miközben lába szárát botokkal ütlegelik. Mindez addig folyik, amíg meg nem fizeti adósságát.⁴¹³

Az adósokkal való bánásmód aztán még hosszú ideig ilyen maradt. Legalábbis Adam Olearius is ezt jegyezte fel az 1630-as években. Ő még azt is hozzátette, hogy ha az adós nem tud fizetni, akkor végül a hitelező rabszolgája lesz.⁴¹⁴

Bár valójában léteztek írásos törvények – 1497-ben III. Iván adta ki szugyebnyikjét, majd 1550-ben IV. Iván is életbe léptetett egy törvénykönyvet –, a nyugati utazók ezeket jelentéktelennek ítélik

a cári hatalom korlátozatlan, mindenható volta mellett. A XVI. század végén Giles Fletcher angol utazó szerint ezek csak a bírászkodási időszakokat és az ülések rendjét határozzák meg, egyébként pedig az oroszoknak „Egyetlen, szóbeli törvényük van, tudniillik a Cár, a bírák és más hivatalos személyek akarata. Mindez a szerencsétlen nép siralmas helyzetét mutatja, mely törvényei forrásának és az igazságszolgáltatás őreinek azokat kénytelen elismerni, akiknek igazságtalansága és szélsőséges elnyomása ellen feltétlenül szükséges volna sok jó és szigorú törvény.”⁴¹⁵ Guagnini és Barberini véleményéhez csatlakozva Fletcher is nehezményezi, hogy a józan észnek ellentmondva a bírákat az uralkodó saját kényekedve szerint nevezi ki tisztségükbe, és ezek aztán nem is mernek semmiben sem maguk dönteni. Minden ügyben a cártól várják az útmutatást. Ami pedig a fellebbezést, vagy a megvádoltak bűnbocsánatát illeti – hát az is teljes egészében a cári akarattól és kegytől függ.⁴¹⁶ Ez nem változik később sem. Jacques Margeret, az orosz szolgálatba szegődött francia katona a XVII. század elején még megerősíti a korábbi szerzőknél olvasottakat, mely szerint minden jelentős ügyben Moszkvában döntenek, igaz, ő már tud egy prikázról, ami a bírósági ügyek elintézésére jött létre. De ügyésről és ügyvédről szó sem esik, mindenkinek magának kell képviselni ügyét, vagy maga helyett egy rokonát, netán szolgáját kell kiállítania. Minden vitának esküvel vetnek véget, meghatározott ceremónia szerint.⁴¹⁷

Az írott törvények csak a XVII. század derekától kezdik jellemezni a jogi ügyek elintézését. Olearius szerint 1647-ben a cár parancsára „összegyűltek minden rendek legbölcsebbjei, hogy írott törvényeket és statútumokat hozzanak.” Meg is alkottak egy „jó kétujjnyi vastag” törvénykönyvet, s ettől kezdve ennek a szellemében ítélkeznek. Borzalmas tortúráknak vetik alá a vádlottakat, s leginkább (ahogy ezt már emlegettük) az adósok esetében tartják szem előtt a törvényt. A büntetések között a leggyakoribb a megkorbácsolás, de aránylag gyakran alkalmazzák a csonkítást is: a tolvajnak a hóhér levágja az egyik fülét, visszaesőnek a másikat is, majd Szibériába száműzik a bűnöst; a tubákélvezőknek felhasítják az orrát, stb.⁴¹⁸

Az adós és hitelező viszonyának leírása, a hivatalnokok meg-

vesztegetésének szokása, a bírák kapzsiságának emlegetése gyakorlatilag már a köznép helyzetére, erkölcsére, tulajdonságaira utal, melyekről nagy előszeretettel írtak az utazók. A következőkben azt próbálom összeszedni, milyennek látták az orosz népet, a moszkovitákat a külföldiek, mit találtak furcsának, elítélendőnek, netán követésre méltónak.

III. 6. AZ OROSZ NÉP

„A muszkák... oly epikur gonosz, istentelen, csalárd és hazug emberek, hogy lehetetlen róluk eleget írni ... ez az ország a fajtalanságnak, paráználkodásnak és egyéb bűnöknek oly fészke, aminő nincs több a világon”⁴¹⁹ – borzasztja el olvasóit Zalánkeményi Kakas István *Iter Persicum* című művében, melyben részletesen leírja, miket tapasztalt 1602-ben Moszkvában.

„Az összes bennszülött nagy barbár”⁴²⁰ – summázza észrevételeit Barberini moszkvai útja után. Ezzel szemben büszkék és dölyfösek, magukat minden más népnél magasabbra értékelik⁴²¹, tartja többek közt Mayerberg az oroszokról. „A nép durva és műveletlen, nagyon udvariatlan, ravasz, hitszegő, nem tiszteli sem a törvényt, sem a lelkiismeretet” írja a francia zsoldoskapitány, Jacques Margeret.⁴²²

Csaknem minden utazónál találunk ilyen és ehhez hasonló megállapításokat, melyekkel az egész orosz népet jellemzik. Tömören, velősen, néhány odavetett mondattal próbálják leírni a leglényegesebbnek tűnő, legszembeötlőbb vagy legjellegzetesebbnek vélt tulajdonságait, vonásait az oroszoknak. Ugyanakkor tudjuk, hogy megállapításaikat az utazók többnyire felületes benyomások alapján fogalmazták meg, hisz igen kevés kivétellel semmiféle kapcsolatban nem voltak a helyiekkel. Viszont sokat vettek át a korábbi szerzőktől.

A népről, szokásairól, és főleg vallásáról, a pravoszláviáról írtak esetében mindenképpen meg kell említeni a forráskritika fontosságát. Ez esetben nem csak azért, mert szerzőink általában meglehetősen kevés információhoz (lásd a követekkel való bánásmódot) jutottak, nem ritkán több áttételen keresztül, s ezek alapján általánosítottak, vonták le konzekvenciáikat. De a XV-XVI. századi nyu-

gati utazó gyakorta eleve elutasító módon, fölényesen, értetlenül közeledett a számára szokatlan, idegen kultúrához, a más elvek, eszmék szerint élő népek felé. Figyelmét sokszor a furcsaságok kötötték le, személyes indulatai és elfogultsága vezették, így többen is viszonylag egyoldalú képet rajzoltak az orosz hétköznapokról. Mégis igen nagy szolgálatot tesznek a későbbi korok kutatóinak, mert amit életmódról, szokásokról írnak, arról más forrásokból igen ritkán értesülhetünk, a korabeli orosz források pedig ilyesmikről – mint közismert, hétköznapi dolgokról – nem írnak.

Másrészt sok olyan vonás van, amelyet majd mindenütt olvashatunk, lett légyen a szerző bármilyen nemzetiségű, kereskedő avagy pápai követ, jezsuita atya, és írhatta művét a XV. század derekán vagy a XVII. század második felében. Ilyen esetekben kétségtelenül a népre jellemző tulajdonságot, szokást írnak le, nincs okunk megkérdőjelezni információik hitelességét. Legfeljebb a források összevetésével egy pontosabb, árnyaltabb képet alakíthatunk ki a magunk számára.

A köznép jogi helyzetéről, holop voltáról már esett szó az előzőkben, mikor a hatalom kérdésével foglalkoztunk. Erről részletesebben Guagnini tollából olvashatunk, aki szerint a parasztok és városlakók, az ún. „fekete emberek” ugyanúgy vannak alávetve a nemeseknek, mint az utóbbiak az uralkodónak. Szintén sokat foglalkozik ezzel a témával – úgyis mint jogtudós – Giles Fletcher. Az egyszerű emberek helyzetét siralmasnak ítéli. „...Nincs olyan szolga vagy rab, aki jobban félne urától, vagy aki nagyobb rabságban élne, mint az itteni egyszerű nép.” Ezt azzal illusztrálja, hogy a parasztoknak úgy kell a magasabb rangúak előtt földre borulni, mint ha szentkép előtt állnának. A sanyargatás elől a nép szökni próbál, ezért sok az elnéptelenedett falu Oroszországban.⁴²³

A parasztok hat napig uruknak dolgoznak – rosszul, ha veréssel nem serkentik őket a szorgalmas munkára –, és csak a hetedik napon jutnak saját földjeik megmunkálásához. Gazdáiktól legelőt és szántóföldet kapnak, és ezért éves adót fizetnek.⁴²⁴

A vasárnapi munkát Paolo Campani és Antonio Possevino is megerősíti, sőt Possevino szerint a nagy ünnepeken, még húsvétkor és karácsonykor is dolgoznak, kivétel csak Gyümölcsoltó Boldogasszony napja.⁴²⁵ Campani ezekhez még hozzáfűzi, hogy a

moszkoviták szerint nem a munka, hanem a bűnös cselekedetek tilosak az úr napján.⁴²⁶ Hasonlóképp lehetett ez Herberstein idejében is, aki azt jegyezte föl az oroszokról, hogy véleményük szerint ünnepelni, tétlenkedni „uras dolog”.⁴²⁷

Ezek után azt hiszem, nincs jogunk kételkedni abban, hogy az orosz parasztok gyakran vasárnap is kénytelenek voltak dolgozni. Meg kell azonban jegyezni, hogy bár ennek alátámasztására négy szerző munkájára is utalok, közülük Possevino még mielőtt elindult volna Oroszországba, elolvasta Herberstein és Guagnini műveit, ezen túl pedig Guagnini feljegyzéseiből sok adatot, tényítést, s azokat felhasználja Moszkóvia című művében. S míg küldetése célját szem előtt tartva leírja, miről tárgyaltak a lengyel királlyal, vitáit a vallásról IV. Ivánnal, konkrétabb közlésekhez Moszkóvia gazdagságáról, a talajról stb. forrásként használja útitársa munkáját, feljegyzéseit.⁴²⁸

Guagnini, aki lengyel alattvalóként a livóniai háború idején írt könyvével arra törekedett, hogy olvasóiban borzadályt, megvetést ébresszen IV. Ivánnal és birodalmával szemben, tovább boncolgatja a cár alattvalóinak jogi helyzetét. Így ír a vásárolt illetve hadifogoly rabszolgák sanyarú helyzetéről, meg arról a szokásról (mely engem kísértetiesen emlékeztet a XII táblás törvényekre – ie. 451–450), hogy egy apa négyszer is eladhatja fiát, és csak ezután szűnnek meg apai jogai felette.⁴²⁹ Erre reflektál a későbbiekben Olearius, mikor kijelenti, hogy ez a szokás már a múlté, ellenben gyermekeket elzálogosítani, adósság fejében cselédnek adni egyáltalán nem ritkaság.⁴³⁰

Ha már szóba került az apa gyakorlatilag korlátlan hatalma gyermekei felett, nézzük meg, milyen volt a nők helyzete a családban. Erről minden utazó egyöntetűen ír, s úgy tűnik, a Domosztroj, azaz a Házi rend nincs túl messze a valóságtól, nem csak egy ideálisnak vélt képet sugall, mikor az asszonyokkal való bánásmódról ír.⁴³¹

Íróink szerint az asszonyokkal rabokként bánnak, be vannak zárva, „mint madár a kalitkába”,⁴³² csak igen nyomós indok alapján hagyhatják el a házat,⁴³³ ugyanis egyébként senki sem bízik erkölcsükben – magyarázza Guagnini.⁴³⁴ S a gyanú nem alaptalan – célozgat Barberini.⁴³⁵ a köznép asszonyai kis ajándékok fejében hajlandók egy-egy titkos találka lebonyolítására külföldiekkel.⁴³⁶

Még templomba is ritkán, alig-alig engedik őket, lakomákra is csak a legritkább esetben. Kedvelt szórakozásuk pedig a hintázás és a kórusban való éneklés – ezt főleg a Péter és Pál apostolok ünnepe előtti hetekben teszik. Mindenesetre az ütlegetek a szeretet jelének veszik, és mint a szolgálók, ők is hajlamosak megsértődni, ha uruk időnként el nem páholja őket⁴³⁷ – írja a jólétesült külföldi.

Egyébként közepes termetűek, általában formásak, és még szépek is lennének, de – „szégyen és gyalázat” – rengeteg pirosítóval, festékekkel pingálják ki arcukat, míg az így elcsúful.⁴³⁸ Persze olyan szerző is akad, aki szerint épp ellenkezőleg: a nők a szörnyű téli hidegtől s a forró szobában való üldögéléstől, meg a rossz ételektől nagyon beteges, sötét arcszínt kapnak, sőt, meg is ráncosodnak idejekorán. Ezt kendőzendő festik magukat fehérre és pirosra, mígnem „förtelmes nőkből szép babákká válnak.”⁴³⁹

A férfiak magasak, erősek, tagbaszakadtak,⁴⁴⁰ igaz, Giovio szerint inkább középtermetűek, de egészséges testfelépítésűek, mind egyiküknek kék szeme van, rövid lába, és óriási törzse.⁴⁴¹ Az utazók többsége mind a férfiakat, mind a nőket szépnek tartja,⁴⁴² de az idegenség okán csak talál valami kivetnivalót. Hol a festés, hol a durva lélek, a tunyaság, vagy valami más kevéssé tiszteletreméltó tulajdonság rontja az összképet.

Az egészségességet, kövérést, minden nehézség elviselését többen is emlegetik a XVI–XVII. század folyamán. Mayerberg szerint a késő öregkorig élnek, a 70 éves öregek erősebbek, mint Európa többi részén a fiatalok, és még hírből sem ismerik a betegségeket.⁴⁴³ Margeret tudni vél 80-100, sőt 120 éves matuzsálemekről is.⁴⁴⁴ Orvosi segítséget, gyógyszereket csak az uralkodó használ, a köznép egyáltalán nem. Igaz, orvos, gyógyszerész egyáltalán nincs is Oroszországban a cárén kívül, mint erre Possevino és Campani fel is hívják az utazók figyelmét.⁴⁴⁵ Ha netán valaki mégis megbetegszik, megvannak a jól bevált népi gyógymódok: bort kell innia, melybe puskaport vagy összetört fokhagymát szórnak, és felkeresni egy fürdőt.⁴⁴⁶ A fürdőt Olearius is megjegyzi (leírásában egy száunára ismerhetünk rá), és a legjobb orvosságnak ő is a fokhagymát és a pálinkát véli.⁴⁴⁷

Nos, ez utóbbinak a használatát a moszkoviták némiképp túlzásba vitték. Ambrogio Contarini azzal kezdi elbeszélését Orosz-

országról, hogy legelőször egy kis településen éjszakáztak „...nem minden veszély nélkül, mert majdnem mindenki részeg volt, köszönhetően két esküvőnek, és ilyen állapotban azok az emberek igen veszélyesek”.⁴⁴⁸

A részegeskedésre való hajlamot Campense „nemzeti gyengeség”-nek titulálja⁴⁴⁹, és Contarini is a legjellemzőbb tulajdonságként említi. „Ők a legnagyobb részegeskedők, és ezzel nagyon dicsekszenek, miközben a nem iszákosokat lenézik.”⁴⁵⁰

A legszínesebb, legbővebb beszámolók a moszkoviták ivászati szokásairól, italairól, italkészítési módjairól maradtak fenn. Ezzel a területtel, úgy látszik, minden utazó behatóan megismerkedett.

Paolo Giovio, minthogy személyes tapasztalatai nincsenek, tárgyilagosan leírja azt, amit elmeséltek neki: bort csak nagy lakomákon, istentiszteleteken isznak, ez drága, importáru. Legjobban az édes krétai bort szeretik, s azt orvosságként is fogyasztják. Mézből és komlóból erjesztik a mézsört, és lengyel, illetve német módra vodkát és sört is isznak – ezeket búza, rozs és árpa felhasználásával készítik. S hogy jobb legyen a sör és mézsör íze, hűtik, általában pincében tartják. Ezen túl a gyümölcslevet is szeretik, kiváltképp meggyből készítenek finomat.⁴⁵¹

Gyümölcsléről eztán már nem esik szó. Barberini szerint olyan fokig hajlamosak a részegségre, hogy sok katasztrófa (például házak leégése) is ezzel magyarázható. Általában épp ezért az uralkodó szigorúan tiltja az ivást, de Miklós nap előtt engedélyezett, és ekkor éjjel-nappal vedelnek.⁴⁵²

A törvények tiltják az italmérést, az italozást a vendégfogadókban Campani és Barberini szerint,⁴⁵³ miután ha a moszkoviták ihatnak, akkor a „bódító és részegítő italok” miatt otthagyják a munkájukat,⁴⁵⁴ sőt mindenki nem is készíthet sört és mézsört, mert ha ezt megengedné a nagyfejedelem, akkor mindennapos részegségükben, mint a vadállatok, öldösnék egymást.⁴⁵⁵

A részegeskedésre való hajlamot kivétel nélkül mindenki emlegeti.⁴⁵⁶ „Teljesen megszokott dolog számukra hetente minden nap lerészegedni.” – írja Giles Fletcher, aki racionális magyarázatot is talál erre a széles körben elharapózott rossz szokásra. Miután a köznépet elnyomják, megfosztják mindenétől, amit szerez, elveszíti minden munkakedvét, hisz nem tudja mit hoz a holnap, s így

végül lustaságra, ivászatra adja a fejét, nem törődik semmivel, ha megvan a napi betevő falatja.⁴⁵⁷

Nem csak a férfiak, az asszonyok is hozzászoktak az italozás-hoz,⁴⁵⁸ sőt, bár népének tiltja, az uralkodó is tekintélyes mennyiségű szeszestalt fogyaszt el. Némely követ, mikor leírja a cárral együtt elköltött ebédeket, bámulattal jegyzi meg, hogy a nagyfejedelmek nem látszik a részegség, míg bojárjai és a meghívottak alaposan eláznak egy-egy lakoma végére. Ráadásul (egy-egy követ nem kis ijedelmére) az uralkodó abban a kegyben szokta részesíteni az idegent, hogy saját kezűleg nyújt át neki egy hatalmas kupa bort, amit a követnek egy szuszra illik felhajtani. Ha ez sikerül, kitüntetésképpen némelyikük emlékül is kapja a díszes serleget.⁴⁵⁹ S ha mindezt az idegen aránylag józanul átvészeli, az éjszakába nyúló lakoma után következik a „követ-ítás” ceremóniája, melyet igen nehéz volt elkerülni, és melynek egyetlen célja volt: a követet eszméletvesztésig leitatni.⁴⁶⁰ Possevino azon kevesek egyike volt, aki ki tudta vonni magát ennek a helyi szokásnak a hatalma alól, mondván, hogy neki, mint egyházi embernek, aki naponta magához veszi Krisztus testét, mértékletesnek kell maradnia, józan-ságban kell élnie, nem szabad ilyen profán dolgokkal múlatni az időt. Ezt az indokot a moszkoviták is tiszteletben tartották, így a jezsuita páter megmenekült a reá váró nagy mennyiségű bortól és vodkától.⁴⁶¹ Valószínűleg azt a prisztavok nélküle fogyasztották el.

Miután láttuk, mit és hogyan isznak az oroszok, nézzük meg azt is, mit írnak étkezési szokásaikról, ételeikről a körükben megfordult idegenek.

Barbaro és Contarini a XV. század második felében nagy bőséget tapasztal, Dmitrij Geraszimov elbeszélésében is olcsóságról, a különböző élelmiszerek nagy tömegéről hallhatunk 1525-ben.⁴⁶² Campani szerint a helyi ételek és italok gyomor-felfúvódást okoznak (orvossága a felmelegített vodka), ételeik általában szegényesek, egyszerűek, s mindegyiket ugyanúgy kell elkészíteni. Nem ismerik a finomabb ételeket, legnagyobb tisztelete a hagymának és káposztának van. Az oroszoknak erős a gyomra, félig nyers, kövér húsokat esznek, és még a legelőkelőbb lakomán se találunk felínycségeket, bár csodálatosan fehér kenyeret adnak a különböző fogások mellé.⁴⁶³ Igen, nyalánkságokat nemigen szoktak enni, erő-

síti meg Campani híradását majd 50 év múlva Adam Olearius. „Napi eledelük: kása, répa, káposzta, uborka, friss és sózott hal” – ez utóbbi általában bűdösen, mivel spórolnak a sóval. Olyan sokféle tésztát és főzeléket készítenek, hogy nem nehéz böjtölniük, ezek mellől nem is hiányzik a húsféle. Olearius megemlíti a pirogot – „íze nem kellemetlen” hangzik róla a bíráló –, meg a kaviárt (ez Itáliában számít ínycsínécsnek), s persze az oroszoknak van receptje másnaposság kezelésére: sült bárányhúst apró kockákra kell vágni, uborkával és borssal összekeverni, meglocsolni ecettel és uborkalével, s máris kész a további iszogatóst lehetővé tevő eledel.⁴⁶⁴

„Étkezési kultúrájuk egyszerűen szörnyű.” – fanyalog a kifinomult, Oroszországot megjárt angol tudós. „Kellemetlen nedveket termelő növényeket” (mint például fokhagyma és hagyma) esznek nagy előszeretettel, ehhez rengeteget isznak, így ebéd után már nem lehet velük beszélni.⁴⁶⁵ És ráadásul hogyan esznek! „...Tányér és kés nélkül... az ételt pusztá kézzel fogják meg” ezek az „állatias és durva emberek.”⁴⁶⁶

Persze mitől is étkezne másképpen ez a „barbár nép”?⁴⁶⁷ Ki tanítaná meg őket az etiketre? Hiszen ebben az országban nincsenek iskolák, nem tanítják a szabad művészeteket, még a papok között sincsenek tudósok, aki itt írni-olvasni tud, már tudósnak számít.⁴⁶⁸ A XVII. század elején még kézzel írott könyvek vannak csak, ahogy ez Margeretnek feltűnik.⁴⁶⁹ Azt tartják, hogy a sok tudás csak zavart okoz, „hogy a németeknél a tanulmányok folytán keletkezett annyiféle vallásfelekezeti. Ha valaki írni és olvasni tud, az már képesítve van bármely egyházi és világi tisztség betöltésére” – rosszallja a Habsburg diplomata Zalánkeményi Kakas István.⁴⁷⁰ A tehetségeket nem pártolják, inkább elnyomják, fejtegeti Giles Fletcher. Szándékosan akadályozzák, visszatartják őket a tanulástól, „hogy könnyebb legyen megtartani őket abban az elnyomott helyzetben, amelyben most vannak, és hogy ne legyen sem lehetőségük, sem kedvük valamiféle újításra szálni magukat.” Pedig nem lennének reménytelenül ostobák, ha alkalmuk nyílik rá, könnyen elsajátítanak bármilyen mesterséget, éppenséggel nem lennének józan ész híján.⁴⁷¹ – hangzanak az első elismerő szavak. Ha eddig főként kárhoztatták is a moszkovitákat, azért van, aki felfedez bennük jó tulajdonságokat is. Ha nem is tartják őket európainak, más-

nak is látják őket, azért néhány hasonlóságot is leírnak. Possevino se sorolja őket az európaiak közé, de az a véleménye, hogy „létezik valami közös, ami rokonítja (velük) a mi embereinket ... az egyszerűségre, önmegtartóztatásra, engedelmességre és az istenkáromlástól való irtózásra gondolok.”⁴⁷² A szimpátiát leginkább a szilárd istenhít, az istenfélelem váltja ki a nyugatiakból, de erről bővebben a pravoszláviáról szóló fejezetben szólok.

A következő részben azt vizsgálom, hogyan vélekednek a Moszkóviát bemutató idegenek az orosz emberek, az orosz állam gazdagságáról. Hiszen, ha egyszerű ételeket is esznek, legalább azoknak bővében vannak, írják az utazók a moszkovitákról, és jól-táplált, kövér emberekről számolnak be. Az uralkodó és környezete nagy fényűzésben él, egy-egy cári ebéd akár négy órát is eltart, a követek arany étkészletet használhatnak, a gazdagságukat demonstráló bojárok naponta többször is új, arannyal-ezüsttel átszótt ruhát vesznek fel, hogy elkápráztassák a külföldit. Lássuk tehát, milyen gazdag Oroszország!

III. 7. A GAZDAGSÁGRÓL

Hogy miben mérhető, vagy mivel érzékeltethető egy ország gazdagsága, az sok mindenben múlhat. Lehet írni a nagy lélekszámú városokról, az uralkodó drága ruhákban feszítő kíséretéről, a pompás fogadásokról, a nagyfejedelem parancsát leső hadseregről, az alattvalók nagy tömegéről, avagy az egyszerű emberek jólétéről, a piacokon tapasztalható árubőségéről és olcsóságáról, a jó természeti adottságokról. Vagy mindennek az ellenkezőjéről. Az Oroszországról szóló irodalomban mindenre lehet példát találni.

Legkorábbi forrásaink (a velencei köztársaság követei, Barbaro és Contarini) mindenesetre hihetetlen bőségről áradoznak. Ezek szerint húsból annyi van, hogy meg sem mérik, csak szemmértékre hagyatkozva árulják. Egy márkáért illetve egy soldóért (velencei ezüst) négy fontot mérnek belőle, egy liba ára három márka. Télen a nagy hideg miatt befagyott folyó jegén árulják a húst, s disznó, marha és különböző vadak olyan nagy tömegben vannak, hogy akár 200 kibelezett, felbontott állatot is megvehet valaki egy nap.

Igaz, gyümölcs az nem nagyon van, csak valami satnya alma és mogyoró.⁴⁷³

Hasonlóképpen ír Paolo Giovio is: a csirke és kacska a legkisebb ezüstpénzbe kerül, és nagy bőségben található mindenütt. Legjobb ételnek a vadat tartják, megeszik a hattyút és a darut is (a cári lakomák egyik fő fogása a hattyúsült⁴⁷⁴), igen finom a húsa a nyírfajdnak, a folyókban pedig ízletesebbnél ízletesebb halak úszkálnak. A Volgában szerinte legjobb a harcsa,⁴⁷⁵ Barberini pedig a tokhalat tartja a legtöbbre, melyet besózva az egész országba szállítanak. Egyébként a moszkoviták dúskálnak a gyümölcsben, zöldségben, bőségben van a gabona, a vadak, sokféle aprójóság (fácán, fogoly, stb.), és mindez rendkívül olcsón.⁴⁷⁶

A jezsuita Paolo Campani a XVI. század végén hasonló tapasztalatokat gyűjt: a föld termékeny, az oroszok bővelkednek gabonában, jóságban, mézben.⁴⁷⁷

1633-ban Olearius is arról ír, hogy igen ritka a drágaság ezen a vidéken. Sokfelé a megművelhető földek is parlagon hevernek, mert csak annyi földet vetnek be, amennyinek a termése a következő évre fedezi szükségleteiket, hisz mindenkor bőséges az aratás.⁴⁷⁸ Ez alól képeznek kivételt az 1601 és 1603 közötti évek, az ún. „Nagy éhség” időszaka, melyről többek között Zalánkeményi Kakas István is beszámol.

A XVI. század második felétől kezdve egész Európa éghajlata sokat változott: egyre hidegebb lett. (Barberini is megemlíti, hogy a moszkoviták szerint vagy 50 éve nem volt olyan hideg a tél, mint mikor ő járt Moszkvában.⁴⁷⁹) Ugyanekkor felbomlott a földművelés szempontjából jó és rossz évek nagyjából ciklikus rendje és sorozatosan rossz évek követték egymást. Így az 1601–1603-as évek rossz termésének emberek tízezrei estek áldozatul, több kortárs is mintegy 120 ezer főre becsüli a Moszkvában éhen haltak számát.⁴⁸⁰

A nagy éhségnek szemtanúja volt a Moszkvában élő idegenek közül Jacques Margeret, aki igen részletesen számol be tapasztalatairól. Habár meglehetősen sokat ír az ország természeti gazdagságáról: az olcsó árakról (Bárányt már tíz kopejkáért is lehet venni, aminek az az oka, hogy igen szaporák, csakúgy, mint a szarvasmarha. A finomabbnál finomabb halak csak úgy hemzsegnek a folyókban; a föld hihetetlenül termékeny, bár soha nem trágyázzák,

s megművelni is szinte gyerekjáték.),⁴⁸¹ arról, hogy milyen nagy mennyiségben van itt pénz, köszönhetően annak, hogy az oroszok minden számukra szükséges dolog árát nemes szőrmével, viasszal, bőrökkel egyenlítik ki,⁴⁸² mégis, 1601-től kezdve három éven keresztül félelmetes éhség szedte áldozatait. Az emberek, hogy életben maradjanak, hihetetlen dolgokra voltak képesek – férj feleségét, anya gyermekét ölte meg, hogy megegye. Csak Moszkvában több mint százhuszezeren haltak meg – bár ennek az óriási számnak az is oka volt, hogy az uralkodó parancsára itt rendszeresen alamizsnát osztottak a szűkölködőknek. Mikor azonban emiatt egyre többen özönlöttek a fővárosba, Borisz cár véget vetett ennek a rendszernek, s emiatt aztán itt még nagyobb volt az éhen haltak száma.⁴⁸³

Pedig a szükség kutyák, macskák, s egyéb „tiszátalan” állatok megevése is rávette a moszkovitákat – tudósít az éppen ekkor Moszkóviában időző Zalánkeményi Kakas István. Az ennél is háborzongatóbb emberhús evésről is említést tesz: „a pékektől gyakran vettek olyan pirogot, melybe máskor különféle húst szoktak belesütni, most azonban ezen húsféléket az ellopott emberi hulláktól levagdalt és összeaprított emberhús helyettesítette.”⁴⁸⁴

A relatíve rövid ideig tartó inséges időszakok kivételével azonban az Oroszországot megjárt utazók szinte paradicsomi állapotokról számolnak be. Nagy bőség, rendkívüli olcsóság, zsíros, fekete földek, dús legelők, hatalmas csordák, a természet bőkezű ajándékai teszik gazdaggá az orosz földet. Igaz, a XVII. századi utazóknak azért már feltűnik, hogy ez a bőség viszonylagos. Lehet, hogy csak azért látszik az ország ennyire gazdagnak, mert közrendű lakói kevéssel is beérik, nincsenek nagy igényeik. Ezt az olcsó, „szegényes életmód”-ot⁴⁸⁵ – ahogy Olearius fogalmaz – vallásuk is támogatja, hiszen majd annyi böjtnapot ír elő a pravoszláv egyház, mint húsevőt, s így a vallásos oroszok hozzászoktak a silány, rossz étkekhez.⁴⁸⁶ Hasonlóan vélekedik Margeret kapitány is, aki szerint minden évnek körülbelül a felét böjttel töltik a hithű pravoszlávok, ezért lehet ennyire olcsó a húsféle, a vallási előírásokon túl a nép pedig ráadásul kisigényű is.⁴⁸⁷

„Némely termény és növény hiányának nem a talaj vagy a levegő alkalmatlansága az oka, hanem a nép hanyagsága és tudatlan-

sága” – bírálja a gottorpi tudós az orosz viszonyokat.⁴⁸⁸ A hanyagoknak nevezett oroszokról ugyanakkor azt is leírja, hogy miután a nagy távolságok miatt nem lehet a bőségben termő gabonát pénzzé tenni, mivel a szállítása megoldhatatlan, logikus, hogy csak a legszükségesebb területet művelik meg: annyit vetnek és aratnak, amennyivel a következő aratásig kihúzzák.⁴⁸⁹ Az élet azonban – akárhogy is nézzük – nagyon olcsó: Nyizsnyij Novgorodban egy csirke vagy tizenöt tojás ára egy kopek – azaz meissenai pénzben számolva hat pfennig, birkát pedig már 12 kopekért is lehet venni, másutt meg hízott ökröt két tallérért árulnak.⁴⁹⁰

Az utazás is fillérekbe kerül: télen jókora utat lehet gyorsan megjárni szánnal. A parasztok két-három, legfeljebb négy birodalmi tallérért ötven német mérföldre is elviszik az embert kényelmes szánjaikkal.⁴⁹¹ A téli utazásról mindegyik Moszkóviát megjárt utazó megemlékezik. Ebben a hatalmas birodalomban ugyanis leginkább télen lehetett közlekedni a befagyott folyókon, a többi évszak alkalmatlan volt hosszabb utak megtételére: az óriási sár, a mindent ellepő mocsarak, lápvidékek, a szinte áthatolhatatlan erdők, a rajokban támadó szúnyogok, bögölyök csaknem lehetetlenné tették az utazgatást. Igaz, télen sem volt veszélytelen Moszkóviában közlekedni – ekkor meg a szörnyű hideg tette próbára az utast.⁴⁹² A hihetetlen hidegekkel, a klímával minden egyes utazó foglalkozik. Barberini rendszerezni próbálja tapasztalatait, így leírja, hogy Moszkóviában már szeptemberben előfordulhat havazás, és április közepéig minden fagyos, jeges. Télen gyakran látni az út mentén megfagyott embereket és lovakat, a félig megfagyottakat vodkával élesztik föl – ha tűz mellé viszik őket felmelegíteni, akkor biztosan meghalnak. Olyan hideg tud lenni, hogy a szánt húzó lovak bőre, húsa megrepedezik, mintha késsel hasogatták volna fel, az erdőben a fák, a házakban a gerendák recsegnek-ropognak az iszonyú hidegben. Az északi szél mintha üvegcserepeket vágna az ember arcába, úgy vág. Viszont pont az elképesztő hideg miatt a befagyott folyókat egészen ápriliséig útként lehet használni.⁴⁹³

Nemcsak az Appennin-félsziget barátságos éghajlatához szokott itáliai kalmárt döbbsenti meg az orosz tél. Giles Fletcher angol diplomata is jókat szörnyülködik 1588-89 telén a nagy hidegen. Tapasztalatai szerint a kiöntött víz mielőtt földet érne már jéggé

fagy. Még a helyi lakosokat is próbára teszi a zimankós időjárás: „egyesek teljesen megfagynak, mások összeesnek az utcán; sokakat úgy hoznak be a városba szánban ülve és ilyen testhelyzetben megfagyva; megint másoknak lefagy az orruk, fülük, orcájuk, ujjaik, lábuk stb. Gyakran előfordul, hogy a medvék és a farkasok (amikor különösen kegyetlen a tél), az éhség által űzve csapatostul jönnek ki az erdőkből, rátámadnak a településekre, és feldúlják őket; ilyenkor a lakosok kénytelenek elmenekülni.⁴⁹⁴

A szélsőségesen kontinentális éghajlat – leginkább a tél kegyetlensége – megdöbbenetete a külföldieket, mindenki beszámol ezzel kapcsolatos tapasztalatairól. Ámulva látják viszont, hogy az oroszok milyen jól alkalmazkodtak a mostoha természeti viszonyokhoz. A befagyott folyók nagyszerű, gyors utak, a hideg tél ellen vastag bundát növesztő állatok prémje pedig egész Európában keresett árucikk, az ország, az uralkodó gazdagságának egyik jelentős forrása.

Egy ilyen természeti adottságokkal megáldott birodalom uralkodója, azaz tulajdonosa is gazdag. Hihetetlen pompával veszi körül magát, szolgálak megszámlálhatatlan sokasága lesi parancsát. S – mint ez minden utazó számára nyilvánvalóvá válik – mindenki az uralkodó szolgája. (Lásd erről részletesebben az uralkodói hatalomról szóló fejezetet.) Az ország fejének, s birodalmának gazdagságát nem csupán a káprázatosan berendezett kastélyok, a nagy építkezések, a kincstárakban őrzött drágaságok, a selyembebársonyba bújtatott udvaroncok tömege, a hétköznapi ötvenfogásos kiadós cári lakomák mutatják, s még csak nem is a követeknek adott, vagy az uralkodótársaknak küldött pazar ajándékok. Az a leglényegesebb, hogy a nagyfejedelem hány embert tud csatasorba állítani országát megvédeni, vagy hogy mekkora sereggel tudja megvalósítani elképzeléseit, akaratát birodalma határain túl. Ez utóbbi miatt fordítanak olyan nagy figyelmet a hadsereg az Oroszországról író idegenek.

A muszkák birodalmában az uralkodó annyi katonát állít, amennyit csak akar. A lovagok, akiket ott bojároknak hívnak, mindig engedelmeskednek az uralkodó akaratának, és bármiféle sorozás, újoncozás nélkül is állandó katonai szolgálatra kötelezettek. Ezzel kezdi meg Moszkóvia urának (ekkoriban III. Vaszilij) katonai erejét

ecsetelő elbeszélését Alberto Campense.⁴⁹⁵ Nem hagyja kétségek közt az olvasót, pontos adatokat közöl az egyes fejedelemségek katonaságának létszámáról. A moszkvai fejedelemségben 30 000 bojár, azaz nemes él, akik lovasként szolgálják urukat. Ehhez jön még szükség esetén 60-70 000 jól felszerelt gyalogos. A rjazanyi fejedelemségben csak 15 000 bojár kész állandóan vérét ontani uráért, de sorozáskor ennek a számnak a dupláját, sőt tripláját kitevő erős gyalogságot is összetoboroznak. A tveri fejedelemség területét tekintve nagyobb a központi moszkvai földeknél, így aztán természetesen III. Vaszilij rendelkezésére innen többen is vonulnak hadba. 40 ezer bojár lovas mellé könnyűszerrel felsorakozik még a köznépből kétszer-háromszor ennyi gyalog. És ilyen módon Campense akkurátusan végigsorolja az összes Moszkvához tartozó földet. Számításai szerint mintegy 300-360 000 fős sereg gondoskodik az ország biztonságáról. És ami a legfőbb: az uralkodó sohasem kényszerül idegenek, vagy zsoldosok felfogadására. Kizárólag saját alattvalói szolgálnak seregében, akik felett korlátlan hatalma van.⁴⁹⁶

Ugyanekkor Joannes Fabri azt írja, hogy a nagyfejedelem kétszáz-háromszázezer katonával vonul ellenségei ellen. Alattvalói rangra való különbség nélkül úgy teljesítik parancsait, mintha az Isten akarata lenne. A nagyfejedelem szolgálatában meghalni a legnagyobb dicsőség a moszkoviták számára.⁴⁹⁷

Dmitrij Geraszimov arról informálja Paolo Giovio-t, hogy a nagyfejedelem szükség esetén több mint 150 000 lovassal vonul hadba.⁴⁹⁸ Valószínűleg III. Vaszilij külföldre küldött diplomatája nem kisebbítette országa fegyveres erejét, nem igyekezett gyengébbnek feltüntetni urát, mint az a valóságban volt. Állítása – ha netán kissé szépített is a valóságon – lényegesen közelebb állhat az igazsághoz, mint Alberto Campense, illetve Joannes Fabri adatai. Főleg a gyalogosok óriási száma döbbszétheti meg a kor hadviselésében kicsit is tájékozott olvasót Campense beszámolójában. Richard Chancellor 1554-ben azt írja, hogy az orosz uralkodónak egyáltalán nincsenek gyalogos katonái. Ha harcra kerül a sor, akkor viszont 200-300 000 katona ül lóra az uralkodó parancsára. Fegyvereik olyanok, mint a törököké, még a rövid kengyel is.⁴⁹⁹

Barberini 1565-ben szintén nagy létszámú katonaságról beszél, de az ő tudósításában szereplő adatok csak a töredékét teszik ki a

Campense által emlegetett hadaknak. Barberini azt állítja, hogy szemtanúja volt annak, hogyan lépett hadba az uralkodó 40 000 lovas élén, akiket 4000 szán követett (december lévén) élelemmel, munícióval megrakva, majd a tartalék lovak serege. A lovak nagyon fontosak, hívja fel figyelmünket, s ahol bőségesen áll széna a lakosság rendelkezésére, ott mindenütt nagy méntelepek vannak, ugyanis csak lovasság harcol a háborúkban, gyalogság alig-alig van.⁵⁰⁰

Alberto Campense tollát az a szándék vezette, hogy bebizonyítsa VII. Kelemen pápának, milyen kifizetődő, jó üzlet lenne szövetséget kötni III. Vaszilijjal. Mind Paolo Giovio, mind a holland származású tudós előtt két cél lebegett: az egyházi unió és a törökellenes katonai szövetség. Ezért írnak mindketten – látatlanban – száz- ezres városokról, sűrűn lakott birodalomról (lásd a városokról szóló fejezetet), hatalmas hadseregről. Egy hatalmas, erős birodalom fejével kötött szerződés, annak visszatérte a katolikus anyaszentegyházba, a pápa fősége alá, a pápa tekintélyét is emeli, s az egész keresztény világ, egész Európa hasznára válik – szemben a pogány törökkel.

A katonaság szerepe – még ha létszáma nem is felelt meg Alberto Campense adatainak – azonban valóban nagyon fontos volt a Moszkva központú államban. Hiszen az orosz földek „összeszedéséhez”, majd egységbe kovácsolásához, a határok megvédéséhez, később kiterjesztéséhez az ügyes politikán kívül valóban fegyveresekre volt szükség. Az állandó harcok, háborúk, az ezekhez szükséges katonaság fenntartása Oroszországot katonai monarchiává alakította a XVI. század folyamán. Az állandó hadsereget el kellett tartani – azaz zsoldot kellett volna fizetni, de az adott gazdasági viszonyok között (naturális gazdálkodás) ez lehetetlen volt. Az uralkodó ezért földdel díjazta katonaságát – de természetesen előbb ezt is meg kellett szerezni. A nagyfejedelmek átalakították a földbirtokviszonyokat, s a korábbi részfejedelmi, szolgáló fejedelmi birtokokat, a szabadon adható-vehető, örökölhető votcsinákat a XV. század végétől kezdve fokozatosan a pomesztye, a szolgálathoz kötött birtok váltotta fel. Ez teljesen az uralkodó kezétől függött, aki saját belátása szerint adta vagy visszavette, cserélte a pomesztyéket a megadományozottak között. A pomesztyerend-

szer tehát azzal a céllal jött létre, hogy egy széles kisbirtokos réteg jöjjön létre, amelyet eltartanak a szolgálati birtokából szár mazó jövedelmei, földje biztosítja a katonáskodás költségeit. Ugyanakkor azzal is járt, hogy minden pomesztyetulajdonos számára nyilvánvalóvá vált, hogy földjének valódi tulajdonosa az uralkodó, ő csak adományban részesül.⁵⁰¹ Ily módon az eddig oly különféle jogállású birtokokkal rendelkező alattvalók – most mint pomesztyetulajdonosok – egyformán függő helyzetbe kerültek uralkodójuktól, akinek mindent köszönhettek. A földbirtokviszonyok megváltoztatása tehát a társadalom szerkezetének átalakulásával is járt, s a korábbi független fejedelmektől azok holop státusú fegyveres szolgálójáig mindenki egy kategóriába került, mindenki egyformán a nagyfejedelem szolgája lett.

Azzal azonban, hogy az orosz államban kialakult a földdel való javadalmazás gyakorlata, még korántsem oldódtak meg a hadsereg problémái. Hiába volt ugyanis óriási a birodalom, a föld csak akkor ért valamit, ha azt meg is művelték. Megművelt földekből, a földeken dolgozó parasztokból pedig nagyon kevés volt. Az állandó háborúskodás még tovább rontott a helyzeten. 1582-ben Antonio Possevino XIII. Gergely pápának szóló levelében siralmas képet rajzol a korábban oly virágzónak lefestett gazdag államról: „A sok háború, több ezer ember (köztük nemesek is) kivégzése, az állandó tatár betörések, a főváros tizenkét évvel ezelőtti felégetése (s mindehhez hozzá lehet még tenni az utóbbi három évben István király [Báthory István lengyel király] állandó győzelmeit is) olyan helyzetet hoztak létre, hogy a nagyfejedelem nem csupán meggyöngült, de erői csaknem elfogytak.”⁵⁰²

A livóniai háború eseményeit kommentáló, s mintegy mellékesen az opricsnyinára is utaló pápai legátus egyértelműen az elhúzódozó háborút teszi felelőssé a katasztrofális helyzet miatt. A korábban oly népesnek feltüntetett birodalomban szerinte most egyfolytában 300 mérföldet is meg lehet tenni úgy, hogy egy lélekkel sem találkozik az ember, csak üres falvakon halad keresztül, s elvadult bozót szegélyezi útját. A távoli helyőrségekbe küldött katonák gyermek nélkül hagyták otthon asszonyaikat, s ha a háborúban elestek, helyükbe újoncokat kellett állítani a korábban otthon maradtak közül. A háború következtében hurcolták be a sokakat el-

pusztító „fekete halált”, a pestist, ami korábban – a nagy távolságok meg a nagy hideg miatt – ismeretlen volt ezen a vidéken.⁵⁰³

Ha Possevino esetleg írásos forrásokra is támaszkodott véleményének kialakításakor – hisz például korábban Herberstein is írta, hogy járványok soha nem pusztítanak ezen a tájon, hála az egészséges klímának,⁵⁰⁴ vagy, hogy az orosz katonák jellemző fegyvere az íj és a nyíl, és nem használnak tűzfegyvert⁵⁰⁵ – nem mondhatjuk, hogy felületes benyomásokra, szóbeszédre és olvasmányélményeire támaszkodva fogalmazta meg jelentését. Mint békeközvetítő aránylag sok időt töltött az orosz birodalomban, sokat is utazott, katonai táborokban is járt, s csak alapos tanulmányozás, körültekintő mérlegelés után alakította ki véleményét. Ezek alapján joggal mondhatjuk, hogy IV. Iván felelőtlen politikájával válságba sodorta országát. Nemcsak az országáról nyugaton kialakított képet sikerült feketére festenie, hanem saját alattvalóinak életét is alaposan megkeserítette. Katonai erejét meghaladó vállalkozásaival országát kimerítette, s végül romlásba döntötte.

III. 8. A KERESKEDELEMRŐL

A tatár betörésekkel, a korábbi egység megbomlásával az orosz területek elvesztették a korábbi kapcsolataikat a Nyugattal. A mongol fennhatóság sem jelentette azonban a teljes elszigeteltséget. A politikai és kulturális kapcsolatok ugyan hosszú időre megszűntek az orosz fejedelemségek és Európa többi keresztény állama között, de a kereskedelmi összeköttetés valamilyen szinten megmaradt. A Hanza-városok magától értetődően továbbra is kereskedtek Novgoroddal (ami melleleg soha nem került tatár fennhatóság alá) az orosz észak nyújtotta termékekkel.⁵⁰⁶ A Krím-félszigeten pedig a XIII. század derekától léteztek genovai kereskedő kolóniák, amelyek nemcsak a távoli keleti vidékekkel, de az orosz területekkel is élénk kereskedelmet folytattak. A két genovai kolónia, Szurozs (ma: Szudak) és Kaffa (Feodoszija) esetében írásos emlékek először 1253-ban említik, hogy orosz kereskedők is megfordultak áruikkal ott, útban a törökök felé. Még korábban, 1246–1247-ben pedig genovai, velencei, pisai kalmárok Kijevbe is eljutottak. Az évkönyvek

szerint 1356-ban Moszkva és a krími kereskedő-telepek között közvetlen kapcsolat is létrejött.⁵⁰⁷ A XIV. században már egy másik kereskedelmi központ, Tana (Azov) neve fordul elő gyakrabban, ahol a velencei kereskedők a főszerep.⁵⁰⁸ Erről Josaphat Barbaro visszaemlékezéseiben olvashatunk részletesebben, aki 1436-tól 16 évet töltött Tanában.⁵⁰⁹

Barbaro feljegyzései szerint 1437 novemberében, Katalin napkor Bartholomio Rosso házában gyűltek össze a velencei kereskedők Tanában egy közös vállalkozást megszervezni, azaz egy elrejtett kincset felkutatni. Egy bizonyos Gulbedintől származó értesülés alapján Franco Cornario, Catharin Contarini, Zuan Barbarigo, Zuan da Valle, Moyse Bon, Bartolomeo Rosso és Barbaro (mind velencei kereskedők)⁵¹⁰ felbéreltek 120 embert fejenként havi három dukátért, hogy egy kurgánban található kincseket kiássanak. A nagy hideg miatt ez télen nem sikerült, így tavasszal folytatták a vállalkozást – most már 150 emberrel – és mindent megtaláltak, ahogy Gulbedin (akitől az ötlet származott) mondta nekik.⁵¹¹

Barbaro egyébként halászzattal, halfeldolgozással foglalkozott, a rendkívül jól jövedelmező kaviárkereskedelemben volt érdekelt.⁵¹² S habár Barbarót leginkább a drágakövek érdekelték, s ezeknek elismert szakértője is volt⁵¹³ – mint családja több tagjának, akik szintén a Krím-félszigeten kereskedtek – nagy valószínűséggel a rabszolga-kereskedelemből is származtak bevételei.⁵¹⁴

A kereskedelem, a kereskedelmi útvonalak, árucikkek nagyon sok mindent árulnak el egy országról. A kereskedők értesítik egymást a leggyorsabban a legfrissebb árakról, a politikai helyzetről, arról, hogy mire van kereslet egy-egy vidéken, mi hozza a legnagyobb hasznot. Híreik messzire eljutnak, mint ahogy információhordozók maguk az áruk is, amiket egy országból ki-, illetve bevisznek. Ezért az éles szemű kereskedők beszámolóit igen értékes források. Diplomáciai megbízatásukon túl Iosaphat Barbaro és Ambrogio Contarini is kereskedtek. Alberto Campense Oroszországról szóló művéhez forrásként apja és testvére beszámolóit is használja, akik kereskedőként hosszú időt töltöttek el ott, s így jól ismerték a moszkoviták szokásait, erkölcsseit, nyelvét, sőt írását.⁵¹⁵ Paolo Giovio is ismerteti a Moszkóviát többször is megjárta genovai kupec, Paolo Centurione elképzeléseit az Oroszországon át Indiá-

ba vezető útról.⁵¹⁶ Raffaello Barberini maga is római kereskedő volt.⁵¹⁷ Antonio Possevino oroszországi missziójára való felkészülésekor szintén támaszkodik kereskedők információira.⁵¹⁸ Ha a szintén bőséges angliai Oroszország-irodalmat vizsgáljuk,⁵¹⁹ ott is a kereskedelmi ügynökök, a Moszkvai Társaság tisztviselői mutatják be – főként gazdasági szempontokból – a XVI. századi Oroszországot.

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a legkorábbi európai Oroszország-képet főleg a kereskedőknek köszönhetjük. A következőkben azt követem figyelemmel, hogy mit tartanak említésre méltónak az oroszokkal való kereskedelemről az előbb emlegetett szerzők.

Mínthogy utazni télen ajánlatos, télen érkeztek általában a kereskedők is Moszkóviába. „A tél folyamán a városba gyülekezik a kalmárok sokasága Germániából és Lengyelországból” – tudósít Contarini. Kizárólag prémeket vesznek, nagy keletje van a coboly-, róka-, hermelin-, mókus-, és néha a hiúzbőrnek. A szőrmekereskedelem központja Moszkva és Novgorod.⁵²⁰ Hasonlók a hírei Barbarónak is: a szőrmét az oroszországi kereskedelmi központokból, Moszkvából és Kazanyból (ez utóbbi ötnapi járásra van Moszkvától, a Volga (Itil) partján) Lengyelországba, Poroszországba és Flandriába viszik. Az értékes prémek az északi és észak-keleti vidékekről, a csuvasok és mordvinok földjéről származnak.⁵²¹

Ugyanezt állítja Johann Fabri is, aki információit III. Vaszilij nagyfejedelem Spanyolországba küldött követeitől szerezte be,⁵²² és sokat hivatkozik Raphaele Volaterran 1506-ban Rómában megjelent művére is.⁵²³ Volaterran szerint a csak medvebőrbe öltözött igen egyszerű oroszok értékes szőrméiket az odautazó kereskedőkkel különböző más termékekre cserélik – főként Moszkvában és Novgorodban.⁵²⁴ Fabri szerint a legfőbb kiviteli cikk az értékes hód-, hermelin- és cobolyprém, ezért járnak Moszkóviába a kereskedők „a mieink és a távolabbi vidékekről is”. Az oroszok csak szóbeli megállapodást ismernek, mindenféle mellébeszélés nélkül, egyenesen kötnek üzletet. S bár van náluk arany- és ezüstpénz bőségesen, gyakrabban cserélik a szőrméket közvetlenül más árucikkre.⁵²⁵ Fabri orosz követek elmondása alapján ír – nagy elismeréssel – az orosz kupecsek szavahihetőségéről. Kicsivel később azonban a személyes tapasztalatokkal is rendelkező Herbersteinnek már más a

véleménye. Szerinte az oroszok ravasz, alattomos kereskedők, akik egyáltalán nem tartják be ígéreteiket. De a szőrme és bőrök kivitelét ő is megerősíti.⁵²⁶ Campense is megemlíti, hogy a drága szőrmeiket Livónián keresztül viszik ki Moszkóviából.⁵²⁷ Paolo Giovio hosszú bekezdésben méltatja a prémeket: a nyest, a coboly, a hiúz és a róka a legértékesebbek, ezek között a legdrágább a coboly – ezzel bélelik az uralkodók ruháit, s ebbe burkolják a nemes hölgyek finom nyakát is.⁵²⁸ A lombardiai püspök nyomán Sebastian Münster is együttérzéssel írja, hogy a természet némiképp igazságtalan az oroszokhoz, de a nemes prémekkel azért valamennyire kárpótolta őket,⁵²⁹ később meglehetősen bőven idézi Paolo Giovio-t Usztyug városáról is, mint a szőrme-kereskedelem egyik központjáról.⁵³⁰ 1555-ben Velencében kiadott nagy munkájában Olaus Magnus is foglalkozik az északi területek, s ezen belül a moszkoviták kereskedelmével. A többi szerzővel egybehangzón a svéd tudós is a szőrme-kivitel fontosságát ecseteli, e mellett pedig a halra, mint az északi területek jelentős exportcikkére hívja fel a figyelmet. A messzi észak lakói halászatból és vadászatból tartják el magukat, s évente vásárt tartanak, ahol elcserélik áruikat az odaérkező orosz kereskedőkkel, akik az értékes szőrme miatt nagy távolságokból is csapatostul érkeznek (még ha csónakjaikat időnként a vállukon is kell átcipelni a hajózásra alkalmatlan vizek miatt) a busás haszon reményében. 1519-es tapasztalataira támaszkodva Olaus Magnus felhánytorgatja az orosz kereskedők ravaszságát, hogy a pénzt nem ismerő, cserekereskedelemre berendezkedett helyi lakosok bizalmát és naivitását hajlamosak kihasználni, s hamis pénzzel fizetnek nekik cserébe a drága prémekért.⁵³¹

Ezek szerint oroszban legfőbb kiviteli cikke a nemes szőrme. Ezért keresik föl minden kényelmetlenség és veszély dacára a német, lengyel és itáliai kereskedők is. Az itáliai vállalkozók azonban a török hódítók felbukkanása után nem csupán az értékes bőrárut keresik a messzi Moszkóviában.

Az itáliaiak arra törekedtek, hogy utat nyissanak a keleti fűszerekhez, perzsiai selymekhez az orosz államon át, hogy kompenzálják az ezekre az árukra vonatkozó monopóliumuk elvesztését Európában. Ez a törekvésük egybeesett az általános európai tendenciával: új utakat felfedezni Ázsiába, a fontos keleti árucikkek

felé. Ebből a feladatból legaktívabban a genovai kereskedők vették ki részüket. Paolo Centurione terveiről, útjairól Paolo Giovio írásaiból értesülhetünk részletesen.

Ezek szerint Paolo Centurione új utat keresett fűszerek szállítására Indiából, mivel nagyon felháborították a portugálok, akik az összes piacot és India nagy részét elfoglalva óriási haszonnal egyedül kereskedtek a fűszerekkel. Közben Moszkvában X. Leó pápa engedélyével Vaszilij tanácsadóival vitákat kezdett a két egyház egyesítéséről. Az uniót természetesen nem tudta megteremteni, és III. Vaszilij nem fogadta el javaslatát, nem engedte keresztül országán Ázsia felé a kereskedőket, hiába ígért neki Centurione nagy adót, vámot. Így a genovai kufár dolgavégezetlenül tért vissza Itáliába. De nem hagyta nyugodni terve, és idős korában újra megpróbálta célját elérni: utat találni Indiába. Most a nemrég trónra lépő VII. Kelemen pápa látta el levéllel III. Vaszilijhoz, melyben arra próbálja rábírni az orosz uralkodót, hogy kössön örök szövetséget a pápával, ismerje el a nyugati egyház elsőbbségét. Vaszilij jóindulatúan fogadta az elaggott kereskedőt, de végül is Paolo Centurione kénytelen volt feladni álmait, a nagyfejedelem hajlíthatatlannak tűnt. Így jó két hónap múltán a genovai kereskedő orosz követ – Dmitrij Geraszimov – társaságában indult haza.⁵³²

Nemcsak III. Vaszilij, hanem fia, IV. Iván is igyekszik elhárítani az ehhez hasonló egyházpolitikai próbálkozásokat, ugyanakkor, ami a kereskedelmet illeti, a 70–80-as években mégis megkapják ezeket a privilégiumokat a Moszkvában élő itáliai kereskedők.⁵³³

Oroszország azonban nem csak az Ázsiába vezető utat jelentette a kereskedőknek, és nem csak a ritka és drága prémek lelőhelyét. Paolo Giovio értesülései szerint fontos exportcikkei voltak a viasz és méz, a len, a marhabőr és a kenderkötél.⁵³⁴ Dmitrij Geraszimov szerint az erdei fák odvában esetenként annyi méz gyűlhet össze, hogy tudni vélt egy parasztról, aki nyakig süllyedt a mézbe egy jó öblös odúban. Két napig hiába kiabált segítségért, a néptelen vidéken senki sem hallotta meg, s szorult helyzetéből végül egy medve mentette meg: mikor az is megpróbált bemászni az odúba a mézért, a paraszt nagy rikoltással belekapaszkodott a medve hátsó részébe, s az a meglepetéstől és ijedtségtől kiugrott, magával rántva a parasztot is.⁵³⁵ Paolo Giovio munkájából ezt, mint az orosz

földet jellemző történetet, szinte szó szerint átveszi Sebastianus Münster is sok nyelven sok kiadást megért kozmográfiájába.⁵³⁶

Campense a mézen (ráadásul mindenféle emberi közreműködés nélkül készülő mézen) és szőrméken túl a kiváló minőségű tölgyet és fenyőt (olyan szálások is vannak, hogy a legnagyobb teherhajó árbocának is alkalmasak) emlegeti mint orosz exportcikkeket. Tudomása szerint az orosz faanyag sokkal értékesebb, mint a másutt kitermelt, s ezért nagy mennyiségben veszik az idegen kereskedők, s drága pénzért árulják. Európában mindenütt a szintén kiváló minőségű orosz viaszt, kátrányt és gyantát használják.⁵³⁷ Ezen túl megjegyzi, hogy ez az ország igen gazdag pénzben. Ez az uralkodónak köszönhető, aki megtiltotta, hogy pénzt kivigyenek az országból. Így ami egyszer valamilyen úton odakerül, az ott is marad.⁵³⁸ Ez utóbbit Possevino is így gondolja. Sőt, azt is hozzáteszi, ha egy követ arany vagy ezüst ajándékot kap, azt ura elveszi tőle. Arról is tudósít, hogy Oroszországban vernek pénzt is – más pénzből. A kereskedelemben azonban igen gyakran pénz helyett prémmel, bőrével fizetnek,⁵³⁹ tehát még a XVI. század vége felé sem a pénz az igazi fizetőeszköz az orosz birodalomban, hanem megmaradt a közvetlen árucseré. Ezt állítja a francia kalandor, Margeret is az 1600-as évek elején: szerinte az ország azért olyan gazdag, mert onnan pénzt nem visznek ki, habár minden évben nagy mennyiségben áramlik be oda az arany a cserébe nagy bőséggel felajánlott szőrméért, viaszért, lenért, kötelekért, kaviárért, (amire leginkább Itáliában van nagy kereslet), s egyéb, az előző források által is emlegetett termékekért.⁵⁴⁰

Paolo Giovio sajnálkozva említi, hogy az oroszok földjén nincs se aranybánya, se más nemesfém, csupán vasat találtak a földben.⁵⁴¹ Vele egybehangzón tudósít Barberini, aki szerint se arany, se ezüst, de még csak réz, ón és ólom sincs a föld mélyében, ezekkel kb. 12 éve (azaz 1553 óta) az angolok látják el a moszkovitákat. S ha a pénz egyszer beérkezik Oroszországba, akkor rögtön a cár kincstárába vándorol, és soha, semmilyen körülmények között sem költik el. Ő is megerősíti, hogy az idegen tallérokat átverik saját pénzükké, melynek neve „gyenga”. Egyébként nem is egy, hanem két helyen vernek pénzt: Moszkvában és Novgorodban.⁵⁴²

Nagyon jelentős az ezüst és a vert pénz behozatala. Az arany

főleg pénz formájában jelenik meg: velencei dukátok, firenzei guldenek, angol pénzek és magyar forintok a leggyakoribbak. III. Iván idejében magyar mintára – Hunyadi Mátyás pénzét alapul véve – is vertek pénzt Moszkvában.⁵⁴³

Ami a tárgyalt korszakot illeti, végig meglehetősen fejletlen a pénzforgalom. Ez a gazdaság fejlettségi szintjéből következik. A mostoha természeti adottságok és a mongol hódítás következtében ugyanis az északkeleti Oroszországban a lakosság még a XVI. században is csupán az önellátásra tudott berendezkedni, s a gazdaságok nem rendelkeztek olyan számottevő termékfelesleggel, ami képes lett volna eltartani egy jelentős iparosréteget. Hogy mennyire fejletlenek voltak a pénzviszonyok, jól mutatja, hogy a gazdaságilag legfejlettebb Novgorod környéki területek parasztjainak állami és földesúri terheiből is alig 20%-ot ért el a pénzjáradék.⁵⁴⁴ Mellesleg még így is gondot jelentett, hogy az ország nemesfémkészlete milyen szűkös volt. A XVI. század elején már meglehetősen gyakori volt az ezüstérmék hamisítása. Bár a pénzhamisítókat szigorúan büntették (kezüket levágták, torkukba ónt öntötték), csak nem tudták az ügyeskedőket megfékezni. Végül kivonták a forgalomból a régi, eltérő súlyú pénzeket, s azonos paraméterek szerint verték őket újra: ezek szerint az egység a novgorodi ezüst lett, aminek egyik oldala egy kopjas lovas ábrázolt, s így lett a neve kopejka. (A moszkvai pénzen szablyával felfegyverzett lovas volt).⁵⁴⁵

A XVI. században tehát meglehetősen fejletlen a pénzforgalom, a kereskedelemben elég kezdetleges formák élnek. Barberini, mikor összeírja, hogy miket kell, illetve érdemes Oroszországba küldeni, efféle tételeket sorol fel: drágakövek és zafírok, gyöngyök fülbevalónak, lószerszámhoz kerek, libatojás nagyságú golyók aranyozott ezüsből drágakövekkel vagy azok másolataival díszítve, illetve gömböcskék helyett oroszlánfejeket is lehet küldeni, „az most nagyon divatos”. Arany és aranyozott ezüstgombok, ingvászon, bár jobb lenne kész ingeket küldeni, különféle brokátok, flandriai gyapjú, bársony, atlaszselyem, paszomány, sujtás ruhára, kiváló minőségű borok, Vincenzo Orsini úrnak pedig egy kis ébresztőóra, stb.⁵⁴⁶ – azaz kizárólag luxuscikkek.

Az egységesedő Oroszországról azt lehet elmondani, hogy a XV. század végén, a XVI. században a gazdasági élet a nyugati és a

közép-európai országokhoz képest jóval elmaradottabb. Nagyon fejletlen a textilipar, a fémfeldolgozás, így a nemzetközi kereskedelemben a hagyományos kiviteli cikkekkel tudnak csak bekapcsolódni: ez a szőrme és a viasz.⁵⁴⁷ Ahogy azonban Európának nő az igénye a különféle nyersanyagokra, úgy módosul az orosz kivitel. Ahogy fejlődik a világítás, nő az igény a faggyú- és halzsír exportjára, a hajógyártásban a különféle faanyagokra egyre nagyobb a kereslet, s még Itáliába is visznek orosz lent. Az ipar számára fontos termékek az északi tengeri úton jutottak el a rendeltetési helyükre, a drágább, azonnal használható árukat a szárazföldön szállították. Sajátságos és jól fizető üzlet volt a rabszolgakereskedelem – ennek központja 1475-ig Kaffa volt, aztán Lvov lett. Igaz, ott már inkább lengyel volt az „áru”, de a mongol hagyományokat követve orosz kereskedők is foglalkoztak saját honfitársaik eladásával.⁵⁴⁸

A gazdasági kapcsolatok Oroszország és Itália között főleg közvetítők útján léteztek. Hiszen a Fekete- és Azovi- tenger vidékét a törökök ellenőrizték, a Baltikumban a svédek és dánok ellenségeskedése akadályozta a kereskedelmet, a Lengyelországon és Livónián át vezető út pedig az állandó háborúskodás következtében szintén használhatatlan volt. Így Possevino javasolta, hogy a Báthory és IV. Iván közti békekötés szövegében legyen egy pont, amely garantálja a szabad utat Oroszország felé Lengyelországon keresztül, hogy lehessen kereskedni.⁵⁴⁹ Az orosz-lengyel béketárgyalások idején Possevino többször is felvetette, hogy az itáliai kereskedők kapjanak szabad utat Perzsiába Moszkóvián keresztül, de ilyen irányú törekvései eredménytelenül végződtek. Igaz, a velencei és pápai kereskedők megkapták a szabad kereskedelem jogát az orosz államban.⁵⁵⁰

Ha az Oroszországba bevitt árucikkeket vizsgáljuk, a különféle textíliák, só, színes- és nemesfémek vezetik a listát. A flandriai, angliai és német eredetű posztók mellett az itáliai és keleti selymek is nagyon népszerűek voltak. A XVI. század elején kezdtek elterjedni a cseh és morva városokból származó olcsóbb szövetek szélesebb körben. Az itáliai és a cseh szövetek megjelenése Oroszországban a szárazföldi kapcsolatok fejlődését mutatja a közép-európai régióval. Az ellenséges szomszédság miatt Dánia látja el az orosz fejedelemséget „stratégiai árucikkkel”, azaz fegyverrel,

fegyvergyártáshoz szükséges anyagokkal, Skóciából érkeznek az ágyúöntő mesterek. A nyersanyagokat tekintve a fémkereskedelemben a hollandoknak van nagy szerepe a XVI. század harmincas éveitől, késztermékek viszont Magyarországról, Csehországból és Sziléziából érkeznek (pl: kések), a páncélok Itáliából (Milánóból), Lengyel- illetve Németországból származnak.⁵⁵¹ Ami a magyar vonatkozást illeti, az orosz prémek Magyarországra is eljutottak, cserébe hegyaljai – tokaji – bort szállítottak a magyar kereskedők Hunyadi Mátyás korától kezdve.⁵⁵² S bár az önálló magyar állam a török áldozata lett, a borkereskedelem azért továbbra is gyümölcsöző foglalkozás lehetett: I. Ál-Dmitrij és Marina Mniszech lakodalmára 30 hordó tokajit szállítottak Magyarországról, s Nagy Péter is örömét lelte a tokaji borokban. II. Rákóczi Ferenc követe azt írta az orosz cár udvarából, hogy „egy magyarországi hordó bornak praesentálása a felséges cár előtt többet tesz, mint akármely drága ajándék.”⁵⁵³

Az itáliai ötvöstárgyak Novgorodon keresztül jutnak Moszkóvia belsejébe. A kén a puszkapor gyártásánál jelentős, a timsót üvegyártáshoz használják, valamint a bőrcserzésnél – ez utóbbi cikket Itáliából a Hanza kereskedői továbbítják Novgorod felé. Itáliából és Flandriából papír is érkezik már az országba – ennek több útja is lehet: dél felől, a Krímen keresztül – Kaffa elestéig (1475), északról a Hanza közvetítésével, vagy nyugatról szárazföldi úton, a litvánok földjén át.⁵⁵⁴

Habár a törökök előretörése végzetes csapást jelentett a velencei és genovai kereskedelemre, azért nem tudta teljesen félbeszakítani az itáliaiak fekete-tengeri üzleti tevékenységét. Igaz, a velencei és genovai kereskedők helyét a firenzei kalmárok vették át Konstantinápolyban, azaz Sztambulban, ahová a XV. század végén, a XVI. század elején az orosz kereskedők is gyakran eljutottak, s közvetítők nélkül kereskedhettek a talján üzletemberekkel. A közvetlen kapcsolat a XV. század végéig nem volt jellemző az olasz-orosz kereskedelemre. Északon a Hanza közvetített az orosz és az észak-itáliai városok között Nürnberg és Augsburg közreműködésével, még hozzá oly sikeresen, hogy Novgorod nem maradt el Kaffától az itáliai eredetű áruk behozatalában. A déli és északi kereskedelmi útvonal mellett a harmadik, a szárazföldi út az itáliai áruk és

Oroszország között a dél-német városokon, Magyarországon, Csehországon és Lengyelországon keresztül vezetett. Ez főleg a század utolsó negyedében, Kaffa bevétele után vált fontossá, a fekete-tengeri lehetőségek beszűkülésével. Ez az útvonal újból lehetőségeket kínált az orosz kereskedőknek a nemzetközi kereskedelembe való közvetlen bekapcsolódásra, Moszkóvia gazdasági fejlődésének egyik előmozdítója lehetett.⁵⁵⁵

A XV–XVI. század fordulóján mindenesetre gyors változások történnek a kereskedelemben. Délen az itáliai kereskedők szerepét egyre inkább a törökök veszik át (Kaffa elvesztése szörnyű károkat okozott), akik a katonai hódítás után a távolsági kereskedelemben is egyre nagyobb szerepet játszanak. Észak-nyugaton a Hanza és a livóniai kereskedők mellett megjelennek a dánok, majd a svédek és a Fuggerek. Nyugaton hagyományosan a litvánok, s egyre nagyobb számban a lengyelek veszik kezükbe az orosz árukkal való kereskedést. Hogy mikor melyik a fő kereskedelmi útvonal, az a politikai helyzet függvénye. Az orosz kereskedők viszont egyre aktívabban veszik ki részüket a nemzetközi üzletekben, s fő törekvésük, hogy megszabaduljanak mindenféle közvetítőtől. A moszkvai, s általában a központi területek kereskedői lassanként mindenütt megjelennek.⁵⁵⁶ Meglehetősen nehéz dolguk van, hiszen óriási távolságokat kell leküzdeniük, s az észak-keleti Oroszország amúgy is jórészt el van vágva az európai kereskedelmi útvonalaktól. A tatár iga lerázása után önállósodó Moszkva központú fejedelemség észak felé a novgorodi köztársaságba és a pszkovi fejedelemségbe ütközik, nyugaton a tveri fejedelemség zárja el a Lengyelország, Magyarország, a német területek felé vezető szárazföldi utaktól, a dél-nyugati sztyeppéket pedig a krími kánok felügyelik. A sztyeppén át vezető útnak gazdasági jelentősége nincs, délre, dél-nyugatra a Dnyeper az orosz kereskedők fő útvonala, észak felé Novgorod és Tver bekebelezése nyújtja a megoldást, majd III. Iván 1488–1493 között az összes Hanza-privilegiumot megszünteti. Ezek után a feladat tulajdonképpen a kereskedelmi útvonalak védelme Livóniában és a Litván Nagyfejedelemségben.⁵⁵⁷

A kereskedelem lassanként egyre jelentősebbé válik, s már előfordul, hogy egy-egy orosz kereskedő távoli tájakra is eljut. A diplomatákkal együtt kereskedők is eljutottak Itáliába: 1488–1489-ben

Szemjon Szalarev Rómában járt, Dmitrij Geraszimovval pedig egy Alekszej Vasziljev nevű kupec utazott, aki bármit megvehetett Rómában.⁵⁵⁸

Az itáliai államok és Oroszország között a XVI. században azonban a flandriai, holland, és angol kereskedők a közvetítőszerp. Egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert az antwerpeni kereskedők, pl. a della Faille cég, majd 1585 után Amszterdamé (amszterdami kereskedőké: Marcus de Vogelaer, Isaac le Maire, Dirck van Os stb.) a vezető szerep, ők közvetítenek Arhangelszk és az itáliai (Velece, Ancona, Livorno) kikötők között. A nagynevű Moszkvai Társaság szintén érdekelt az orosz-itáliai üzletekben.⁵⁵⁹ Nagy céljuk a Perziával való illetékmentes kereskedelem, amit IV. Iván átmenetileg biztosít is számukra. Arra is rögtön reagáltak, hogy Barberini jogot kapott Moszkóviában a vámmentes kereskedelemre – az angol királynő arra hívta fel IV. Iván figyelmét, hogy ő nem mint kereskedőt, hanem mint utazót támogatta csupán az itáliai illetőségű kupecet.⁵⁶⁰

Az angol kereskedőket, gazdasági és politikai szerepüket, az angol–orosz kapcsolat alakulását nem lehet figyelmen kívül hagyni egy kereskedelemről szóló fejezetben. Annál is inkább, mert az angolok – akik első látásra megmagyarázhatatlanul sok engedményben részesültek IV. Iván kegyéből – Moszkóvia szempontjából is nagyon hasznos politikai és kereskedelmi partnernek tűntek. IV. Iván azt remélte, hogy az angol kapcsolat lesz az, amelynek segítségével az ellenséges szomszédokat megkerülve birodalma technikai színvonalát jelentékenyen megemelheti, s az angol hadianyagok és szakemberek beáramlása jelentéktelenné teszi a Szent Római Birodalom, Lengyelország és Svédország embargóját.⁵⁶¹

Míg az angolok tetteit kereskedelmi érdekeik diktálták, gazdasági szempontjaiknak rendelték alá mindent oroszországi diplomáciájukban, IV. Iván, még ha kereskedelemről is tárgyalt, ezt csak politikai céljai érdekében tette. A Moszkvai Társaság ügynökeivel való tárgyalásokkal, vagy saját Londonba küldött követeivel is mindenekelőtt Anglia fegyveres támogatását próbálta megszerezni harcában a Balti-tengeri kijáráshoz.⁵⁶²

Mindenesetre a frissen alakult Moszkvai Társaság ágensei hihetetlenül sikeresen tárgyaltak az orosz uralkodóval. IV. Iván egy sor

olyan kiváltságot adományozott az angol kereskedőtársaságnak, amit egy független ország a lehető legritkábban szokott – már csak saját érdekei védelmében is – megtenni. Az angol társaság kereskedői szabadon kereskedhettek és utazhattak Oroszország egész területén. Moszkvában és több más városban szabadon, adómentesen tarthattak fenn maguknak rezidenciát, tárolhatták áruikat, amelyek mind nagy-, mind kiskereskedelmi forgalma orosz vagy más, idegen nemzetiségű kereskedőkkel adó- és illetékmentes volt. Vámot nem fizettek, s a Moszkvai Társaság ügynökei és tulajdonuk a helyi hatóságok zaklatásának sem volt kitéve. 1558-ban Anthony Jenkinson megkapta a jogot, hogy Oroszországon keresztül Perzsiába utazzon és ott kereskedjen. 1569-ben ezt a kedvezményt rendszeressé teszik, s a cár birodalmába való bejutást, a kereskedőtelepek fenntartásának, a természeti források kihasználásának a jogát mind megújítják, kibővítik, újrafogalmazzák.⁵⁶³

Az így biztosított jogok ellentételezését persze már egészen korán megpróbálta elérni az orosz uralkodó: Oszip Nepea, londoni követe hasonló jogokat kért Angliában 1557 tavaszán az orosz kereskedők számára, ezen túl ígéreteket kellett kicsikarnia az angol kormánytól mesteremberek cári szolgálatba szegődéséről is.⁵⁶⁴

Ami azt illeti, ezek a kérések az előzmények ismeretében nem annyira meglepőek, Fülöp és Mária minden további nélkül teljesítette is őket. A kényesebb kérdésekkel már Erzsébet állt szemben. Tőle ugyanis az 1560-as évek végén uralkodótársa nem csupán hadifelszerelést várt, hanem egy kölcsönös segítségnyújtási szerződést, és – ha minden kötél szakad – saját magának menedéket Angliában. Igaz, ez utóbbi is kölcsönös lett volna, mint a kereskedelmi engedmények (melyekkel persze csak az angolok tudtak élni, akiknek az orosz kereskedők a nyugati piacokon nem jelentettek vetélytársat), s a cár önként ajánlott fel birodalmában Erzsébetnek menedéket, ha netán futva kellene elhagynia országát. Miután az angol királynő javaslatát visszautasította, IV. Iván visszavonta az angol kereskedőknek tett engedmények jó részét. Az ügyesen taktikázó angolok azonban addig ígérettek, addig hitegették a cárt, míg a kereskedelmi engedményeket újból megkapták, miközben a cári óhaj az azilumra, a fegyveres segítségre, sőt az angol feleségre – nem teljesült.⁵⁶⁵

Az orosz kereskedők – akiről Giles Fletcher ugyan azt írta, hogy csupán alacsony rangú „parasztok” mindenféle hatalom nélkül, s az uralkodó végletesen kihasználja őket,⁵⁶⁶ valójában mégsem voltak annyira elnyomott helyzetben, mint ahogy az az angol kereskedőnek tűnt. Bár IV. Iván habozás nélkül szorította őket háttérbe, ha érdekei úgy kívánták, s vagyonuk sem volt annyira hozzáférhetetlen a cár számára, mint ahogy azt Giles Fletcher saját országa viszonyait alapul véve természetesnek vette volna, mégis, nem csupán passzív elszenvetői voltak a cári akaratnak, tehetetlen szemlélői az idegen kereskedők előretörésének. Bár az európai piacokon nem versenyezhettek a nyugati kereskedőkkel, saját érdekeiket otthon meg tudták védeni. Aktívan befolyásolták az orosz politikát, s korlátok közé tudták szorítani az angol versenytársakat: nem engedték, hogy azok kivegyék kezükből a jól jövedelmező perzsiai kereskedelmet, ők maradtak a közvetítők a nyugati és keleti kereskedők között.⁵⁶⁷

Ha társadalmi helyzetük, üzleti lehetőségeik különböztek is az angol kereskedelmi társaság ügynökeinek lehetőségeitől, azért az orosz kereskedők sem maradtak el azoktól élelmességben. „Éleselméjűségükről és csalafintaságukról egyebek közt a kalmárkodás terén, az adás-vételnél tesznek bőséges tanúbizonyságot. Aki őket rá akarja szedni, annak bizony ugyancsak éles eszűnek kell lennie” – olvashatták Olearius elismerő szavait először 1647-ben az észak-németországi Schleswigben.⁵⁶⁸ Mind nagy csalók, mesterei a hamisításnak, nagyon óvatosnak kell lennie annak, aki kereskedik velük, és főleg semmiben sem szabad hinnie. Különösen a bőrholmikat (bundát, nyerget) hamisítják nagyszerűen, ebben nem maradnak el a törököktől – figyelmeztet Barberini lényegesen korábban (1565) az Olearius által csalafintaságnak nevezett tulajdonságra. Ezen túl az embereket szerfelett kapzsinak és becstelennek találja ebben az országban, ahol elvárják az ajándékot, nem restelnek arcátlanul követelni azt, s „ajándék” nélkül nem lehet semmit sem elintézni.⁵⁶⁹ Igaz, a más náciohoz tartozó kereskedőket sem kell féltetni. Paolo Giovio szerint az egyszerű orosz emberek – nem ismervén a nyugatiak kifinomultabb életvitelét, sőt nyomasztó pompaszeretét – drága szőrméiket néha egészen nevetséges és

olcsó tárgyakra cserélték, esetenként egy-egy fejszéért adtak nagy mennyiségű cobolyprémet.⁵⁷⁰

Végigolvasva az idegenek feljegyzéseit, azt mondhatjuk, hogy az orosz kereskedelem és kereskedők kapcsolatai Európával jelentősek voltak, még akkor is, ha Moszkóvia nem lett része a nagy földrajzi felfedezések nyomán kialakuló világ gazdaságnak. A kereskedők még a mongol fennhatóság időszakában is mintegy összeköttetést jelentettek Európa nyugatibb részeivel. A külkereskedelem nagyrészt közvetítőkön át bonyolódott, központjai délen az itáliai kereskedőkolóniák, északon Novgorod voltak. Moszkva megerősödését követően a baltikumi városok kereskedelmi jelentősége nőtt meg, majd 1553-tól kezdve a főbb kereskedelmi útvonalak északra helyeződtek át. Nem csupán a kereskedelem központjai, az útvonalak változtak tárgyalt korszakunkban, de az export-import összetétele is. A hagyományos kiviteli cikkek (szőrme, viasz, méz) mellé a hajógyártás nyersanyagai is felsorakoztak, s a behozott áruk között is egyre jelentősebb lett a különféle luxus cikkek és nemesfémek mellett a hadiiparhoz szükséges alapanyagok importja. Végig jelentős a Perzsiával és a krími területekkel való kereskedelem – a hagyományos termékekkel. Az orosz kereskedőknek sikerül megőrizniük kelet felé közvetítő szerepüket: ők viszik Perzsiába a nyugatról származó textiliákat. Bár a kereskedelemben óriási haszon volt, nyugati típusú tőkefelhalmozásnak, vállalkozásoknak vajmi kevés lehetősége adódott, lévén az uralkodó sajátjának tekintette a kereskedelemből származó bevételeket, sőt a kereskedők vagyont is sajátjaként kezelte. Hátráltatta a fejlődést az is, hogy nem volt elegendő nemesfém az országban, s a kereskedelem jórészt közvetlen árucserét jelentett.

III. 9. A VÁROSOKRÓL

A városokról, mint a gazdagság fokmérőjéről majd minden utazó említést tesz. Mindenki fontosnak tartja, hogy az uralkodó, az ország gazdagságát a városok sokaságával, nagy lélekszámával jellemezze.

Az elsőként megjelenő művek, Barbaro és Contarini nagyjából

ugyanazokat írják az orosz városokról – ami nem csoda, hisz Barbaro forrása minden bizonnyal fiatalabb kortársának, Ambrogio Contarininek korábban kiadott *Utazás Perzsiába* című írása. Az általuk említett városok azonosak: déli irányból közelítve Oroszország határán Rjazany, kicsit arrébb Kolomna, s háromnapos járásra ettől a Moszkva folyó partján a fejedelmi székváros, Moszkva.⁵⁷¹ A házak s a városok védőfalai fából épültek, mivel errefelé nincs elegendő kő.⁵⁷²

Moszkva egy kis dombon terül el, a város fából épült, mind a nagyfejedelmi vár, mind a város többi része. A Moszkva folyó folyik rajta keresztül, ennek egyik oldalán van a vár és a város egy része, s ezt hidak kötik össze a város többi részével.⁵⁷³ Contarini a nagyfejedelem tatárokhoz küldött követének segítségével először a megerősített részben kapott szállást, szinte a nagyfejedelmi udvar szomszédságában, ugyanott, ahol Aristotele Fioravanti, a nagynevű itáliai építész mester is lakott, de aztán a fejedelem parancsára ezt a helyet el kellett hagynia, s a falakkal megerősített területen kívül kényszerült lakni egy szegényes kis szálláson.⁵⁷⁴

Az itáliai tollforgatók, akik hozzászórtak a népes városokhoz, természetesen veszik, hogy a lakosság nagy része az orosz földön is városokban lakik. Így Paolo Giovio is Moszkóvia hatalmas városairól áradozik. A legjelentősebb természetesen az ország szívében a főváros. Ez vagy öt mérföld hosszan nyúlik el a Moszkva folyó partjain. Miután az oroszok bőviben vannak a kiváló minőségű faanyagok, a házaikat is ebből építik. A házak körül zöld kertek vannak a tulajdonosok örömeire, ahol zöldséget is termelhetnek. Minden kerületnek saját temploma van, a főtemplomot vagy hatvan évvel korábban Aristoteles Bononiensis – azaz Aristotele Fioravanti Bolognából – építette. A város védelmi rendszerét szintén Itáliából érkezett mesterek építették.⁵⁷⁵ A városok között természetesen kiemelkedő szerepet tulajdonít Novgorodnak, „hihetetlen mennyiségű” épületével,⁵⁷⁶ de emlegeti Vlagyimirt, Tvert, Rigát, Pszkovot, Szmolenszket is.⁵⁷⁷

Alberto Campense is egyre-másra tudósít a nagy és erős városokról, amelyek közül Novgorodot (Matthias Michowia nyomán), mint az északi területek legjelentősebb és leggazdagabb városát említi, amely nagyságra még Rómát is felülmúlja – igaz, nem kőből,

hanem fából épült nagyrészt, de olyan sok díszes templom és kolostor van falai között, hogy – ahogy mondani szokás – az év minden napjára jut egy belőlük.⁵⁷⁸ Aztán a hatalmas főváros, a szintén fából épült Moszkva következik a leírásban, amelynek azonban kisvárosnyi nagyságú vára kőfalakkal és bástyákkal védi az uralkodót. Nagyságban és pompában a nagyfejedelmi központot Campense információi szerint meghaladja Tver városa a Volga partján.⁵⁷⁹

Ugyancsak látatlanban írt az orosz városokról 1525-ben Joannes Fabri is. A moszkvai követek közléseire hagyatkozva Moszkvát Kölnhöz hasonlítja. (Igaz, Moszkóvia fővárosa azért nagyobb a német városnál az önérzetes követek szerint.) Az oroszok szerint Moszkvánál nem kisebb Vlagyimir, Pszkov, Novgorod, Szmolenszk és Tver sem, amelyek Fabri ismertetésében kő- illetve téglafalal védelmezik lakóikat. A legjobban Pszkovot erősítették meg: három falal vették körbe. A többi orosz város nem ilyen jelentős.⁵⁸⁰

Már a legkorábbi Oroszország-leírásokban is olvashatunk az itáliai építészet hatásáról. Az építészet az a művészeti ág, ahol az itáliai mesterek leginkább nyomot hagytak maguk után Oroszországban. A lombard püspök latinos elnevezésével Aristoteles Bononiensisnek, azaz a bolognai Aristotele-nek, a sokoldalú mesternek a műve a Kremlben az Uszpenszkij (Mária mennybevitelle)-székesegyház (1475–1479). Aristotele Fioravanti ötkupolás, nagyméretű, téglaboltozatos, jól megvilágított templomának belső tere itáliai reneszánsz palotatermekre emlékeztet, s ez szinte kötelező példa lett a későbbiekben a templomépítők számára a Moszkva központú Oroszországban. 1505–1508 között Pietro Alevisio építette az Arhangelszkij (Mihály arkangyal)-székesegyházat, az orosz uralkodók temetkezési helyét. III. Iván Itáliából hívott mestereket palotájának újjáépítésére, kibővítésére. Pietro Antonio Solario és Marco Ruffo Milánóból érkeztek Moszkvába. 1515-ben fejezték be az itáliai mesterek a Kreml rekonstrukcióját, s ezzel a Kreml a korabeli Európa egyik legkorszerűbb erődítménye lett.⁵⁸¹

Ami az eddig felsorolt szerzők városokról szóló beszámolóit illeti, Antonio Possevino tollából már a XVI. század végén egy részletes elemzést kapunk azok igazságtartalmáról. Az orosz földön valóban megforduló diplomata nagyon kritikusan ír Campense és Giovio tudósításairól. Véleménye szerint nem csak az ő híradásaik

nem felelnek meg a valóságnak a polgárok számára, de a külföldi uralkodók ideküldött követei, a szemtanúk beszámolóit is félreértéseken alapulnak. Az idegen követek ugyanis nem tudták, hogy a nagyfejedelem külföldiek fogadásakor alattvalóit nagy tömegben felvonultatja, összegyűjti a vendéglátó város terein és utcáin, hogy ezzel is elkápráztassa az idegeneket, akik a sokaságot látva azt hiszik, hogy a városoknak sokkal több lakója van, mint valójában. Lehet persze – próbál meg abszolút igazságos lenni –, hogy „apáink idejében” valóban többen voltak a moszkoviták, hiszen akkor kevesebb háborút vívtak, kevesebb betegséget kellett elviselniük, kevesebb volt a kivégzés is, s az erődítményekbe is kevesebb katonát telepített az uralkodó, akik így nem hagyták el otthonukat gyerekek nélkül – ad rövid ismertetést IV. Iván uralmáról is.⁵⁸² Az elhúzódó háborúk, és ezeknek a kísérőjelenségei: a járványok (nagy pestisjárványról tudunk), a háborús dúlásokat követő éhségek, az opricsnyina pusztításai bőven megmagyarázzák, miért láthatott Possevino sokkal kevesebb embert a városokban, mint a korábbi szemtanúk. Vele utazó rendtársa, Paolo Campani is íróolvasó ember volt, akinek szerfölött rossz véleménye alakult ki az orosz földről. Pater Campani Possevino-val egybehangzón azt írja, hogy Moszkóviában kevés város van, azoknak is kevés a lakosa, az egész ország barátságtalan, sok a lakatlan terület, a műveletlen föld, óriási pusztaságokon és erdőkön kell az utazónak átverekednie magát. Utazás közben ráadásul még vendégfogadók sem állnak a vándorok rendelkezésére, az utasok kénytelenek a szabad ég alatt éjszakázni, és csak azt ehetik, amit magukkal hoztak.⁵⁸³

Moszkva és Novgorod erődítményeiről Possevino is megjegyzi, hogy azok itáliai mesterek művei: Moszkvában egy milánói építész dolgozott együtt több olasz mesterrel, Novgorodban pedig egy római arhitektorként alakította át a vár védelmi rendszerét.⁵⁸⁴

Ami a Moszkvában lakók számát illeti, Matthias Michowia a XVI. század elején azt írta, hogy a város kétszer akkora, mint Firenze vagy Prága. Sigismund Herberstein szerint, aki 1517-ben és 1526-ban járt a városban, 41 500 udvar volt akkoriban a városban.⁵⁸⁵ Ebből az adatból kiindulva, feltételezve, hogy egy-egy városi háztartásban általában 5-6 fő élt, orosz-szovjet történészek azt valószínűsítették, hogy a XVI. század közepén körülbelül kétszázezren

lakták az orosz fővárost.⁵⁸⁶ Richard Chancellor 1555 körül azt írta, hogy Moszkva akkora, mint London az elővárosaival. De London sokkal szebb, mert az orosz városokat minden rendszer nélkül építették, és így azok egyáltalán nem szépek. Az utcák nincsenek kövezve, a házak fából vannak, zsindelyfedéllel.⁵⁸⁷ Possevino mintegy 30 000 főre becsüli a várost, igaz, hozzáteszi, hogy ennél lényegesen többen is laktak benne, de miután 1571-ben a tatárok felégették, a lakosok nagy része elpusztult.⁵⁸⁸ Kicsit később, 1602-ben Zalánkeményi Kakas István egészen más adatokat közöl. Szerinte vagy ötszázezer ember él az orosz fővárosban, ami olyan nagy, hogy „talán egyetlen német város sem hasonlítható hozzá.” Viszont a házak nem szépek, fából valók, nincsenek egymáshoz közel építve, s az ablaküveget sem ismerik.⁵⁸⁹ Jacques Margeret, a XVII. század elején orosz szolgálatban álló francia kalandor is a fából való építkezésről ír munkájában. Moszkvát nagyobbak tartja Párizsnál. Ír az erődítményrendszeréről is, megemlítve, hogy a fejedelmi várat egy itáliai mester építette Vaszilij Ivanovics uralkodása alatt.⁵⁹⁰ Ő is említi a templomok aranyozását (Zalánkeményi Kakas István szerint néhány tonna arany erre bizonyára ráment⁵⁹¹), meg valamivel később a német Adam Olearius is.⁵⁹² Adam Olearius ottjártakor negyvenezer leégett házhelyről tud, köszönhetően a krími tatárok 1571. évi betörésének és az 1611. évi lengyel támadásnak, mikor csupán a Kreml maradt épen. Ő is megjegyzi, hogy csak fából építkeznek, s ez egyrészt nagyon veszélyes, mert majd minden héten tűzvész pusztít, másrészt praktikus is, hiszen fából nagyon gyorsan fel lehet építeni az új otthont: Moszkvában létezik egy házpiac, ahol kész házakat árulnak egészben vagy szétzedve, s a megvett házat aztán olcsó áron a kívánt helyre szállítják, s felállítják.⁵⁹³

A városokról, építészetéről írottak minden utazónál azonosak. Mindnyájan megegyeznek abban, hogy az oroszok általában fából építkeznek⁵⁹⁴ a fővárosban is. Igaz, ott van a kőfallal körbevett nagyfejedelmi palota aranytetőkkel és kupolákkal – ezeket azonban itáliai mesterek építették.⁵⁹⁵ Rengeteg templom is van ott, bár ezeket leginkább a város szépítésére emelték, mivel nagy részük majd egész évben zárva van.⁵⁹⁶

A lakóépületekről általában igen lesújtóan nyilatkoznak. A fa-

gerendákból durván összeácsolt falak – a gazdagoké sem nagyon különbözik a szegényekétől – feketék a füsttől és koromtól, mivel nyílt tűzhelyük van, nem ismerik a kéményt. A füst így az ablakon és az ajtón át távozik – már amennyire –, de mivel legtöbbször vizes fával tüzelnek, a füstöt nem lehet kibírni a szobában. A házakat Barberini nagy kunyhóként emlegeti, ahol semmi kényelem nincs, a tűzhelyet illetve a kemencét használják fekhelynek is.⁵⁹⁷ Az ajtók olyan alacsonyok, hogy Guagnini szerint mélyen meg kell hajolni belépéskor, Reutenfels pedig azt írja, hogy kunyhóikban együtt laknak a teheneikkel is.⁵⁹⁸ Ezt Olearius is megerősíti: szerint télen a kemencepadkán alszanak, s a kemence körül, meg a lócák alatt ott a baromfi és a disznó is.⁵⁹⁹ Possevino leírja, hogy Moszkvában is kihajtják minden nap a legelőre a teheneket, a házak pedig olyanformán vannak sövényvel körbekerítve, mint az itáliai majorok, úgyhogy a cári fővárosnak jócskán falusias jellege van. Lakosainak száma sem haladja meg ottlétekor a harmincezer főt. A többi város pedig még kisebb, sőt gyakorta olyan helységeket is városnak tüntetnek föl, amelyek nem azok, csak katonai-adminisztratív funkciókat ellátó „várak”.⁶⁰⁰

Ami a város kifejezést illeti, ez XVI. századi forrásainkban több jelentéssel is szerepel.

Bár a XVI. század közepén vagy 160 városról beszélnek, ezek jó része nem a mai, illetve a nyugati értelemben vett város, hanem katonai, illetve adminisztratív feladatokat ellátó település volt. Az „igazi” város valójában két részből állt: a várból és a poszadból, ami a városi kézművesek, kereskedők lakóhelye. Hozzátartozik azonban ehhez az is, hogy a városi lakosság semmiféle nyugati jellegű kiváltságot nem élvezett, jogállása azonos volt a falvakban lakó parasztokéval.⁶⁰¹ A város (gorod) terminus technicust alkalmazzák katonai erődítmény értelemben (ez az eredeti, a legrégebbi jelentése). De ez a jelentése később kibővült, s az erődítményen belüli területet is jelentette. Gyakran megkülönböztetik a várost (gorod) a poszadtól, máskor a gorod magában foglalja a poszadot, s az egész települést jelenti.⁶⁰² Ezek alapján valójában nagyon kevés európai értelemben vett város létezett a XV–XVII. századi Oroszországban. Ezt persze magyarázza a korszakban végig domináló természetes gazdálkodás is. A munkamegosztás viszonylag fejletlen

volt, az iparosok száma alacsony, a külföldiek szerint csak Moszkvában lehetett egyes kézművessel találkozni, ezek is leginkább idegenek voltak. Igaz, Olearius szerint az orosz kézművesek gyorsan eltanulják a mesterség fortélyait a külföldi iparosoktól, s ők maguk is mívesebb árukat készítenek rövid időn belül.⁶⁰³

Az utazók mindig saját ismereteikből indulnak ki, s azt jegyzik föl, ami számukra szokatlan, idegen. Így logikus, hogy a kőből, téglából épített városokhoz szokott nyugatiaknak furcsa, hogy az oroszok fából építkeznek. De ugyanígy csodálkozik az idegen földre eljutott orosz követ is a külföldi városok képén. Piszemszkij orosz követ azt furcsállta az angol városokban, hogy a házak kőből vannak, s az általa megszokotthoz képest a városok kicsik. Nottinghamról azt írja, hogy „kőből épült, nem nagy, a városban kevés az udvar, a poszad is kicsi, a házak mind kőből vannak.”⁶⁰⁴ Valamivel később Mikulin Londonról azt mondja, hogy a poszadok közt kőhíd van a Temzén, a hídon pedig boltok, ahol mindenfélével kereskednek.⁶⁰⁵ Tehát az orosz követek a saját fogalmaikkal írják le az angol városokat, s ezekben mindig megkülönböztetik a megerősített várat, s a köznép lakóhelyét, a poszadot. Ezt a fajta különbséget az idegenek is megteszik: Jenkinson azt írta, hogy a város (gorod) oroszul várat jelent.⁶⁰⁶ Herberstein, mint alapos ismeretekkel bíró utazó sokkal precízebb: ő megkülönbözteti az adminisztratív-katonai központokat s a valódi városokat.⁶⁰⁷ De már a XV. században is tanúi lehetünk az ilyen típusú megkülönböztetésnek: Contarini Moszkva-leírásában is felfedezhetjük a megerősített vár és a falak nélküli poszad leírását, ahová a nagyfejedelem parancsára végül ki kellett költöznie.

Summázva a Moszkóviába ellátogató utazók adatait, azt mondhatjuk, hogy aránylag pontos képpel rendelkezünk a XVI–XVII. századi orosz városokról. Ami színezi a képet – és félrevezethette a XVI. századi olvasót – az Alberto Campense, Paolo Giovio és Johann Fabri leírása. Róluk azonban tudjuk, kiktől szerezték be információikat, s azt is, milyen céllal fogtak tollat. Ezért nem meglepő, ha az amúgy is kissé kozmetikázott beszámolókat a nemes cél érdekében még egy kicsit csábítóbbá tették, megnövelve a városokat, a városlakók számát, így demonstrálva, hogy milyen hatalmas, gazdag ország várja a római pápa főségét.

III. 10. A VALLÁSRÓL

Talán ez az a téma, mely leginkább foglalkoztatta a XVI. századi írókat, olvasókat, ezért rengeteget olvashatunk a pravoszláviáról. Az utazók munkáit feldolgozó könyvek, tudományos munkák szerzői is gyakran fordultak e témakör felé, Ruscsinszkij tollából terjedelmes könyv jelent meg már 1871-ben.⁶⁰⁸

Miután forrásaim rendkívül sok információt közölnek az oroszok vallásosságáról, a pravoszláv egyházzal, és emellett még bőszeges szakirodalom is rendelkezésemre áll, e dolgozat keretében a hatalmas forrásanyagot csak néhány szempont szerint válogatva ismertetem. Csak azzal foglalkozom, hogy mi az, amit az Oroszországról író szerzők másnak tartanak, kárhóztatnak illetve dicsérnek. Tehát amit esetleg mint magától értetődő, illetve a hit, az egyház szempontjából közömbös dolgot említenek (például: hány egyházmegye van, a szerzetesek életmódja hasonló, mint a katolikus frátereké, stb.), arra nem térek ki. Ellenben részletesen foglalkoznék azokkal a művekkel, amelyek nem csupán az adott helyzetet ismertetik, hanem annak megváltoztatását, az oroszok igaz hitre térítésének esélyeit, szükségességét is ecsetelik indoklással, konkrét javaslatokkal.

Amiben minden elemzett forrás megegyezik: a moszkoviták görög hitűek.⁶⁰⁹ Barbaro többet nem is vél lényegesnek erről a témáról, csupán annyit közöl: „keresztények, görög rítus szerint”.⁶¹⁰ Contarini ezt azzal bővíti, hogy saját pápájuk van, a mienkét (már-mint a katolikusokét), és a mi tanításainkat nem ismerik el, és minket „egészen elveszett embereknek tartanak”.⁶¹¹ Ez utóbbit ismételtetik, részletezik aztán felháborodottan a későbbi tollforgatók. Elutasítják a római egyház elsőbbségét – veti szemükre Giovio,⁶¹² a többi keresztényt sárnak, mocsoknak tartják, még templomaikba sem engedik be őket.⁶¹³ Minket csak félig tartanak kereszténynek – jegyzi meg Chancellor.⁶¹⁴ Pedig 500 éve még Jupiter, Mars, Szaturnusz voltak az isteneik, pogányok voltak, és éppen akkor vették fel a kereszténységet, mikor a görög klérus eltávolodott a latin egyháztól, Vlagyimir idejében, s azóta következetesen a görög tanításhoz.⁶¹⁵ Lenézik a katolikusokat, sőt, a „latin hit” emlegetése náluk az ellenségre szórt legerősebb átkokban fordul elő.⁶¹⁶

Joannes Fabri ugyan azt állítja, hogy a római pápát, mint Szent Péter utódját az oroszok a konstantinápolyi pátriárka elé helyezik,⁶¹⁷ de vagy félreértett valamit, hisz elbeszélés alapján írta művét az oroszok vallásáról, vagy ezzel az állítással is igyekezett az orosz államra, a moszkovitákra jó fényt vetni, példaként állítani őket az atyák hitét elhagyó, a reformáció híveivé szegődött honfitársai elé. Az állhatatosságot, eltökéltséget, azt, hogy a moszkoviták mennyire ragaszkodnak hitükhöz, többen is kiemelik.⁶¹⁸ Ezt valamennyien elismerésre méltó, jó keresztényhez illő tulajdonságnak tartják. Hisz mindenki mélyen vallásos, istenfélő népnek tartja az oroszokat, még ha tesz is néhány megjegyzést – mint például Chancellor a babonásságukról.⁶¹⁹

Főleg a XVI. század első felében működő egyháziak találnak sok példaszerűt az orthodox oroszok élevezésében, erkölcsében. Azon túl, hogy mennyire szilárdak hitükben, Joannes Fabri úgy találja, hogy azért is különbek a nyugatiaknál, mert Oroszországban nincs eretnokség,⁶²⁰ sokan szentelik magukat Krisztusnak s lesznek szerzetesek (nem úgy, mint a romlott nyugatiak), s a szerzetesi fogadalmat nem szegik meg soha,⁶²¹ a világiak a házasságtöréstől egyenesen iszonyodnak,⁶²² sokkal szigorúbban és hosszabban böjtölnek, mint a nyugati egyház hívei⁶²³, azaz sok szempontból tanulhatunk tőlük. Ugyanerre a következtetésre jut Alberto Campense is fejtegetéseiben, miszerint ők nálunk jobban követik Krisztus evangéliumát.⁶²⁴ „Egymás becsapása szörnyű, ocsmány cselekedetnek számít náluk, a házasságtörés, az erőszak, a nyilvános kicsapongás szintén igen ritka, a természetellenes bűnök teljességgel ismeretlenek, esküszegésről, istenkáromlásról egyáltalán nem hallani. Általában ők mélyen tisztelik Istent és az ő szentjeit, és mindenütt, ahol csak feszületet látnak, azonnal őszinte áhítattal borulnak arca.” Ezen túl gyakran áldoznak (szinte minden alkalommal, mikor templomba mennek), azaz sokkal buzgóbban gyakorolják vallásukat, mint a nyugati keresztények. Campense úgy értesült, hogy azok szerint, akik éltek egy ideig a moszkoviták között, tehát jól ismerik őket, az oroszok sokkal jámborabbak lennének a nyugatiaknál, csak a szégyenletes egyházszakadást kellene megszüntetni.⁶²⁵ Paolo Giovio, lombardiai püspök, mikor a moszkoviták hitbeli tevélygéseiről ír, azért nem mulasztja el megjegyezni, hogy milyen

tiszteletreméltó a szerzetesek rendkívül mély vallásos lelkülete és szigorú életmódja, hogy az egyszerű nép is milyen szigorú böjtöt tart, a templomokat milyen nagy tisztelet övezi.⁶²⁶

A reformáció ellen fellépő katolikus főpapok tehát azt sugallják, hogy az orosz nép jobb keresztény lenne a nyugatiaknál, ha meg lehetne szüntetni a „szégyenletes” skizmát. Valójában nem is hibásak semmiben, hiszen a görögök voltak a tanítómestereik, s ők csupán mindent elhittek nekik. Valamivel később Possevino is ezzel magyarázza az ellenségeskedést a pravoszlávok és a római anyaszentegyház között: az oroszok mindent elhittek a szakadár görögöknek, nem volt, aki tudatukból kiirtsa a rágalmakat a pápa és a katolikus hit iránt.⁶²⁷

Azaz az eddigi vélemények szerint az oroszok jóvalavábbak, mint bármely más keresztény nép. Az a kis különbség, amelyet azért leírnak, és az ortodoxiára jellemzők (például: hogy nem hisznek a tisztítótűz létezésében, hogy szerintük a templomi könyörgés, barátok, rokonok imái a halott lelkéért hatástalanok,⁶²⁸ hogy a gyermekeket más szavakkal és szertartással keresztelik, hogy a papnak felesége is kell, hogy legyen⁶²⁹), jelentéktelennek tűnik az előbb felsorolt erények mellett. Campense is azt vallja, mint Paolo Giovio püspök, aki szerint a firenzei zsinaton végérvényesen kiderült, hogy görögök és latinhitűek csak szavakon, de nem gondolatokon, eszméken vitatkoznak, és a legfőbb kérdésekben megegyezik az álláspontjuk.⁶³⁰ Szinte minden egyházi szertartásunkat, szokásunkat megtartják, írja Fabri, aki szerint az oroszok ugyanúgy hisznek a tisztítótűzben, mint a katolikusok. A legnagyobb különbség szerinte a két szín alatti áldozásban van és a „Filioque” kérdésében.⁶³¹

A kegyes atyák egymással versengve keresgélnek az oroszok jó tulajdonságait, hogy meggyőzzék a pápát (Campense és Paolo Giovio) illetve a császárt (Fabri) és a nyugati közvéleményt, hogy érdemes az oroszokkal, mint leendő igaz katolikusokkal számolni. Hisz jámborságuk már olyan dolgokban is megnyilvánul, mint például az öltözködés. Possevino felhívja a figyelmet arra, hogy a moszkoviták igen elítélik a rövid itáliai, francia, spanyol és német öltözéket, mert az fedetlenül hagyja a testnek azokat a részeit is, amelyeket el kell takarni. Így aztán az oroszok két- vagy három-

rétegű, sarkig érő ruhát hordanak, melynek még az ujja is annyira hosszú, hogy nem látszik ki belőle a kézfej.⁶³²

Ugyanilyen jámborsággal festik szentképeiket is, szinte „kivételes egyszerűséggel és szigorúsággal”. Az ikonokon ugyanis soha nem ábrázolják azokat a testrészeket, melyeket takarni illik, szemben a katolikus festőkkel, akik, hogy „művészetüket mutassák”, szinte erkölcstelen képeket festenek⁶³³ – helyezi Campani e tekintetben a pravoszlávokat a katolikusok elé.

Az ikonokat egyébként nagyon tisztelik, minden házban a legszembetűnőbb helyen állnak, s ha valaki belép a szobába, először az ikont keresi meg szemével, meghajol előtte, háromszor keresztet vet, s csak ezután üdvözi a már bentlévőket.⁶³⁴ Más kérdés, hogy az ikonok tiszteletét hajlamosak túlzásba vinni, s egyesek már bálványimádásnak tekintik ezt a túlzott tiszteletet,⁶³⁵ dehát ez valószínűleg az őket megkeresztelő görögök vétke.

Igen tiszteletreméltó az is, ahogyan böjtölnek – jóval többet, mint a katolikusok, s igen szigorúan: se húst, se tejes ételeket, de még tojást sem fogyasztanak böjt idején.⁶³⁶ Igaz, Campani azért megjegyzi, hogy valójában nem böjtölnek, mert ha a tiltott ételeket nem is eszik meg böjtben, minden másból annyit esznek, amennyi beléjük fér, kivétel, ha áldozásra készülnek.⁶³⁷

Mindezek alapján Campense úgy véli, hogy a moszkovitákat a pápaság és a keresztény világ ilyen válságos helyzetében – mikor nyugat felől Luther tanai, keletről pedig a törökök támadnak – feltétlenül katolizálni kell, s ez nem is nehéz feladat, hiszen III. Vaszilij már többször tanúbizonyságát adta, hogy hajlandó tárgyalni az unióról. S ha már az orosz uralkodót sikerül meggyőzni és az igaz hit felé hajlítani, akkor a pápaságnak nyert ügye van, hiszen minden hatalom az uralkodó személyében összpontosul, és a néppel nem kell számolni, mert az vakon követi uralkodója elképzeléseit.⁶³⁸

Possevino, akinek legfőbb megbízatása arra irányult, hogy előkészítse az uniót, nem volt ennyire derűlátó, nem ítélte meg ilyen naivan a helyzetet. Szerinte a katolikus vallás bevezetése Moszkvában nagyon nehéz lesz.⁶³⁹

IV. Iván idejében ugyanis a pravoszláv egyház, ha lehet, még inkább megszilárdult. Az uralkodó szigorúan uralma alatt tartja a

püspöki kart, hatalmában van a metropolita is, aki semmit nem tehet a cár engedélye nélkül, teljesen alárendelt a világi fejedelemlnek.⁶⁴⁰ IV. Iván pedig nem hajlik a megegyezésre. Ez világosan kiderül Possevino és a cár vallásról folytatott beszélgetéseiből. Hisz az orosz uralkodó azzal az indokkal, hogy az efféle viták megzavarnák a baráti szálak erősödését Moszkva és Róma között, sokáig egyáltalán nem volt hajlandó tárgyalni a hit kérdéseiről a pápa legátusával. Majd mikor mégis kegyeskedett Possevinot fogadni ezügyben, a „vita” lényeges kérdéseket nem érintett. Miért hordozzák a pápát trónszéken, miért visel az a lábán keresztet, borotválja szakállát és tartja magát istennek – tette fel IV. Iván kérdéseit a jezsuita tudósna. Aztán megtárgyalták, hogy a kereszt nem lóghat az ember hasára, pláne az alá, mint szégyenletes helyre, és hogy az oroszok is nagyon tisztelik egyházuk fejét, a metropolitát, de nem csinálnak belőle istent.⁶⁴¹

S miután Possevino hosszan tárgyalt a cár tanácsadóival és elolvasta a titkos archívumok dokumentumait, úgy találta, hogy IV. Iván és apja, III. Vaszilij csupán a nyugatiakat megtévesztendő tárgyalt a pápával és a többi keresztény uralkodóval, de soha nem akart egyikük sem a török ellen hadakozni, sem felvenni a katolikus hitet. Csak arra törekedtek, hogy birodalmukat növeljék, uralmukat megszilárdítsák.⁶⁴² Nem azért fordultak a keresztény uralkodókhoz, hogy igaz hitüket bizonyítsák, összefogjanak velük a török ellen, mint azt Campense fejtegeti levelében,⁶⁴³ kizárólag az előbb felsorolt célok vezették őket.

Ezért Possevino jóval összetettebb tervet dolgoz ki Moszkóvia katolizálására, mint Campense. Abból indul ki, hogy az oroszok nem is tudják, hogy ők szakadárok, mert erről senki nem beszélt eddig az egyszerű népnek. De nem is lehet hitük ellen szólni, mert kegyetlenül büntetik, aki a pravoszláv dogmák ellen szólni mer, s prédikálni is tilos – habár ez lenne az egyetlen útja az evangélium ismertetésének. Ráadásul az uralkodó körök, akiknek kezében a hatalom, gyakran hallottak kereskedőktől, sőt eretnekektől a katolikus hitről, amit aztán rosszul értelmeztek, elferdítettek.⁶⁴⁴ Possevino tudni véli, hogy az angol kereskedők, akik nagyon tartanak a katolikusoktól, adtak az uralkodónak egy könyvet, ami a pápát antikrisztusnak nevezi.⁶⁴⁵

Ezek után az orosz cár követei a lengyel–orosz béke ügyében többször megfordultak Lengyelországban, ahol megtudták, hogy vannak eretnek szekták, az angliai és német kereskedők pedig sok rosszat mondtak a katolicizmusról. Így elterjedt a moszkoviták körében az a nézet, hogy „Amiben reggel hisznek, megtagadják ebéd után, ilyenek mind a katolikusok.”

A kevés, hiányos információ minden bajnak az oka. Nem beszélnek más nyelven, csak oroszul (szertartásaik is orosz nyelven folynak – ezt Barberini is megerősíti⁶⁴⁶), s amit Giovio arról ír, hogy mely egyházatyák műveit fordították le nyelvükre és forgatják,⁶⁴⁷ Possevino nyomát sem találta.⁶⁴⁸ Egyébként is műveletlenek, egyetlen kollégium vagy akadémia sincs az országban,⁶⁴⁹ s ha valaki túl jól halad tanulmányaiban, magára vonja a fejedelem gyanúját, hisz a túl sok tudás eretnekséghez vezet szerintük. Ezt többen is megerősítik: Zalánkeményi megfogalmazása szerint „Ezek durva és műveletlen emberek, kik azt állítják, hogy a németeknél a tanulmányok folytán keletkezett annyiféle vallásfelekezet. Ha valaki írni és olvasni tud, az már képesítve van bármely egyházi és világi tisztség betöltésére.”⁶⁵⁰ Mivel nem beszélnek idegen nyelven, a firenzei uniós zsinat határozatai sem jutottak el hozzájuk, s általában is járatlanok a hit kérdéseiben.⁶⁵¹

Ezért a pápai követnek legelőször fel kell világosítani őket szakadárságukról, el kell magyarázni az „igaz hit” dogmáit és rítusait. Ebben a felvilágosító munkában nagy szerepe van a könyveknek, minél többet kell kiadni oroszul, orosz betűkkel, kollégiumokat kell számukra létesíteni Vlnában és Polockban, a tehetséges növendékeket Prágába, Olmützbe kell küldeni jezsuita kollégiumokba. Ki kell használni minden lehetőséget, hogy növeljék a katolikus befolyást – ez akár velencei kalmárok segítségével is végbemehet. S az egyházi unió megvalósítását a lengyel királynak alávetett Oroszország déli és nyugati részein kell kezdeni, mert ott vannak iskolák és nyomdák, melyeken keresztül a katolikus ideológiai befolyás érvényesülhet.⁶⁵²

Ezeken túl természetesen nélkülözhetetlenek a jó követek. Possevino munkájában oldalakon át azt fejtegeti, milyen legyen a jó követség összetétele, milyen könyveket vigyen magával, miből készüljön fel munkájára – itt fejt ki, hogy Guagnini, Herberstein,

Campense és Joannes Fabri írásai nem adnak tanácsokat a moszkovitákkal való vallási vitákhoz, mert ezek a szerzők sok dolgot félreértettek, másképpen értelmeztek, mint a valóságban van.⁶⁵³

Míg Possevino a legnagyobb figyelmet a katolicizmus bevezetésének módjaira, az ezt akadályozó tényezőkre fordítja, Campense aránylag könnyen intézi el ezeket: szerinte elég egy jó követ, követség a nehézségek leküzdéséhez, az oroszokban úgyis nagy a hajlandóság a katolicizmus felé, a lényeges a kapcsolatfelvétel. A XVI. század első negyedében ő inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy meggyőzze a pápát: vallási, politikai, gazdasági, földrajzi okok miatt feltétlenül szükséges az orosz uralkodó bevonása az európai politikába a pápaság oldalán.⁶⁵⁴ Ez 60 évvel később már nem vita tárgya, Possevino már abban a fázisban kapja a feladatokat, mikor a pápai állam rég magáévá tette Campense álláspontját, így nem kell a dicsőséget, halhatatlanságot és egyéb előnyöket sorolva győzködni a katolikus világ fejét, hogy fordítson egy kis figyelmet Oroszországra is. Ebből fakad a két, hasonló célt kitűző írás hangvételében megnyilvánuló különbség, az eltérő súlyozás, a problémák más oldalról való megközelítése.

Campense lelkes, optimista közeledését a tárgyhoz Possevino óvatosabb, a nehézségeket, a feladat bonyolultságát hangoztató – ezzel talán saját sikertelen próbálkozását is magyarázni, menteni próbáló – munkája követi. S hiába bizonygatja Campense, hogy III. Vaszilij megérdemli a keresztény monarcha megtisztelő címét a nyugati uralkodókhöz viszonyítva – akik közül a német-római császár még fiatal, s mivel a francia királlyal háborúzik, nem ér rá a keresztény világ általános hasznával, jólétével törődni, vagy a lengyel király, „akitől, nem számítva józanságát és ájtatosságát, semmi jót nem lehet várni”, s akik általában kicsinyes vitáikat, harcaikat a pápa parancsára sem hagyják abba.⁶⁵⁵ Mint tudjuk, az orosz uralkodók nem áhítoztak erre a címre.

Hiába a nagy nekibuzdulás, a jószándék, a felkészültség, Possevino útja végén elég sovány eredményről tud beszámolni. Fáradozásainak eredményét voltaképpen pár szóban össze tudta foglalni: Isten segédelmével a misszióknak sikerült a véres háború befejezését elősegíteni, s a moszkovitáknak fel kellett újítania a kapcsolatokat nemcsak a lengyelekkel, de magával a római anyaszentegy-

házzal is.⁶⁵⁶ Habár a lengyelekkel való békekötés sikeres, küldetésének fő célját a pápai nuncius nem érte el.

A pápaság természetesen tovább fáradozott a katolikus anya-szentegyház üdvén, küldöttségek jöttek-mentek – leginkább eredmény nélkül. Talán ennek a számlájára is írható, hogy a korábban a katolikus egyház főpapjai által oly szépen méltatott jámbor keresztények arculata egyre inkább változott. 1626-ban Orsini domonkos misszionárius már teljesen sötét képet fest a muszkákról.

Ekkoriban a közvetlen propagandáról már a legmerészebbek sem álmodoztak. A perzsiai küldetésből visszatérő Orsini arról értekezik, hogy hol lehet a katolikus hitet terjeszteni, s ezek kapcsán ír Oroszországról. Írásában az oroszok „megátalkodott skizmatikusok”, babonás eretnekek, akik gyűlölik a katolikusokat, nem ismerik el a pápát Krisztus földi helytartójának. Az igaz hit propagálása körükben meghaladja az emberi erőket, annyira makacsul ragaszkodnak a saját rítusaikhoz. Talán ha a lengyelek elfoglalnák Moszkvát, akkor lenne valami remény az oroszok katolizálására. Lehet persze misszionáriusokat is küldeni – emlékezik vissza a néhai Nicolaus testvérre, aki 12 évet töltött ott börtönében, míg nem élve elégették, mert nem tért át a pravoszláv hitre.⁶⁵⁷ Orsini atya ellenségesen viszonyul orthodox testvéreihez, ő már egyetlen dicséretreméltó tulajdonságukat sem fedezi fel. Nem véletlen, hogy nem volt sikeres a térítők munkája.

Moszkovitákat ismertető feljegyzése ugyan újat nem mond az orosz népről, a pravoszláviáról, de ellenséges hangvételét érdekes összevetni a pont száz évvel korábbi írásokkal. Alberto Campense, Ioannes Fabri is elfogultak, de ők épp az ellenkező irányban. Az igazság az orthodox oroszokról talán valahol a két szélsőség között van.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozat összegzéseként összefoglalnám a számomra leglényegesebbnek tűnő megállapításokat az eddig olvasottak alapján Európa Moszkóvia-képének kialakulásáról és változásairól.

Európában már a XV. század végétől kezdve jelennek meg a Moszkva központú államról híradások, s ezeknek köszönhetően egyre szélesebb kör formálhat véleményt erről a távoli országról. Ha csoportosítani akarom a szerzőket, három kategóriát állapíthatok meg: Oroszországról írnak tudósok, kereskedők és diplomaták. Igaz, a három csoport között nincs merev válaszfal. Időnként egy-egy kereskedő diplomataként, politikai megbízással utazik Moszkóviába, a diplomaták, politikusok jó része egyházi ember, s a tudósok is az egyházi hierarchia csúcsáról kerülnek ki.

A humanista műveltségű tudósok célja mindent leírni a világról, összegezni a korábban felhalmozott ismereteket. A világ megismerésének igényével minden távoli tájról, a nagy földrajzi felfedezésekről, s így Moszkóviáról is jelennek meg írások. A világot leíró tudósokra jellemző leginkább, hogy gátlás nélkül másolják a korábbi szerzők műveit, elegyítik az antik auktorok műveit a friss híradásokkal, így időnként írásaikban a valóság keveredik a fantasztikummal.

A világot járó kereskedők általában korrektebb információkkal szolgálnak, ők kevésbé rugaszkodnak el a való világtól, praktikus ismereteket akarnak közölni. Köztük az első időszakban az itáliaiaké a főszerep, a XVI. század második felétől viszont az angolok veszik át helyüket. Olvasmányaim alapján azt mondhatom, hogy a legkorábbi valóban reális Oroszország-képet főleg a kereskedőknek köszönhetjük.

A diplomaták, politikusok fő célja a manipulálás. A korai szerzők (Fabri, Giovio, Campense) Moszkóviát mint a vallási tisztaság országát, a kereszténység támaszát, Európa védőbástyáját, a nagy és erős államot ábrázolják. Ez teljesen érthető, hiszen egyrészt a fenyegető török terjeszkedéssel, másrészt a nyugaton egyre szélesebb körben tért hódító reformációval szemben próbálnak támaszt szerezni. Így ők egy idealizált, katonailag nagyon erős, vallási téren feddhetetlen ország képét sugalmazzák a katolikus nyugat vezetőinek, egy olyan országot, amelyiknek csupán egy kis biztatásra van szüksége ahhoz, hogy alávesse magát a pápai akaratnak, s kardját a kereszténység ellenségei ellen fordítsa. A későbbi időszakban, a livóniai háború idejétől kezdve viszont megszapornak az Oroszországot ellenségként bemutató írások. Ez az úgynevezett „moszkovita-röpiratok” korszaka. A Moszkóviával állandó harcban álló, fenyegetett szomszédos területek szerzői Oroszországot mint a kereszténység ősellenségét, a kegyetlenség, barbárság honát festik le.

Az európai közvéleményben tehát IV. Iván uralkodásától kezdve egyre sötétebb a Moszkóvia-kép. Mivel a röpiratok széles körben terjednek, a nyomtatott sajtónak egyre nagyobb a hatása, így ez az ellenséges kép rögzül a köztudatban. Hiába vannak jóval árnyaltabb, Moszkóviát több oldalról bemutató tudományos igényű értekezések. Ezek, még ha több kiadást is megértek, viszonylag kevesekhez jutottak el, a művelt olvasók szűk körében lehettek ismertek, s így hatásuk a közvélemény alakítására viszonylag csekély. Az azonnali tájékoztatás, befolyásolás, sőt szórakoztatás igényével szélesebb tömegek számára íródott röpiratok, amelyek a fenyegető, támadó ellenségről számolnak be, nem a hitelességre helyezik a hangsúlyt. Szerzőik az ellenséget akarják lejáratni, saját megpróbáltatásaik ecsetelésével együttérzést, segítséget próbálnak szerezni hitsorsosaiktól. A sajtó úgy próbál képet adni az oroszokról, hogy felhasználja a korábban jól bevált és Európában közismert kliséket a pogány törökökről, s ezeket húzza a moszkovitákra is. A visszafogottabb, tárgyilagosabb, egy-egy kérdéskört alaposabban elemző tudományos igényű értekezések, az Oroszországot megjárta utazók, diplomaták beszámolóit a közvéleményt nem tudták alakítani, háttérbe szorultak a sokkal igénytelenebb és harsányabb sajtó mögött.

Az első időszak jóindulatú ábrázolásai – melyeknek célja az oroszok bevonása a török elleni harcokba, illetve katolizálásuk – a későbbiekben elhomályosulnak a lengyel–litván szerzők gyűlölettől fröcsögő híradásai mögött. Az orosz fogságba esettek sanyarú sorsukat ecsetelik, az orosz földön időnként szép karriert befutó kalandorok akár önmaguk igazolására is rettenetes képet festenek IV. Iván államáról. A livóniai háború időszaka (1558–1583) alatt meglehetősen sok tollforgató ember került közelebbi ismeretségbe az orosz viszonyokkal, s így aránylag sok információ jutott el nyugatra IV. Iván belpolitikájáról, az opricsnyináról, az Oroszországban dúló terrortól. Ezek a leírások ruházták fel az oroszokat a barbárság, kegyetlenség, emberfölötti gonoszság ismérveivel.

Ha végigtekintjük az Oroszországról szóló irodalmat, azt látjuk, hogy a szerzők a legkorábbi időktől kezdve merítenek egymás munkáiból. Ez tapasztalható már Alberto Campense, Paolo Giovio és Ioannes Fabri írásaiban is, a legkorábbi Oroszországnak szentelt művekben. Így van ezzel Sigismund Herberstein is, aki már a kortársak szerint is az orosz élet enciklopédiáját írta meg, s művének népszerűsége hosszú időken keresztül óriási, a Moszkóvia utazók „kötelező olvasmánya”. A XVIII. századi kutatóktól kezdve mindenki alapl műnek tekinti a „*Rerum Moscoviticarum Commentarii*”-t, amit minden későbbi Oroszországról író szerző forrásként használ. Így van ezzel az Oroszországról szóló irodalom másik XVI. századi óriása, Antonio Possevino is. A két enciklopédikus jellegű munka szerzője már mindig utal is forrásaira, sőt bizonyos mértékű forráskritikát is alkalmaz. Az angol Moszkóvia-kép is Herbersteinre alapul a kutatók szerint, akik szerint a legátfogóbb művet Giles Fletcher írta – szintén Herberstein nyomán, azzal a különbséggel, hogy ő tagadja a kölcsönzést. A XVII. századi leírások legismertebbje Adam Olearius nevéhez fűződik, aki Giles Fletcherhez hasonlóan némileg kibővítette, korszerűsítette a már korábban kialakult Moszkóvia-képet. A XVII. századi szerzők azonban már nem igazán változtatják a XVI. század folyamán kialakult vélekedést Oroszországról, ők a már kitaposott ösvényen haladnak tovább.

Véleményem szerint alapvető fontosságúak a legelső Oroszországnak szentelt munkák, azaz Paolo Giovio, Ioannes Fabri és Al-

berto Campense művei, valamint Sigismund Herberstein és Antonio Possevino írásai az Oroszországgal foglalkozó irodalomban. Az első három szerző nem az Európára egyébként jellemző újdonságok iránti érdeklődést akarta kielégíteni írásaival. Műveiknek határozottan politikai célja volt, s a politikai aktualitás miatt kerültek írásaik olyan gyorsan nyomdába és a nagyközönség elé.

1453, azaz Konstantinápoly eleste után a törökellenes küzdelem vezetésével a római pápa próbálkozik meg, mint a keresztény Európa feje. Terveiben már ettől kezdve szerepet szán Moszkóviának. Itália kereskedő államainak nem csupán a hit védelme szempontjából fontos a Moszkva központú állam. A pogány török a kereskedelemben is vetélytárs, a levantei kereskedelem hanyatlásával az itáliai kereskedők szerepe csökken, az Atlanti-óceán partjai kerülnek előtérbe. A veszteségekbe az itáliai kereskedő államok nem tudnak könnyedén beletörődni, minden követ megmozgatnak, hogy korábbi vezető szerepüket visszaszerezzék.

A XV. század második fele, a XVI. század azonban nem az az időszak, mikor Oroszországnak ereje és kedve lett volna a törökkel háborúzni. III. Iván és utódai minden energiáját lekötötte a függetlenség kivívása, az oroszoknak tartott földek egybegyűjtése, s ezzel kapcsolatban a hirtelen megnőtt állam igazgatásának, védelmének megszervezése, a balti-tengeri kijárat megszerzése, bekapcsolódás a kereskedelemben, a nemzetközi életben, az ország elmaradottságának megszüntetése. Már az itt felsoroltak is túl soknak bizonyultak, így Oroszország a tárgyalat korszakban Törökországgal végig békés kapcsolatokat igyekezett fenntartani.

A tatár függőség végleges felszámolásával egyidejűleg kezdődött meg a diplomáciai kapcsolatok kiépítése Európával. Egyrészt a szomszédos államokkal lett intenzívebb a kapcsolat, másrészt az előbbieken ismertetett okok miatt az itáliai politikai központokkal. Az Itália és Oroszország közötti diplomáciai kapcsolatok az 1460-70-es évek fordulóján lettek igazán jelentősek. Immár nem csupán egy-egy követ jelenik meg, hogy átadja uralkodója üdvözlését és ajándékait, de III. Iván jelentős lépést tesz afelé, hogy Európában a többi monarchával egyenrangú uralkodónak ismerjék el. 1472-ben – valószínűleg pápai kezdeményezésre – feleségül veszi az utolsó, törökök által elűzött bizánci császár unokahúgát, Szofja

(Zoé) Paleologoszt. Ettől kezdve Moszkóvia Nyugaton a bizánci birodalom törvényes örökösének számít, tekintélye nagyot nő. Igaz, Szofja Paleologosz – akit Rómában katolikusnak neveltek – házasságkötésével Moszkóvia egyáltalán nem közeledett a katolikus egyházhoz, és a törökellenes fellépésre sem került sor, ahogy ezt pedig a pápai udvarban szépen eltervezték. A házasság azonban mégis közelítette Moszkóviát Európa nyugatabbi részéhez: sok itáliai mesterember, korábban Itáliában élő görög előkelő telepedett le Moszkvában, s ettől kezdve többé-kevésbé rendszeres a kapcsolattartás az orosz állam és a Nyugat között.

A XVI. század elejétől kezdve az orosz külpolitikát az „orosz földek” begyűjtése ürügyén a szomszédokkal való állandó háborúskodás jellemzi. A német-római császárság és a pápaság egyre nagyobb figyelemmel követte az északkeleti birodalom lépéseit, s közben egymással is versengtek, ki tudja inkább befolyásolni az orosz külpolitikát. Ezért vállalja magára a litvánok és oroszok közti közvetítést a császár, s ezért kerül Moszkvába Herberstein, akinek végül 1526-ban lesz szerepe a két állam közti öt éves fegyverszünet megkötésében. Ez az az időszak, mikor Itáliában egyre másra jelennek meg az Oroszországgal foglalkozó irományok, amelyek a nyugatról terjedő reformációval szemben a jámbor, istenfélő pravoszlávokat – akikkel könnyű a pápa főségét elismertetni – tartják a katolikus egyház igazi támaszának.

Ezt a hitet végérvényesen Antonio Possevino cáfolja meg számunkra, aki szintén békeközvetítőként utazik Moszkóviába, hogy elősegítse Báthory és IV. Iván megegyezését. Possevino képzettsége, felkészültsége, teológiai kérdésekben való jártassága miatt műve mintegy összegzi a korábbi szerzők munkáit, kritizál, értékel, így módon egy jobban kidolgozott, árnyaltabb, valóságosabb ábrázolást ad elődeinél az orosz államról. Ezért emelném ki a három Moszkóviában nem járt, de nagy hatású művet író korai szerző (Fabri, Campense, Giovio) és a széles körben ismert és elismert Herberstein mellett (aki merített az előzők munkáiból!) őt, mint az Oroszország-kép kialakításában jelentős személyiséget.

Az egész tárgyalt időszakban az orosz külpolitikának két jól meghatározható célja van: egyrészt a nyugati irányú terjeszkedés – emiatt bonyolódik hosszú háborúba a lengyel–litván és a svéd

állammal, másrészt a technikai lemaradás megszüntetése – ezért toboroz külföldi mesterembereket.

A szomszédos államok egyre jobban tartottak az erősödő orosz államtól, így minden eszközzel próbálták elszigetelni, távol tartani a nyugati újításoktól. Miután az orosz állam nagyjából egy időben jelent meg Európában a törökkel, a fenyegetett itáliai államok és a pápaság – mint keresztény államban, Bizánc örökösében – természetes szövetségest látott benne szemben a hitetlenekkel. A Szent-szék folyamatosan próbálta az oroszokat a török ellen fordítani, de ez nem sikerült neki, lévén Moszkóviának nem állt érdekében a törökök ellen háborúzni. Moszkóvia urai csak hitegették a nyugati hatalmakat a segítségnyújtással. Ez vonatkozik az egyházi unióra is. Az orthodox oroszok a latin hitűek ellen következetes ellenszenvvel viseltettek, az orosz uralkodóknak nem állt érdekében elismerni a pápa primátusát. A közös hit emlegetése csupán taktikai fogás volt részükről, amivel szorult helyzetben álltak elő, a megegyezés lehetőségével kecsegtetve a pápát. Ez az áztatás mindig célt ért: a pápai kúria a keresztény világ válságos helyzetében, mikor keletről a muzulmánok támadnak, nyugatról pedig a reformáció fenyeget, a mélyen vallásos orosz népben az „igaz” kereszténység támaszát látta, amelynek segítségével a katolicizmus legyőzheti a protestánsokat, a pápaság megszilárdíthatja uralmát. A pápai politika évszázadokon át áhított célja a megtévedt pravoszlávok visszaterelése az egyedül üdvözítő katolikus anyaszentegyház kebelére. Így aztán nem véletlen, hogy Itáliában Oroszország a figyelem középpontjába került, s egyre-másra jelentek meg a Moszkóviáról szóló híradások nyomtatásban is. A XVI. század első feléig csaknem minden, amit Oroszországról tudni lehetett, elsőként Itáliában volt olvasható.

Ezek ismeretében vázoltam fel azt, hogy mit láttak, mit tudtak, mit tartottak fontosnak Moszkóviáról a korabeli tudósítók. A rendelkezésemre álló irodalomból azokat a témákat vettem sorra, amelyekről majd’ minden szerző írt, tehát ami a kortársakat foglalkoztatta. Ezért írtam arról, hogyan bánnak az idegennel a moszkoviták, milyenek voltak a követeket ért benyomások, milyen ideológiai küzdelmet folytatott az orosz uralkodó cári címének elismertetéséért, hogyan látják az idegenek az uralkodó hatalmát, az orosz népet, a gazdasági életet, s végül az orthodoxiát.

Az idegeneket a lehető legjobban megpróbálják elzárni a helyi lakosságtól. Felügyelet alatt tartják őket, „tisztes rabságban”, nem mozoghatnak szabadon, s kevés kivételtől eltekintve nem érintkezhetnek a helybeliekkel. Minthogy ennyire éberren ügyeltek a külföldre, ez azt eredményezte, hogy azok Oroszországról általában kevesebb információval rendelkeztek, mint amennyit mi feltételezünk. Mélyreható vizsgálat nem előzhette meg tapasztalataik megörökítését, felületes benyomásaikra hagyatkozva fogalmazhatták meg véleményüket, így meg kell említeni a félreértések, tévedések lehetőségét, s ezek kapcsán a forráskritika fontosságát.

Az orosz kormányzat egyrészt igyekezett az idegenek és oroszok közti kapcsolattartást megakadályozni, ugyanakkor folyamatosan próbált az országba idegen mesterembereket hívni, akiktől a helyi kézművesek elleshetik az addig számukra ismeretlen szakmai fogásokat. Ezek között a Moszkóviában megtelepedő mesterek között nagy jelentősége van az itáliai építészeknek, akiknek kezenyomát még ma is dicsérik a Kreml épületei.

Az idegenek szigorú felügyeletét többféleképpen próbálják magyarázni. Possevino IV. Iván beteges gyanakvását teszi felelőssé, az angol birodalmi gondolat érződik Giles Fletcher véleményében, aki szerint azért nem engedik az érintkezést az idegenekkel, mert a helyi lakosságot könnyebb megtartani szélsőségesen elnyomott helyzetében, ha nem tudja, hogy másutt sokkal szabadabban élhetne. Valójában az orthodox egyház akadályozza a közelebbi kapcsolatot a latin hitű, vagy protestáns „eretnekekkel”, a „németekkel”, akiktől igyekeznek megóvni az orthodox hívőket. Hiába a szigorú korlátok, az elkülönítés, a külön városnegyed, az idegenek jelentősége fokozatosan növekszik – ezt erőszakosan, akár pogromokkal, vagy törvényi úton (1649. évi Szugyebnyik) is próbálják akadályozni, de hiába, a XVII. századtól kezdve a nyugati kultúra lassacskán beszivárog Moszkóviába.

Amiről minden külföldi a legnagyobb megdöbbenéssel ír, az az uralkodó óriási hatalma. A nehezen kivívott függetlenséget megvédeni, az országot egységgé kovácsolni csak erős kézzel lehetett. E célkitűzések megvalósításának lehettek tanúi az Oroszországba eljutó utazók. A nagyfejedelem hatalmának alapja az volt, hogy az oroszok minden földet a cár tulajdonának tekintettek, az uralkodó

állami és magánföldesúri funkciója nem vált szét az idők folyamán. Földet, vagyont annak adott, akinek akart, és azt bármikor el is vehette, úgy jutalmazott és büntetett, ahogy úri kedve diktálta. Az uralkodó osztály jogai sehol sem voltak rögzítve, a katonai szolgálathoz kötött, gyakran cserélgetett birtok, a pomesztye elterjesztésével a nagyfejedelem teljesen kiszolgáltatottá tette a legelőkelőbeket is. A mesztnyicsesztvo rendszere meggátolta a rendi típusú fejlődést, megosztotta az előkelőket, nem adott lehetőséget a monarcha elleni lázongásra. Mindenki a nagyfejedelem rabszolgája (holopja), bármilyen származású is. A cár akarata Isten akarata, az alattvalók meggyőződése, hogy mindent tud, mindenre képes, s ha törvényellenesen is jár el, „hatalmában van: akár az Isten, büntet és kegyelmez.” Hatalma korlátlan, csak az uralkodó érdekeit tartják szem előtt a birodalomban, s a szolga-természetű alattvalók zokszó nélkül viselik a zsarnok uralmát. Ezért sorolják be az antik hagyományok ismeretében az oroszokat a barbárok közé. A szabadság (nyugat) és zsarnokság (kelet) szembeállítására nagy hagyományokra tekint vissza, s e miatt a szolgaság miatt tartják barbárnak az oroszokat hosszú időn keresztül. Ezt a szolgaságot aztán lehet bizánci vagy tatár eredetre visszavezetni, mindenesetre hangsúlyozva az ázsiai kiindulópontot.

Ugyanezt lehet a cári címre is vonatkoztatni. Cárnak az oroszok ugyanis a tatár kánokat titulálták, meg a bizánci császárokat. A cári hatalom kialakulásában tehát jelentős szerepe van egyrészt a tatár, másrészt a bizánci örökségnek. Az „ugrai farkasszemnézés” után III. Iván felvette az „Egész Oroszország uralkodója (goszudar) címet – amit Európában a királyi titulussal tartottak egyenrangúnak. Miután Konstantinápolyt elfoglalták az oszmánok, Moszkva maradt az egyetlen szabad orthodox központ. A török győzelmet az oroszok Isten büntetéseként értelmezték, mivel szerintük Konstantinápoly a ferrara-firenzei uniós zsinat cikkelyeinek elfogadásával latin eretnőségbe esett. Bizánc örökébe így Moszkva lépett, hiszen Konstantinápoly bukása után kizárólag rá hárult a pogányokkal és eretnekekkel szembeni küzdelem, a keresztény világ védelme. Az orosz lett Isten választott népe, a hit és az összes orthodox védelmezője. Ennek az elméletnek a kikristályosodását Filofej szerzetes „Levél a rossz napokról és órákról” (másként Levél a csillagjósok

ellen) című levelében olvashatjuk. Ebben fogalmazódik meg a „Moszkva – harmadik Róma” elmélet. Bár hivatalosan III. Iván még nem vette fel a cári címet, Filofej cárnak titulálja. A cári titulus azt mutatja, hogy az orosz uralkodónak, mint a harmadik Róma urának, megváltozott a helyzete, most már ő is caesar, mint az első Róma urai. Mint ezek örökösének, neki is jár már a császári, azaz cári cím. A cári cím jelentése és tartalma már a XI. századtól kezdve formálódott. Ilarion metropolita (Beszéd a törvényről és a kegyelemről) majd Zoszima (aki Moszkóviát a Kijevi Rusz utódjának tartja) is sokat tett azzal, hogy megfogalmazta írásaiban Oroszország politikai igényeit. Az „Elbeszélés a vlagyimiri fejedelmekről” a császári hatalom, az „Elbeszélés a fehér püspöksüvegről” pedig a legfőbb egyházi hatalom Moszkvába kerülését hivatott bizonyítani. Moszkóvia tehát politikai és vallási téren is a második Róma, azaz Bizánc örököse. Mindkét vonatkozás nagyban hozzájárult, hogy a moszkvai állam fejének a tekintélye, hatalma az idők folyamán egyre nagyobb legyen. A cár Isten földi helytartója, személyében egyesíti a legfőbb politikai és egyházi hatalmat. Isten a liturgikus szövegekben gyakran „égi cár” – ugyanígy a cár egy földi istenség. A cár Isten képmása, hatalma megkérdőjelezhetetlen – még akkor is, ha tirannusként viselkedik, mint IV. Iván.

Egy ilyen szakrális jellegű hatalommal bíró uralkodó alattvalóinak jogfosztott tömege él. Durvák, műveletlenek, barbárok az európai utazók szerint. Iszákosak, asszonyaikkal rabokként bánanak (nem ok nélkül, mert az erkölcsök sok kívánnivalót hagynak maguk után), de dolgozni nagyon tudnak (ha muszáj), minden nehézséget könnyedén elviselnek, egészségesek, hosszú életűek. Egyszerű ételeket esznek, sokat böjtölnek, nagyon istenfélők. Aki írni és olvasni tud (és ilyenből kevés van) az már tudósnek számít közöttük, mert nincsenek iskoláik. A túl sok tudás ugyanis eretnekségekhez vezet szerintük. Nem is európaiak az utazók jó része szerint, de azért hasonlítanak egynémely tulajdonságukban az európaiakra, enyhíti a szigorú véleményt Possevino, az egyszerűsége, engedelmessége, az istenkáromlástól való irtózásra célozva.

Az ország gazdag. Hihetetlen bőségben, olcsón lehet élelmiszerhez jutni, a föld termékeny, a folyókban hemzsegnek a finomabbnál finomabb halak. A nagy bőség alól kivételt képeznek az 1601–1603

közötti évek, mikor is nagy éhség szedte áldozatait, falvak néptelenedtek el, kutyát, macskát, egyéb tisztátalan állatokat, sőt még emberhúst is ettek az éhezők. A XVII. századi utazók már látják, hogy a bőség csak viszonylagos. A helyi lakosok ugyanis igénytelenek, rengeteget böjtölnek, és csak a legszükségesebbeket termelik meg, mivel a nagy távolságok miatt nem tudnak az élelmiszerekkel, gabonával kereskedni. A szélsőségesen kontinentális éghajlat, leginkább a tél kegyetlensége minden utazó fantáziáját megmozgatta. Csodálkozva látták, hogy az oroszok milyen jól alkalmazkodtak a mostoha körülményekhez. A befagyott folyók nagyszerű utak (úgyis csak télen lehet közlekedni), a hideg tél ellen vastag bundát növesztő állatok prémje egész Európában keresett árucikk, az ország, az uralkodó gazdagságának egyik jelentős forrása.

Végigolvasva az idegenek feljegyzéseit, azt láthatjuk, hogy az orosz kereskedelem és kereskedők kapcsolatai Európával jelentősök voltak, még akkor is, ha Moszkóvia nem lett része a nagy földrajzi felfedezések nyomán kialakuló világgazdaságnak. A kereskedők még a mongol fennhatóság időszakában is összeköttetést jelentettek Európa nyugatibb részeivel. A külkereskedelem nagyrészt közvetítőkön át bonyolódott, központjai délen az itáliai kereskedőkolóniák, északon Novgorod voltak. Moszkva megerősödését követően a baltikumi városok kereskedelmi jelentősége nőtt meg, majd 1553-tól kezdve a főbb kereskedelmi útvonalak északra helyeződtek át. Nem csupán a kereskedelem központjai, az útvonalak változtak tárgyalt korszakunkban, de az export-import összetétele is. A hagyományos kiviteli cikkek (szőrme, viasz, méz) mellé a hajógyártás nyersanyagai is felsorakoztak, s a behozott áruk között is egyre jelentősebb lett a különféle luxuscikkek és nemesfémek mellett a hadiiparhoz szükséges alapanyagok importja. Végig jelentős a Perzsiával és a krími területekkel való kereskedelem – a hagyományos termékekkel. Az orosz kereskedőknek sikerül megőrizniük kelet felé közvetítő szerepüket: ők viszik Perzsiába a nyugatról származó textíliákat. Bár a kereskedelemben óriási haszon volt, nyugati típusú tőkefelhalmozásnak, vállalkozásoknak vajmi kevés lehetősége adódott, lévén az uralkodó sajátjának tekintette a kereskedelemből származó bevételeket, sőt a kereskedők vagyonát is sajátjaként kezelte. Hátráltatta a fejlődést az is, hogy

nem volt elegendő nemesfém az országban, s a kereskedelem jó-részt közvetlen árucserét jelentett. Tárgyalt korszakunkban végig meglehetősen fejletlen a pénzforgalom. A mostoha természeti adottságok és a mongol hódítás következtében az északkeleti birodalomban a lakosság még a XVI. században is csupán az önellátásra tudott berendezkedni.

A kereskedelem után a városok is a gazdagság fokmérői. Az Oroszországról író külföldiek jóvoltából aránylag pontos képpel rendelkezünk a XVI–XVII. századi orosz városokról. Meg kell jegyezni azonban, hogy ebben az időben a „város” kifejezést több értelemben is használják. A XVI. század közepén vagy 160 várost emlegetnek, de ezek jó része nem nyugati értelemben vett város. „Gorod”-nak nevezik a katonai, adminisztratív funkciókat ellátó településeket, legrégebb jelentése szerint a „gorod” katonai erődítmény. Gyakran megkülönböztetik a várost a poszadtól, máskor a gorod magába foglalja a poszadot is, s az egész települést jelenti. Valójában európai értelemben vett város nagyon kevés volt Moszkóviában, amit magyaráz az is, hogy a korszakban végig a természetes gazdálkodás a jellemző, a munkamegosztás a nyugathoz viszonyítva fejletlen, az iparosok száma alacsony. A városi lakosságnak semmiféle kiváltsága nem volt, jogállása megegyezett a falvakban lakó parasztokéval. A szemtanúk szerint Moszkóviában kevés város van, azok is fából épültek, kivéve Moszkvában a nagyfejedelmi palotát és néhány templomot, ezeket azonban itáliai építészek emelték. A házak fagerendákból vannak összeróva, nem ismerik a kéményt, így nem lehet elviselni a füstöt a szobában, s még a gazdagabbak házai is csupán kunyhónak minősülnek az európai utazók szemében. Minden szemtanú hasonlóképpen nyilatkozik; ami színezi a képet, az Fabri, Giovio és Campense híradása. Ők azonban nem jártak Moszkóviában, hallomás után (Fabri és Paolo Giovio ráadásul orosz követek elbeszélése alapján) írták meg munkájukat Oroszországról, s céljuk érdekében még csábítóbbá tették a valószínűleg amúgy is kozmetikázott beszámolókat. Így megnövelték a városokat, a városlakók számát, hogy mutassák, milyen hatalmas, gazdag ország várja a római pápa főségét. Ugyanígy tettek, mikor az orosz nagyfejedelem katonai erejéről írtak. A sűrűn lakott birodalom, a hatalmas hadsereg, azaz egy gazdag, erős ország fejével

kötött szerződés, annak visszatérte a katolikus anyaszentegyházba a pápa tekintélyét emelné, s az egész keresztény világ hasznára válna.

Annál is inkább, mert az oroszok életvitelükben, erkölcsükben példát mutatnak a nyugatiaknak – vallja mindhárom katolikus szerző. Sokkal buzgóbban gyakorolják vallásukat mint a nyugatiak, jámborabbak, tanaik majdnem ugyanazok, mit a katolikusoké. Azaz nagyon könnyen az igaz útra lehet őket irányítani. Elég az uralkodót meggyőzni, népe úgyis vakon követi tűzön-vízen át. A XVI. század elejének optimista szerzőit Possevino sokkal óvatosabban követi. Szerinte az unió kialakítása nagyon nehéz lesz. Az uralkodó ugyanis szilárdan hatalmában tartja a püspöki kart, a metropolita teljesen alárendelt a világi fejedelemnek, IV. Iván pedig érdemben nem hajlandó tárgyalni a vallási unióról. Possevino így Oroszország katolizálására egy hosszú időt igénybe vevő tervet dolgoz ki, melyben a felvilágosításnak van a legnagyobb szerepe. Némileg később, a XVII. század 20-as éveiben már ebben sem bízik a katolikus egyházat propagáló misszionárius. Az oroszok olyan megátalkodottan ragaszkodnak saját rítusaikhoz, hogy lehetetlen őket az igaz hitre téríteni – szögezi le elkeseredetten.

Miközben az időben előrehaladva egyre több nyugati utazó veti papírra Oroszországban szerzett benyomásait, az orosz Külügyi Hivatal is gyűjtögeti az információkat a nyugati országokról. A Külügyi Hivatal nem csak a külföldre utazó követségekkel és az Oroszországba látogató diplomatákkal foglalkozik, rá hárul minden idegenekkel kapcsolatos teendő: a betelepült idegenek, külföldi kereskedők felügyelete, a hadifoglyok kiváltása, a doni kozákok ügyei stb. A legfontosabb feladat azonban mégis a külföldre menő követségek feladatainak kidolgozása, az út lebonyolítása volt. Az orosz diplomaták feladata általában a következő volt: uralkodójuk presztízsét növelni, mindent leírni, amit külföldön tapasztaltak, s a legfontosabb: mesterembereket felfogadni. A követjelentések a XVI–XVII. században már minden jelentősebb európai eseményről tájékoztatták a nagyfejedelmi udvart – igaz, általában jókora időbeli késéssel. A XVII. század elejétől kezdve a Külügyi Hivatal tudósítókat is alkalmazott néhány külföldi városban, akiknek szintén az volt a feladata, hogy amit érdekesnek, fontosnak vélnek, arról

havonta egy jelentést küldjenek el a hivatalba. Nem lehet azt mondani tehát, hogy Oroszország nem tett erőfeszítéseket azért, hogy megismerje Európa nyugati felét. Ezen túl fordításban is megjelentek Oroszországban az európai közvéleményt foglalkoztató írások.

Nem volt hát igaza Kavelinnek, a nyugatos jogtörténésznek, mikor azt írta a XIX. század derekán, hogy „Európa és Oroszország sok századot élt egymás mellett, egymástól idegenkedve, mintegy szándékosan kerülve mindenféle közeli érintkezést. Európa rólunk semmit nem tudott és tudni sem akart; mi sem akartunk semmit tudni Európáról.”⁶⁵⁸

Európa is és Oroszország is kíváncsi volt a másik félre, legfeljebb a túl szoros kapcsolatot igyekezett elkerülni. De tőlük telhetően megpróbálták figyelemmel követni a nyugaton, illetve keleten zajló eseményeket. Noha az igaz, hogy az oroszok saját vallásukat, állami berendezkedésüket, törvényeiket, szokásaikat általában minden más népénél magasabb rendűnek tartották, azért nagy érdeklődéssel figyelték a tőlük nyugatabbra történő változásokat. Ugyanez jellemző a nyugati nációk művelt utazóira is, akik oly nagy megvetéssel írtak a barbár oroszokról. A tolerancia, a „más-ság” tiszteletben tartása még nem volt divat a tárgyalt korszakban. Viszont az olvasottak alapján bizton állíthatjuk, hogy – ha szűk körben és időben némileg megkésve is – az oroszok értesültek a nyugati eseményekről, Európában pedig nagy figyelemmel kísérték az Oroszországban történeteket – Itáliában és a Moszkóviával szomszédos területeken már a XV. század második felétől. A XVI. század végére meglehetősen pontos képet rajzoltak Moszkóviáról, s igaz ez akkor is, ha a szélesebb tömegek számára a röpiratok szemantikusan ábrázolása volt ismert.

JEGYZETEK

- ¹ Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Összeállította, a bevezető cikkeket, jegyzeteket írta O. F. Kudrjavcev. Moszkva, 1997. (A továbbiakban Kudrjavcev: i. m.) 63–66. p.
- ² Je. A. Szaveljeva: Olausz Magnusz i jego „Isztorija szevernih narodov.” Leningrad, 1983. 15–28. p.
- ³ G. G. Kozlova: Ob „opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnoszty i szovremennoszty. Moszkva, 1972. 434. p.
- ⁴ Nyíri Tamás: Filozófiatörténet, Budapest, 1983. 186–191. p.
- ⁵ Ju. A. Limonov: Kulturnije szvjazi Rosszii sz jevroepejszkimi sztranimi v XV–XVII vekah. Leningrad, 1978. 7–8. p.
- ⁶ Limonov: i. m. 8–11. p.
- ⁷ Adelung F.: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyije putyeseesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyij. Cs. I. Moszkva, 1864. 71. p.
- ⁸ Je. Cs. Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. Leningrad, 1971. 86–90. p.
- ⁹ Limonov: i. m. 97–109. p.
- ¹⁰ F. Adelung: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyije putyeseesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyij. Moszkva, Cs. I. 1864. 120–122. p.
- ¹¹ Kudrjavcev: i. m. 141. p.
- ¹² Kudrjavcev: i. m. 208–209. p.
- ¹³ Kudrjavcev: i. m. 135–141. p.
- ¹⁴ Kudrjavcev: i. m. 218–220. p.
- ¹⁵ Paulus Iovius: Libellus de legatione Basilii magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. 230. p.
- ¹⁶ N. A. Kazakova: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevroepejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretji XVI v. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih otnosenyij. Szbornyik sztatyej. Szerk. Rutenburg, V. I. Leningrad, 1972. 249. p.

- ¹⁷ Albert Kampenzskij : O Moszkovii. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. 97. p.
- ¹⁸ Szaveljeva: i. m. 19–20. p.
- ¹⁹ Szaveljeva: i. m. 51. p.
- ²⁰ Szaveljeva: i. m. 61–64. p.
- ²¹ Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii. 21. p.
- ²² Ioszfafat Barbaro: Putyesesztvije v Tanu. In: Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 137. p.
- ²³ Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 96–104. p.
- ²⁴ Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 22. p.
- ²⁵ A. L. Horoskevics: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyeme mezdunarodnih odnosenyij konca XV-nacsala XVI v. Moszkva, 1980. 20. p.
- ²⁶ I. Sz. Sarkova: Rosszija i Italija: trgovije odnosenyija XV-pervoj csetvertyi XVIII v., Leningrad, 1981. 15–17. p.
- ²⁷ Kudrjavcev: i. m. 307-308. és 317-319. p.
- ²⁸ Andreas Kappeler: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9.–17. Jahrhundert. Herausgegeben von Mechthild Keller. München, 1988. 151. p.
- ²⁹ Szigizmund Gerberstejn: Zapiszki o Moszkovii. Moszkva, 1988.
- ³⁰ Gerberstejn: i. m. 55. p.
- ³¹ Gerberstejn: i. m. 28–37. p.
- ³² Gerberstejn: i. m. 7. p.
- ³³ George Turberville: Verse Letters from Russia. In: Rude et barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers, Madison, Milwaukee and London, 1968. 84. p.
- ³⁴ Adelung: i. m. 141. p.
- ³⁵ V. O. Kljucsevszkij: Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve, Moszkva, 1916. 22. p. (a továbbiakban: Kljucsevszkij: Szkazanyija)
- ³⁶ A. Kappeler: Ivan Groznyi im Spiegel der ausländischen Druckschriften seiner Zeit. Ein Beitrag zur Geschichte des Westlichen Russlandbildes, Frankfurt, 1972. 26–27, 233. p. idézi: Samuel H. Baron: Explorations in Muscovite History, 1991. 245–246. p.
- ³⁷ Kljucsevszkij: Szkazanyija 5. p.
- ³⁸ Samuel H. Baron: The influence in Sixteenth-Century England of Herberstein's Rerum Moscoviticarum Commentarii. In: Explorations in Muscovite History. XV. 10–13. p.
- ³⁹ Kappeler : Die deutschen Flugschriften... 158–159. p.

- ⁴⁰ Sz. F. Platonov: Moszkva i Zapad. Berlin, é.n. 10–11. p.
- ⁴¹ Szvák Gy.: Iván, a félelmetes. Budapest, 1985. 152–155. p. és A. Posszevino: Isztoricceszkiye szocsinyenyija o Rosszii XVI v. (ford, bevez. kommentálja L. N. Godovikova). Moszkva, 1983. 219. p.
- ⁴² Kappeler : Die deutschen Flugschriften.... 175. p.
- ⁴³ Ja. Sz. Lurje: Russzko-anglijszkije odnosenyija i mezsdunarodnaja polityika vtoroj polovini XVI v. In: Mezsduarodnije szvjazi Rosszii do XVII v. Moszkva, 1961. 424. p.
- ⁴⁴ Moscovittische Tyranny. Eigentliche warhaffte beschreibung und bericht... Nürnberg, 1578. Idézi: Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 174. p.
- ⁴⁵ Kappeler: Die deutschen Flugschriften ... 173. p.
- ⁴⁶ Warhafftige und erschrockliche Zeitung, von dem grausamen Feind dem Moscowiter, Augsburg, 1563 Idézi: Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 163. p.
- ⁴⁷ Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 159. p. és 163. p.
- ⁴⁸ Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 177–178. p.
- ⁴⁹ Außzuge auß einem Schreiben...idézi: Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 166. p. és „ernstlichen Sendbrief...an die Röm. Kay. Mayestet” idézi: Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 175. p.
- ⁵⁰ Kappeler: Die deutschen Flugschriften... 179-180. p.
- ⁵¹ Philip Longworth: Muscovy and the „Antemurale Christianitatis” In: Ruszisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) – The Place of Russia in Europe (Materials of International Conference). Budapest, 1999.
- ⁵² V. N. Bocskarev: Moszkovszkoje goszudarsztvo XV–XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov-inosztrancev. Szpb., 1914. 20. p.
- ⁵³ Kappeler: Fie deutschen Flugschriften.... 170-171. p.
- ⁵⁴ Richard Chancellor: The First Voyage to Russia. In: Rude et barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers. 10. p.
- ⁵⁵ Chancellor: i. m. 16. p.
- ⁵⁶ Chancellor : i. m. 9–41. p. és Platonov: i. m. 12–13. p.
- ⁵⁷ Rude et barbarous kingdom 5. p.
- ⁵⁸ Rude et barbarous kingdom 7. és 45. p.
- ⁵⁹ Anthony Jenkinson: A Voyage to Russia in 1557. In: Rude et barbarous kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers. 46–58. p.
- ⁶⁰ Platonov: i. m. 14–16. p.
- ⁶¹ Platonov 13. és 17. p.
- ⁶² Platonov: i. m. 17–20. p.

- ⁶³ Samuel H. Baron: The influence in Sixteenth-Century England of Herberstein's *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. In *Explorations in Muscovite History*. XV. 5. és 15. p.
- ⁶⁴ Samuel H. Baron: The influence in Sixteenth-Century England of Herberstein's *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. In *Explorations in Muscovite History*. XV. 5. p.
- ⁶⁵ Chancellor: i. m. 38–39. p.
- ⁶⁶ Gerberstejn: i. m. 160. p.
- ⁶⁷ Chancellor: i. m. 28. p. és Samuel H. Baron: The influence in Sixteenth-Century England of Herberstein's *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. 5. p.
- ⁶⁸ S. H. Baron: The influence... 5–6. p. és A. Jenkinson: i. m. 56. p. és Gerberstejn: i. m. 112. p.
- ⁶⁹ S. H. Baron: The influence... 6–9. p. és Sir Thomas Randolph: A Diplomatic Mission. In: *Rude et Barbarous kingdom* 62. p.
- ⁷⁰ Turberville: i. m. In: *Rude et barbarous kingdom* 74. p. és S. H. Baron: The influence... 4. p.
- ⁷¹ T. S. Willan: *The Early History of the Russia Company 1553–1603*. Manchester, 1956. 282. p.
- ⁷² Gerberstejn: i. m. 44. p.
- ⁷³ S. H. Baron: The influence... 2–3. p.
- ⁷⁴ S. H. Baron: The influence... 3. p.
- ⁷⁵ Samuel H. Baron: Herberstein's Image of Russia and its Transmission through Later Writers. In: *Explorations in Muscovite History*. 251–260. p.
- ⁷⁶ *Rude et barbarous kingdom* 108. p.
- ⁷⁷ Kappeler: *Die deutschen Flugschriften...* 154. p.
- ⁷⁸ Kappeler: *Die deutschen Flugschriften...* 155. p.
- ⁷⁹ G. G. Kozlova: Ob „Opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: *Anticsnoszty i szovremennoszty, Moszkva, 1972*. 434. p.
- ⁸⁰ G. G. Kozlova: i. m. 444. p.
- ⁸¹ Kappeler: *Die Deutschen Flugschriften...* 155–156. és Platonov: i. m. 21–23. p.
- ⁸² Kappeler: *Die deutschen Flugschriften...* 157–158. p.
- ⁸³ Posszevino: i. m. 6–9. p. és E. Vinter: *Papsztvo i carizm. Moszkva, 1964*. 74. p. és M. A. Alpatov: *Russzkaja isztoriceszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa v XII–XVII vv. Moszkva, 1973*. 239–240. p.
- ⁸⁴ Posszevino: i. m. 9–13. p. és L. N. Godovikova: *Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v Paolo Kampani*. In: *Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta* 6. 1969. Szer. 9. Isztorija
- ⁸⁵ Posszevino: i. m. 232. p.

- ⁸⁶ Posszevino: i. m. 70–71. p. és 232. p.
- ⁸⁷ Zalánkeményi Kakas István: *Iter Persicum*. In: Magyar gondolkodók 17. század. Budapest, 1979.
- ⁸⁸ Adelung: i. m. Cs. 2. Moszkva, 1864. 178. p. és G. M. Kovalenko: *Szmuta v Rosszii glazami anglijszkogo kondotjera*. In: *Voproszi Isztorii* 1999/1.
- ⁸⁹ Zsak Marzseret: *Szosztojanyije Rosszijszkoi imperii i velikogo knyazsesztva Moszkovii*. In: *Rosszija XV-XVII vv. glazami inoszt-rancev. bevez., kommentálja Ju. A. Limonov*. Leningrad, 1986. 9–11. p. és 225–286. p.
- ⁹⁰ *An English View of the Muscovite Tsar and of His Society*. 470–479. p.
- ⁹¹ Ju. A. Limonov: *Russzkije Isztocsnyiki „Isztorii Moszkovii” Dzsóna Miltona*. 243–247. p.
- ⁹² Adam Olearius *viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába*. Budapest, 1969.
- ⁹³ Samuel H. Baron: *Herberstein’s Image of Russia and its Transmission through Later Writers*. In: *Explorations in Muscovite History*. 260–264. p.
- ⁹⁴ Az idézetek, történeti visszapillantások és hivatkozások zömét a magyar kiadás nem közli, a szerkesztő elhagyta. (Adam Olearius *viszontagságos útja...* 13. p.) Azonban így is maradt azért néhány hivatkozás: Matthias Michowiára (64. p.), Plutarkhoszra (75. p.), Arisztotelészre (92. p.), Publilius Syrusra (81. p.), Ptolemaioszra (136, 215, 219. p.), Pliniusra (146. p.) Petrejusra (160. p.) stb.
- ⁹⁵ I. Sz. Sarkova: i. m. 23. p. és Horoskevics: i. m. 18. p.
- ⁹⁶ Gerberstejn: i. m. 229–238. p.
- ⁹⁷ Albert Kampenszkij: *O Moszkovii*. In: *Rosszija v pervoi polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi*. 114. p.
- ⁹⁸ Horoskevics: i. m. 18. p.
- ⁹⁹ Alpatov: i. m. 267–268. p.
- ¹⁰⁰ Platonov: i. m. 8. p.
- ¹⁰¹ Kappeler: *Die deutschen Flugschriften...* 156–157. p.
- ¹⁰² Platonov: i. m. 9–11. p.
- ¹⁰³ Kljucsevszkij: *Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. II. Kursz russzkoi isztorii*. Moszkva, 1988. 106–111. p. és Alpatov: i. m. 197. p. és Horoskevics: i. m. 85. p.
- ¹⁰⁴ lásd erről bővebben Horoskevics: i. m. 78–129. p. és B. N. Florja: *Russzko-polszkije otnosenyija i polityicseszkoje razvityije Vosztocsnoj Jevropi vo vtoroi polovinye XVI-nacsale XVII v.* Moszkva, 1978.
- ¹⁰⁵ Alpatov: i. m. 196. p.

- ¹⁰⁶ Horoskevics: i. m. 8-10. p.
- ¹⁰⁷ Sarkova: Roszszija i Italija 19. p.
- ¹⁰⁸ Alpatov: i. m. 197-199. p.
- ¹⁰⁹ Platonov: i. m. 8-9. p. és Alpatov: i. m. 195-196. p. és E. Vinter: Papsztvo i carizm, Moszkva, 1964. 44. p.
- ¹¹⁰ Alpatov: i. m. 197. p. és Horoskevics: i. m. 169-176. p.
- ¹¹¹ „Questi paesi sono in cerco la Rusia: In primo, verso Levante he la Tartaria, paese grandissimo; et una parte d’essa tene el Re de Rusia; una altra parte, el Re de Pollonia et il resto tengono essi tartari. Da poi he Lituania, che confina con Tartaria et con Rusia, el Re de Pollonia la possedi. Da poi he Prusia, che confina con Lituania et la possede el Re de Pollonia. Da poi he Livonia posseduta dalli Crucigeri et he Signoria per sè. Da poi he la Dacia, che estende al Mare Oceano.” In: Gino Barbieri: Milano e Mosca nella politica del rinascimento. Bari, 1957. 12. p.
- ¹¹² V. I. Rutenburg: Italjanszkije isztocsnyiki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej, poszvjascennih 75-letyiju professzora Sz. N. Valka. Moszkva–Leningrad, 1964. 457. p.
- ¹¹³ Barbieri: i. m.: 80–81. p.
- ¹¹⁴ Barbieri: i. m.: 79–81. p.
- ¹¹⁵ Rutenburg: i. m. 458. p.
- ¹¹⁶ Horoskevics: i. m. 176–177. p. és Barbieri: i. m. 19–21. p.
- ¹¹⁷ Je. Cs. Szkrzsinszkaja: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih otnosenyij. Szbornyik sztatyej. Leningrad, 1972. 277–278. p.
- ¹¹⁸ Barbieri: i. m. 82–84. p.
- ¹¹⁹ V. O. Kljucsevskij: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah. II. Kursz russzkoj isztorii. Moszkva, 1988. 113–114. p. és N. V. Szinyicina: Tretij Rim. Isztoki i evoljucija russzkoj szrednyevekovej koncepcii. Moszkva, 1998. 115–117. p.
- ¹²⁰ Vinter: i. m. 37–38. p. és Horoskevics: i. m. 178. p. és 182. p. és K. V. Bazilevics: Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka. Moszkva, 1952. 74–77. p. (Pierling szerint a kezdeményező Moszkva volt, Golubinszkij és Grekov Rómára voksol.)
- ¹²¹ B. Ja. Ramm: Papsztvo i Rusz v X-XV. vv. Moszkva–Leningrad, 1969. 228–233. p.
- ¹²² Horoskevics: i. m. 178. p. és R. G. Szkrinnyikov: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997. 39–40. p. és Bazilevics: i. m. 73–74. p.

- ¹²³ Barbieri: i. m. 28–29. p.
- ¹²⁴ Horoskevincs: i. m. 178–180. p. és Alpatov: i. m. 192–193. p. és Vinter: i. m. 37–41. p. és Barbieri: i. m. 28–29. p.
- ¹²⁵ Barbieri: i. m. 85–89. p.
- ¹²⁶ Bazilevics: i. m. 79–81. p. és Horoskevincs: i. m. 181. p.
- ¹²⁷ „...othomani occupatoris imperij orientis, quod quum stirpe mascula deesset imperatoria ad vestram illustrissimam dominationem jure vestri faustissime conjugij pertineret” In: E. Cornet: *Le guerre dei veneti nell’Asia. 1470–1474.* Vienna, 1856. N. 90, 112. p. Idézi: Szkrinnyikov: i. m. 41. p. és Horoskevincs: i. m. 187. p.
- ¹²⁸ Horoskevincs: i. m. 195. p.
- ¹²⁹ Horoskevincs: i. m. 187–188. p. és A. L. Horoskevincs: *Dannije russzkih letopiszzej ob Arisztotele Fioravanti.* In: *Voproszi Isztorii 1977/8.* 201–204. p. és Barbieri: i. m. 36–37. p.
- ¹³⁰ Ambrodzso Kontarini: *Putyesesztviye v Persziju.* In: *Barbaro i Kontarini o Rosszii 227.* p.
- ¹³¹ Barbieri: i. m. 90–95. p.
- ¹³² Barbieri: i. m. 45–49. p.
- ¹³³ Bazilevics: i. m. 82. p.
- ¹³⁴ Rutenburg: i. m. 460–461. p. Ehhez tartozik, hogy M. A. Gukovszkij, aki az 1486. évi feljegyzéseket oroszul publikálta, nem azonosítja Jurij Trahanyiotot Georgij Percamotával – lásd: Gukovszkij: *Szoobscsenyije o Rosszii moszkovszkogo poszla v Milan (1486 g.).* In: *Voproszi isztoriografii i isztocsnikovogyenyija SzSzsZR. Moszkva–Leningrad, 1963.* 448–455. p.
- ¹³⁵ Barbieri: i. m. 47–49. p. és Rutenburg: i. m. 461–462. p.
- ¹³⁶ Szkrzsinszkaja: *Barbaro i Kontarini o Rosszii.* 12–15. p. és Vinter: i. m. 43. p.
- ¹³⁷ „A ’3 de Settembre è zonto do ambassadori del Re de Russia con 20 cavalli. E hanno comunicà che’l so Re ha habudo victoria contro Tartari, che haveva 120 000 cavalli. E ha presentà al dose tre mazzi de zebelini, e ai consiglieri un mazzo per un, tutti di quaranta pele l’un. Hanno allozà a s. Zorzi, e la Signoria ghe ha donà una vesta d’oro e 100 ducati per un.” In: *Annali Veneti dall’anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Malipiero.* „Archivio storico italiano”, Firenze, 1843–1844, t. VII, parte 1–2, 310. p.
- ¹³⁸ Iosaphat Barbaro: *Viaggio alla Tana.* In: *Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini a Rosszii.* 133. p.
- ¹³⁹ Horoskevincs: i. m. 190–191. p. és Vinter: i. m. 43–44. p.
- ¹⁴⁰ Horoskevincs: i. m. 96. p. és Platonov: i. m. 7. p.
- ¹⁴¹ Horoskevincs: i. m. 96–97. p.

- ¹⁴² Gerberstejn: i. m. 22. p.
- ¹⁴³ Barbieri: i. m. 50–55. p.
- ¹⁴⁴ *Rerum Italicarum Scriptores*. (Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta ampliata e corretta con la direzione Giosue Carducci e Vittorio Fiorini.) Tomo IV-parte III. (I diarii di Girolamo Friuli). Città di Castello MDCCCXII. 226–231. p.
- ¹⁴⁵ Horoskevics: i. m. 193. p.
- ¹⁴⁶ Gerberstejn: i. m. 66. p.
- ¹⁴⁷ Szkrinnyikov: i. m. 65. p.
- ¹⁴⁸ Vinter: i. m. 44. p.
- ¹⁴⁹ Jagelló II. Ulászló magyar király fia, a trónörökös (II.) Lajos (1508-tól társuralkodó) feleségül vette Habsburg Máriát, Habsburg Ferdinánd pedig II. Ulászló leányát, Annát.
- ¹⁵⁰ A. A. Zimin: *Rosszija na poroge novogo vremenyi*. Moszkva, 1972. 188–190. p.
- ¹⁵¹ Gerberstejn: i. m. 106. p.
- ¹⁵² „per Romanum pontificem regnum Constantinopolitanum daretur in feudum tamquam vero heredi domino Imperatori omnium Ruthenorum” idézi : O.F. Kudrjavcev: *Zsizny za carja: russzkije v voszprijatyii jevropejcev pervoj polovini XVI v.* In: *Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi* 29. p., és Horoskevics: i. m. 206. p.
- ¹⁵³ Szkrinnyikov: i. m. 99. p.
- ¹⁵⁴ N. V. Szinyicina: *Dva mira: vozmozsnošty vzaimoponyimanyija*. In: *Rosszija v pervoj polovinye XVI veka*. 35–38. p.
- ¹⁵⁵ Gerberstejn: i. m. 22–23. p.
- ¹⁵⁶ Albert Kampenszkij: *O Moszkovii. és Jogann Fabri: Religija moszkovitov*. In: *Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi*. 110. p. és 199–202. p.
- ¹⁵⁷ Kampenszkij: i. m. 108–109. p.
- ¹⁵⁸ N. A. Kazakova: *Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI veka*. In: *Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij*. 255–256. p.
- ¹⁵⁹ Szvák Gy.: *Iván, a félelmetes*. 269–273. p. és B. N. Florja: *Russzko-polszkije odnosenyija... 46–120. p.*
- ¹⁶⁰ Szvák Gy.: *Iván, a félelmetes*. 278. p.
- ¹⁶¹ *Putyesesztvije russzkih poszlov XVI–XVII vv. Sztatyejnije szpizski*. Moszkva, 1954. 358–359. p. és Ja. Sz. Lurje: *Russzko-anglijszkije odnosenyija i mezsdunarodnaja polityika vtoroj polovini XVI v.* In: *Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii do XVII v.* Moszkva, 1961. 429. p.

- ¹⁶² Putyesesztvija russzkih poszlov XVI–XVII vv. 47. és 56–59. p.
- ¹⁶³ Lurje: Russzko-anglijszkije odnosenyija ... 430–432. p.
- ¹⁶⁴ Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszkogo Prikaza 1614 goda. Pod. Red. Sz. O. Smidta. Moszkva, 1960. 115. p.
- ¹⁶⁵ Posszevino: i. m. 5–7p.
- ¹⁶⁶ Posszevino: i. m. 9. p., Vinter: i. m. 74. p. és Alpatov: i. m. 239–240. p.
- ¹⁶⁷ Szvák Gy: Iván, a félelmetes... 284–287. p.
- ¹⁶⁸ Posszevino: i. m. 76–87. p.
- ¹⁶⁹ Posszevino: i. m. 81. p.
- ¹⁷⁰ Posszevino: i. m. 81–82. p.
- ¹⁷¹ Posszevino: i. m. 30–33. p.
- ¹⁷² Vinter: i. m. 81–82. p.
- ¹⁷³ Vinter: i. m. 90–93. p.
- ¹⁷⁴ Vinter: i. m. 95. p.
- ¹⁷⁵ Szkrinnyikov: i. m. 294–295. p.
- ¹⁷⁶ V. Pál 1609. január 3-i levele: „Nè più gloriosa, nè di maggior merito potrebbe far cotesta Maestà impresa alcuna, che l’acquisto di Moscovia, et la buona congiuntura invita Sua Maestà ad applicarvi l’animo con pensieri degni de la sua grandezza.” Idézi: E. Smurlo: Rimszkaja Kurija na russzkom pravoszlavnom vosztoke v 1609–1654 godah. Praga, 1928. 187. p.
- ¹⁷⁷ 1610. december 4: „Intanto pregaremo Idio, di veder il principe Vladislao, o pure Sua Maestà medesima coronata in Mosqua, et per ogni altra sua gloriosa conquista et immensa grandezza, perchè con essa potremo assicurarci, che la nostra vera religione christiana si dilatarà per tutte quelle parti, dove et l’heresia, et l’apostasia hanno fatte troppo alte e spatiose radici. Per questo aspetteremo con desiderio l’effetto che farà quella moltitudine d’ambasciatori Moscoviti, et le resolutioni che dovranno pigliare i Smolensciani.” Idézi: Smurlo: i. m. 188. p.
- ¹⁷⁸ Alpatov: i. m. 314–317. p.
- ¹⁷⁹ I. Sz. Sarkova: Poszolsztvo I. I. Csemodanova i otkliki na nyego v Italii. In: Problemi mezsdunarodnih odnosenyij... 207–224. p.
- ¹⁸⁰ I. Sz. Sarkova: Poszolsztvo I. I. Csemodanova ... 220–221. p.
- ¹⁸¹ Sarkova: Poszolsztvo I. I. Csemodanova... 222–223. p.
- ¹⁸² i. m. 25 és 53. p.
- ¹⁸³ N. M. Rogozsin: Poszolszkije knyigi Rosszii konca XV-nacsala XVII. vv. Moszkva, 1994. 36. p. (a továbbiakban: Rogozsin 1994)
- ¹⁸⁴ N. M. Rogozsin – E. V. Csisztyakova: Poszolszkij prikaz. In: Voproszi Isztorii 1988/7. 113. p. és Je. I. Indova: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV pervoj polovine XVI v. In: Feodalnaja Rosszija

- vo vszemirno-izstoricseszkom processze. Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972. 294. p.
- ¹⁸⁵ Rogozsin 1994. 12–14. p.
- ¹⁸⁶ Rogozsin 1994. 72. p.
- ¹⁸⁷ Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története 191–192. p. és Rogozsin 1994. 18. p.
- ¹⁸⁸ Indova: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV – pervoj polovinye XVI v. In: Rosszija vo vszemirno-izstoricseszkom processze. Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972. 310. p.
- ¹⁸⁹ Rogozsin 1994 16–20. p. és F. P. Szergejev: Russzkaja diplomatyicseszkaja tyerminologija XI-XVII vv. Kisinyov, 1971. 102–124. p.
- ¹⁹⁰ Rogozsin 1994. 78. p.
- ¹⁹¹ M. A. Alpatov: Russzkaja izstoricseszkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII. vv. Moszkva, 1973. 323. p.
- ¹⁹² Szergejev: i. m. 7–93. p. és Rogozsin 1994. 20. p. és Indova: i. m. 295–296. p.
- ¹⁹³ Rogozsin 1994 20. p. és Indova: i. m. 298. p.
- ¹⁹⁴ Alpatov: i. m. 335. p.
- ¹⁹⁵ Alpatov: i. m. 324. p.
- ¹⁹⁶ L. A. Juzefovics: Russzkij poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8 114–115. p. és Indova: i. m. 309. p.
- ¹⁹⁷ Juzefovics: i. m. 114–116.
- ¹⁹⁸ Juzefovics: i. m. 125. p.
- ¹⁹⁹ Alpatov: i. m. 328. p.
- ²⁰⁰ Rogozsin 1994. 19–22-p.
- ²⁰¹ N. M. Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII. vekov v Jevrope po matyerialam poszolszkih knjig. In Ruzsisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) Budapest, 1999. 88. p.
- ²⁰² Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 91–92. p.
- ²⁰³ Alpatov: i. m. 325. p., és Rogozsin: Meszto Rosszii XVI–XVII vekov v Jevrope... 99. p.
- ²⁰⁴ Ju. N. Dosztovalov: Rosszjiszskij poszolszkij etyiket XVI–XVIII vekov. In: Voproszi Isztorii 1994/4. 173. p.
- ²⁰⁵ Rogozsin 1994. 101. p.
- ²⁰⁶ Pamjatyiki diplomatyicseszkih sznosenyij Rosszii sz gyerzsavimi inosztrannimi t. 1. 343–356. p. Idézi: Rogozsin 1994. 101. p.
- ²⁰⁷ Rogozsin 1994. 115. p.
- ²⁰⁸ Rogozsin 1994. 73–78. p. és Indova i. m. 302–307. p.
- ²⁰⁹ G. N. Anpilogov: Novie dokumenti o Rosszii konca XVI-nacsala XVII v. Moszkva, 1967. 8–9. és 44. p.

- ²¹⁰ Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszkogo Prikaza 1614 goda. 5–14. p. és Rogozsin 1994. 80. p.
- ²¹¹ Rogozsin 1994. 109. p.
- ²¹² B. V. Szapunov: Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Ruszi v XVII v. (Vesztyi-Kuranti) In: Kulturnoje naszlegyjije drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenyjije tragycii. Moszkva, 1976. 200–205. p.
- ²¹³ Miljukov idézi Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 94. p.
- ²¹⁴ Berki Feriz: Az orthodox kereszténység. Budapest, 1984. 70–71. p.
- ²¹⁵ A. Popov: Isztoriko-lityeraturnij obzor drevnyerusszkijh polemicszskijh szocsinyenyij protyiv latinyan (XI–XV v.) Moszkva, 1875. (London, 1972.) 399–406. p.
- ²¹⁶ N. A. Kazakova: Zapadnaja Jevropa v russzkoj pizmennosztyi XV–XVI vekov. Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Rosszii. Leningrad, 1980. 7–37. p.
- ²¹⁷ Kazakova: i. m. 38–42. p.
- ²¹⁸ N. A. Kazakova: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropeszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI v. In Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej Felelős szerkesztő: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972. 251. p. (a későbbiekben: Kazakova: Dmitrij Geraszimov)
- ²¹⁹ Kazakova: i. m. 52–53. p.
- ²²⁰ Barbieri: i. m. 19. p.
- ²²¹ Barbieri i. m. 20–21. p.
- ²²² E. Cs. Szkrzsinszkaja: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Felelős szerk: V. I. Rutenburg. Leningrad, 1972.
- ²²³ Barbieri i. m. 46–49. p. és V. I. Rutenburg: Italjanszkije isztocsnyiki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v.. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrad, 1964. 461–462. p.
- ²²⁴ Barbieri: i. m. 51–55. p., Rutenburg: i. m. 462. p.
- ²²⁵ V. I. Szavva: Gyjaki i podgyjacsije Poszolszkogo Prikaza v XVI veke. T. 1. Szpravocsnyik, Moszkva, 1983. 18. p.
- ²²⁶ Dosztovalov: i. m. 172. p. és K. V. Bazilevics: Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka. Moszkva, 1952. 73. p.
- ²²⁷ Rutenburg: i. m. 459–460. p.
- ²²⁸ A. L. Horoskevics: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyeme mezsdunarodnih odnosenyij konca XV-nacsala XVI v. Moszkva. 1980. 222–223. p. és 229–233. p.

- ²²⁹ N. A. Kazakova: „Jevropejszkoj sztrani koroli” In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva–Leningrád, 1964. 418–420. p.
- ²³⁰ Kazakova: „Jevropejszkoj sztrani koroli” 421. p.
- ²³¹ Kazakova: „Jevropejszkoj sztrani koroli” 421–423. p.
- ²³² N. V. Szinyicina: Makszim Grek i Szavonarola. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoricieszkom processze. Moszkva, 1972. 149–150. p. és Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 126–127. p.
- ²³³ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 128–130. p.
- ²³⁴ Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252–254. p.
- ²³⁵ P. N. Berkov: Ostslavische Studenten an deutschen Hochschulen in der vorpetrischen Zeit. In: Zeitschr. Slavische Philol. 1962, Bd. 30. H.2, 355–361. p. idézi Kazakova: Dmitrij Geraszimov 252. p. és Pavel Iovij. 258. p.
- ²³⁶ Szigizmund Gerberstejn: Zapiszki o Moszkovii, Moszkva, 1988. 202. p.
- ²³⁷ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve, otpravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Bibliotyeeka inosztrannih piszatyeelej o Rosszii, Otgy. 1. T. 1. Szpb. 1836. 5–6. p.
- ²³⁸ N. A. Kazakova, L. G. Katuskina: Russzkij perevod XVI. v. ... 229, 234–235. 240–251. p.
- ²³⁹ Kazakova: Dmitrij Geraszimov 262–263. p.
- ²⁴⁰ Kazakova: Dmitrij Geraszimov 265–266. p.
- ²⁴¹ N. V. Szinyicina: Dva mira: vozmozsnoszty vzaimoponyimanyija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Összállította: O. F. Kudrjavcev, Moszkva, 1997. 44. p.
- ²⁴² Filippov Szergej: „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban In: Aetas 1995/3, 13. és 132. p. és Szinyicina: Dva mira: vozmozsnoszty vzaimoponyimanyija. 44–45. p.
- ²⁴³ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 163–164. p.
- ²⁴⁴ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 168–172. p.
- ²⁴⁵ Kazakova: Zapadnaja Jevropa... 221–223. p.
- ²⁴⁶ Posszevino: i. m. 205. p.
- ²⁴⁷ R. Barberini: Putyesesztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztrancev o Rosszii XVI i XVII vekah. Szpb., 1843. 25. p.
- ²⁴⁸ Godovikova: Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v. Paolo Kampani
- ²⁴⁹ Posszevino: i. m. 25. p. és 53–54. p.
- ²⁵⁰ Posszevino: i. m. 72. p. és 53. p.
- ²⁵¹ Kampenszkij: O Moszkovii. 106. p.

- ²⁵² Kampenszkij: i. m. 97. p.
- ²⁵³ Kampenszkij: i. m. 128. p.
- ²⁵⁴ Platonov: i. m. 35–36. p.
- ²⁵⁵ Adam Olearius viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába, Bp., 1969. 33. p.
- ²⁵⁶ Kljucsevszkij: Szkazanyija 50–51. p.
- ²⁵⁷ Barberini: i. m. 25. p.
- ²⁵⁸ Kontarini: Putyesesztvije v Persziju. In: Szkrzsinszkaja:Barbaro i Kontarini o Rosszii 227. p.
- ²⁵⁹ Kontarini: i. m. 227. p.
- ²⁶⁰ Horoskevics: Dannije russzkih letopiszej ob Arisztotele Fioravanti. In: Voproszi Isztorii 1977/8 201–204. p.
- ²⁶¹ Pavel Iovij: Knyiga o moszkovitszkom poszolsztve 272. p.
- ²⁶² Gerberstejn: i. m. 35. és 323. p.
- ²⁶³ Gerberstejn: i. m. 133. p.
- ²⁶⁴ Horoskevics: Dannije russzkih letopiszej... 203–204. p.
- ²⁶⁵ Platonov: i. m. 9–11. p.
- ²⁶⁶ Horoskevics: Russzkoje goszudarsztvo v szisztjeme mezsduarodnih otnosenij. 245–246. p.
- ²⁶⁷ Posszevino: i. m. 25. p.
- ²⁶⁸ Posszevino: i. m. 54. p.
- ²⁶⁹ Posszevino: i. m. 53. p.
- ²⁷⁰ Posszevino: i. m. 25. p., 184–190. p. és I. Sz. Sarkova: Rosszija i Italija... 25–27. p.
- ²⁷¹ Kontarini: i. m. 230. p.
- ²⁷² Alpatov: Russzkaja isztoriceszkaja miszl... 318. p.
- ²⁷³ Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 86. p.
- ²⁷⁴ Posszevino: 25. p.
- ²⁷⁵ Giles Fletcher: Az orosz államról, avagy az orosz cár kormányzási módja (akit általában moszkvai cárnak neveznek). Ezen ország lakóinak erkölcséről és szokásairól való leírással (Részletek). In: Világtörténet 1984/3. 112. és 116. p.
- ²⁷⁶ Olearius: i. m. 77. p.
- ²⁷⁷ Olearius: i. m. 113–114. p.
- ²⁷⁸ Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 86. p.
- ²⁷⁹ Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 90. p. és Szkrinnyikov: Az orosz birodalom születése 303. p.
- ²⁸⁰ Tardy Lajos : Régi hírünk a világban. Budapest, 1979. 119–121. p.
- ²⁸¹ Platonov: i. m. 27–28. p.
- ²⁸² Platonov: i. m. 44–46. p.
- ²⁸³ Platonov: i. m. 51–52. p.

- ²⁸⁴ Olearius: i. m. 114. p.
- ²⁸⁵ Sz. P. Orlenko: Pravovoj sztatusz vihodcev iz Zapadnoj Jevropi v Rosszii XVII veka. 138–139. p. In: Voproszi Isztorii 2000/6.
- ²⁸⁶ Gerberstejn: i. m. 207. p.
- ²⁸⁷ Gerberstejn: i. m. 206. p. és Posszevino: i. m. 192. p.
- ²⁸⁸ Kljucsevszkij: Szkazanyija inosztrancev... 41. p. és Gerberstejn: i. m. 207. p. és Posszevino: i. m. 193. p.
- ²⁸⁹ Barberini: i. m. 25. p. és Kljucsevszkij: Szkazanyija... 52. p.
- ²⁹⁰ Kljucsevszkij: Szkazanyija... 40. és 74. p. és Posszevino: i. m. 56. p. és Gerberstejn: i. m. 210. p.
- ²⁹¹ Posszevino: i. m. 192. p.
- ²⁹² Posszevino: i. m. 193. p.
- ²⁹³ Gerberstejn: i. m. 211. p. és Olearius: i. m. 96. p.
- ²⁹⁴ Barberini: i. m. 25. p. és Posszevino: i. m. 52. p.
- ²⁹⁵ Barberini: i. m. 25–27. p. és Posszevino: i. m. 195–196. p., és Kljucsevszkij: Szkazanyija... 54–56. p. és Zalánkeményi Kakas I.: i. m. 1087–1088. p., és Bocskarjev: i. m. 64–69. p. és R. Csenszlor: Puty is Anglii v Moszkvu 1553–1554 gg. In: Anglijszkije putyeseosztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve 57. p.
- ²⁹⁶ Barberini: i. m. 27. p.
- ²⁹⁷ Posszevino: i. m. 72–73. p.
- ²⁹⁸ Gerberstejn: i. m. 215. p.
- ²⁹⁹ Olearius: i. m. 96. p. és Barberini: i. m. 32. p. és Posszevino: i. m. 194–195. p.
- ³⁰⁰ Posszevino: i. m. 56. p. és 200. p. és Kontarini: i. m. 230–231. p. és Olearius: i. m. 97. p. és Gerberstejn: i. m. 223–224. p.
- ³⁰¹ Posszevino: i. m. 23. p. és Gerberstein 213. p.
- ³⁰² Posszevino: i. m. 25. és 53. p., Kljucsevszkij: Szkazanyija ... 56–57. p.
- ³⁰³ Olearius: i. m. 99. p. és Gerberstejn: i. m. 211. p.
- ³⁰⁴ Posszevino: i. m. 69–70. p. és 199. p.
- ³⁰⁵ Posszevino: i. m. 51. p.
- ³⁰⁶ Gerberstejn: i. m. 205–206. p.
- ³⁰⁷ Barberini: i. m. 25–27. p.
- ³⁰⁸ Gerberstejn: i. m. 209. p. és Posszevino: i. m. 192–193. p.
- ³⁰⁹ Gerberstejn: i. m. 212. p. és Posszevino: i. m. 195. p.
- ³¹⁰ Posszevino: i. m. 197. p. és A. Dzszenkinszon: Putyeseosztvije iz Londona v Moszkvu 1557–1558 gg. In: Anglijszkije putyeseosztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve 77. p. és R. Csenszlor: i. m. In: Anglijszkije putyeseosztvennyiki... 58–59. p.
- ³¹¹ Posszevino: i. m. 193. p.
- ³¹² Posszevino: i. m. 196. p.

- ³¹³ Putyeesztvija russzkih poszlov XVI-XVII vv. 156–205. p.
- ³¹⁴ A. Kappeler és R. G. Szkrinnyikov: Zabitij isztocsnyik o Rosszii epohi Ivana Groznogo: Isztyinno-pravdivoje opiszanyije. In: Otyecsesztvennaja Isztorija 1999/1. 134. p.
- ³¹⁵ Poszlanijja Ivana Groznogo. Moszkva–Leningrad, 1951. 144. p.
- ³¹⁶ Szvák Gyula: Iván, a félelmetes. 40. p.
- ³¹⁷ P. N. Miljukov: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szerk.. Béládi L., Krausz T., Szvák Gy. Budapest, 1982. 83. p.
- ³¹⁸ Szvák Gyula: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. In: Medvetánc 1982/2-3. 50-53. p.
- ³¹⁹ Marx, Karl: A XVIII. századi titkos diplomácia története. In: Medvetánc 1982/ 1. 184–185. p.
- ³²⁰ L. A. Juzefovics: Russzkiej poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8 117. p.
- ³²¹ L. A. Nyikityina: Anglijszkije hronyiki o tyitule russzkih carej. In: Obscsesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975. 174. p.
- ³²² V. O. Kljucsevskij: Szocsinyenyija v gjevjatyi tomah VI. Szpecialnije kurszi. Moszkva, 1989. 102. p.
- ³²³ Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története. Budapest, 1997. 79–81. p. és A. I. Filjuskín: Tyermini „car” i „carsztvo” na Ruszi. In: Voproszi Isztorii 1997/8. 145. p.
- ³²⁴ Posszevino: i. m. 32. p.
- ³²⁵ Barbieri: Milano e Mosca 79. p.
- ³²⁶ Barbieri: i. m. 81. p.
- ³²⁷ Barbieri: i. m. 90. p.
- ³²⁸ Barbieri: i. m. 91. p.
- ³²⁹ Ambrogio Contarini: Viaggio in Persia. In: Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 193. p.
- ³³⁰ Contarini: Viaggio in Persia 202. p.
- ³³¹ Contarini: Viaggio in Persia 203. és 205. p.
- ³³² Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 244. p.
- ³³³ Iosaphat Barbaro: Viaggio alla Tana. In: Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 132. p.
- ³³⁴ Opiszi Carszkogo arhiva XVI veka i arhiva Poszolszkogo prikaza 1614 goda. Moszkva, 1960. 113. p.
- ³³⁵ Dizionario biographico degli Italiani Vol. 3. Roma, 1961, 257–260. p.
- ³³⁶ M. P. Alekszejev: Moszkovszkij podjacsij Ja. Poluskin i italo-iszpanszkij gumaniszt Pedro Martir. In: Kulturnoje naszlegyjje Drevnyej Ruszi. 131–133. p.

- ³³⁷ Alekszejev: Moszkovszkij podjacsij Ja. Poluskin... 136. p. (...) serenissimo ac potentissimo principi et domino Basilio, magno duci et domino Rusiae, Volodemeriae, Moscouiae, Nouogradiae, Plescouiae, Smolenskiae, Tveriae, Iugariae, Permiae, Vetchiae, Bulgariae, Nougrade, terae inferioris Tzeruigouiae, Rezamiae, Volothschiae, Rseuiae, Beleskiae, Roscouiae, Jarossilauiae, Belozeriae, Vdoriae, Obdoriae, Condomeriae, etc. amico nostro charissimo. Salutem et omnis bonis incrementum. Serenissime ac potentissime princeps, amice charissime. Accepimus binas litteras Serenitatis Vestrae, quas ad nos per oratorem vestrum Jacobum Johannis, anno superiori, vicesimo sexto maii, ex Columna dedit, intelleximusque ea omnia quae nobis Serenitas Vestrae, per eundem significavit et peserti quod in ea sincera amicitia et societate nobiscum esse cupit, in qua olim cum auro nostro domino Caesare Maximiliano, praeclarissimae memoriae fuit. (...) (Archivo General de Simancas. Estado, 1554, fol. 342.)
- ³³⁸ Albertus Campensis: De Moscovia. In: Roszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. 81. p.
- ³³⁹ Campensis: De Moscovia 86. p.: „Temporibus etiam ferè Leonis. X. Pont. Max. Idem iste Basilius a Maximiliano Cesare Regium honorem ambiebat instantissime, cuius protextu etiam tunc euenisset ad communionem ecclesiae Romanae, si Poloni machinationibus res ipsa non fuisset etiam tunc interturbata.”
- ³⁴⁰ Campensis: De Moscovia 89. p.: „(...) ille uero Christianus princeps esse, nostri autem cum gloriosissimis titulis suis ter aethnici a scismatici inuenientur.”
- ³⁴¹ Paulus Iovius: Libellus de legatione Basili magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum. In: Roszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. 250, 253, 254. p.
- ³⁴² Paulus Iovius: Elogia virorum illustrium. In: Roszija v pervoj polovinye... 349. p.: „Sed Basilius, qui adoptari in Regem, sicuti ex Demetrio Legato accepimus, ex Principe honestiore scilicet speciosioreque titulo cupiebat (...)”
- ³⁴³ Paulus Iovius: Libellus de legatione Basili magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum 233–234. p.: „Clementi Papae Pastori ac Doctori Romanae Ecclesiae, magnus Dominus Basilius Dei gratis Imperator ac dominator totius Russiae, nec non magnus Dux Volodemariae, Moschouiae, Nouogrodiae, Pleschouiae, Smoleniae, Ifferiae, Iugoriae, Permniae, Vetchae, Bulgariae, etc. Dominator et magnus Princeps Nouogrodiae inferioris terrae, Cernigouiae, Razaniae, Volotchiae, Rezeuiae, Belchiae,

- Rostouiae, Iaroslauiae, Belozeriae, Vdoriae, Obdoriae, Condi-
niaeque, etc.”
- ³⁴⁴ Ioannes Fabri: Moscovitarum religio. In: Roszija v pervoj polo-
vinye... 148. p.: „BASILIVS dei gratia imperator totius Russiae , ac
magnus dux Fladimeri, et Moscouiae, Nouigradae, Blescouiae,
Smolne et Otiferi.”
- ³⁴⁵ Fabri: Moscovitarum religio 148–149. p.
- ³⁴⁶ Fabri: Moscovitarum religio 149. p.
- ³⁴⁷ Fabri: Moscovitarum religio 147. p.
- ³⁴⁸ Gerberstejn: i. m. 74–75. p.
- ³⁴⁹ Gerberstejn: i. m. 75. p. és Ju. P. Glusakova: Nyeopublikovannije
ruszskije gramoti iz Vatikanszkiego Arhiva. In: Voproszi Isztorii
1974/6. 128. p. és Paulus Iovius: Libellus de legatione... 233. p.
- ³⁵⁰ Gerberstejn: i. m. 75–76. p.
- ³⁵¹ Gerberstejn: i. m. 209–210. p.
- ³⁵² Posszevino: i. m. 25. p.
- ³⁵³ Horoskevics: Russzkoje goszudarsztvo v szisztyeme mezsduarod-
nih odnosenyij. 102–104. p.
- ³⁵⁴ Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolútizmus, isteni jogalap: a 16–17.
századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In:
Aetas 1998/1 48–49. p.
- ³⁵⁵ Sashalmi: Autokrácia, abszolútizmus, isteni jogalap... 49–50. p.
- ³⁵⁶ Filjuskin: i. m. 144–145. p.
- ³⁵⁷ B. A. Uszpenszkij: Car i szamozvanyec. In: Izbrannije trudi. T. I.
Szemiotika isztorii, szemiotika kulturi. Moszkva, 1994. 76–79. p.
- ³⁵⁸ Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: i. m. 110–112. p. és Filjuskin:
i. m. 145. p.
- ³⁵⁹ Filjuskin: i. m. 145–146. p.
- ³⁶⁰ Berki Feriz: i. m. 83–84. p. és Filippov Szergej: i. m. 7–8. p.
- ³⁶¹ Filippov: i. m. 8–9. p. és Filjuskin: i. m. 146. p.
- ³⁶² Filippov: i. m. 11. p.
- ³⁶³ Filjuskin: i. m. 146. p. és Filippov: i. m. 15. p.
- ³⁶⁴ idézi Filippov: i. m. 12. p.
- ³⁶⁵ N. V. Szinyicina: Tretij Rim. Isztoki i evoljucija ruszskoj szrednye-
vekovoj koncepcii (XV–XVI vv.). Moszkva, 1998. 121–125. p.
- ³⁶⁶ Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas 1995/3.
127–136. p.
- ³⁶⁷ Filofej: i. m. 130. p.
- ³⁶⁸ N. V. Szinyicina: Tretij Rim. 235–248. p.
- ³⁶⁹ A. N. Szaharov: Polityicseszkoje naszlegijije Rima v igyeologii Drev-
nyej Ruszi. In: Isztorija SzSzSzR, 1990/3. 74–77. p.

- 370 Posszevino: i. m. 62. p.
- 371 A. A. Zimin: Antyicsnyije motyivi v russzkoj publicisztike konca XV v. In: Feodalnaja Rosszija... 135–138. p. és Filippov: i. m. 10. p. és Filjuskin: i. m. 146. p.
- 372 Poszlanyija Ivana Groznogo. 260. p.
- 373 Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi. Szeregyina XVI veka. Moszkva, 1985. 224. p. és Zimin: Antyicsnije motyivi ...137. p. és Filippov: i. m. 15. p.
- 374 Posszevino: i. m. 23. p.
- 375 Barberini: i. m. 34. p.
- 376 Kozlova: i. m. 440. p.
- 377 Posszevino: i. m. 207. p.
- 378 Posszevino: i. m. 23. p. és 25. p.
- 379 Posszevino: i. m. 23. p. és Gerberstejn: i. m. 74. p. és a közmondások-ról Sashalmi E: 16th–17th- Century Muscovite Ideology of Power in a European Perspective. In: Meszto Rosszii v Jevrope. 170–172. p.
- 380 Olearius: i. m. 94. p.
- 381 Kampenszkij: O Moszkovii 106. p..
- 382 Kljucsevszkij: Szkazanyija 67. p. és Gerberstejn: i. m. 209. p.
- 383 Kljucsevszkij: Szkazanyija 75. p.
- 384 Kljucsevszkij: Szkazanyija 75–77. p. és Szvák : Iván, a félelmetes 37–42. p.
- 385 Kampenszkij: i. m. 106. p. és Barberini: i. m. 20. p.
- 386 Posszevino: i. m. 24. p.
- 387 Kozlova: i. m. 435. p.
- 388 Kozlova: i. m. 441. p. és Posszevino i. m. 26. p.
- 389 Kozlova: i. m. 441. p.
- 390 Posszevino: i. m. 63. p.
- 391 Posszevino: i. m. 62. p.
- 392 Posszevino: i. m. 48–49. p.
- 393 Kozlova: i. m. 443. p.
- 394 G. Fletcher: Az orosz államról, avagy az orosz cár kormányzási módja (részletek). In: Világtörténet 1984/3. 100. p.
- 395 Posszevino: i. m. 24. p.
- 396 Kozlova: i. m. 443. p.
- 397 Varga I.: A központosítástól az abszolutizmusig. In: Világtörténet 1984/3. 80. p.
- 398 Szvák Gyula: Iván, a félelmetes 32–64. p.
- 399 Fletcher: Az orosz államról 98–99. p.
- 400 Arisztotelész Politika című művéből: „Van az egyeduralomnak egy

- másik fajtája; ilyent találunk némely barbároknál, ahol a királyi hatalom igen közel áll a zsarnoksághoz.”
- ⁴⁰¹ Olearius: i. m. 92. p.
- ⁴⁰² N. Bobbio: Az Európa-ideológia nagysága és hanyatlása. In: Századvég Különszám. 59–66. p.
- ⁴⁰³ Vásáry I. Why was Muscovite Russia Considered „Barbarian” by Contemporary Europe. In: Ruzsisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope. 99–102. p.
- ⁴⁰⁴ Kozlova: i. m. 441. p.
- ⁴⁰⁵ Pavel Jovij: Knyiga o poszolsztve Vaszilija, velikogo knyazja Moszkovszkogo, k pape Klimentu VII. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 283. p.
- ⁴⁰⁶ Barberini: i. m. 20. p.
- ⁴⁰⁷ Barberini: i. m. 21. p. és Kozlova: i. m. 438. p.
- ⁴⁰⁸ Posszevino: i. m. 49. p.
- ⁴⁰⁹ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve, otpravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Bibliotyeka inosztrannih piszatyalej o Rosszii, Otgy. 1. T. 1. Szpb., 1836. 47–48. p.
- ⁴¹⁰ Kozlova: i. m. 436. p.
- ⁴¹¹ Barberini: i. m. 20–21. p.
- ⁴¹² Barberini: i. m. 23. p.
- ⁴¹³ Barberini: i. m. 21–22. p. és Kozlova: i. m. 436. p.
- ⁴¹⁴ Olearius: i. m. 102–103. p.
- ⁴¹⁵ Bocskarjev: i. m. 40. p.
- ⁴¹⁶ Fletcher: Az orosz államról... 100. p.
- ⁴¹⁷ Zsak Marzseret: i. m. 241–241. p.
- ⁴¹⁸ Olearius: i. m. 101–104. p.
- ⁴¹⁹ Zalánkeményi Kakas István: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók XVII. század Bp., 1979. 1090. p.
- ⁴²⁰ Barberini: i. m. 5. p.
- ⁴²¹ Bocskarjev: Moszkovszkoje Goszudarsztvo XV-XVII vv. po szkazanyijam szovremennyikov-inosztrancev Szpb., 1914. 133. p.
- ⁴²² Idézi: Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 136. p.
- ⁴²³ Fletcher: Az orosz államról... 110. p.
- ⁴²⁴ Kozlova: i. m. 436. p.
- ⁴²⁵ Posszevino: i. m. 28. p.
- ⁴²⁶ Posszevino: i. m. 210. p.
- ⁴²⁷ Gerberstejn: i. m. 103. p.
- ⁴²⁸ Posszevino: i. m. 252. p.
- ⁴²⁹ Kozlova: i. m. 436–437. p.

- ⁴³⁰ Olearius: i. m. 81. p.
- ⁴³¹ Domosztroj – Házirend In: Régi orosz széppróza Bp., 1977. 182–193. p.
- ⁴³² Zalánkeményi Kakas I: i. m. 1094. p.
- ⁴³³ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve... 51. p. és Posszevino: i. m. 208. p. és Zs. Marzseret: i. m. 243–244. p. és Olearius: i. m. 89. p. és Dzsenkinszon: i. m. 79. p.
- ⁴³⁴ Kozlova: i. m. 437. p.
- ⁴³⁵ Barberini: i. m. 18–19. p.
- ⁴³⁶ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga a poszolsztve...51. p.
- ⁴³⁷ Kozlova: i. m. 437. p.
- ⁴³⁸ Barberini: i. m. 19. p. és Olearius: i. m. 75. p.
- ⁴³⁹ Fletcher: Az orosz államról... 113–114. p.
- ⁴⁴⁰ Olearius : i. m. 74. p. és Kampenszkij: i. m. 106. p.
- ⁴⁴¹ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve...51. p.
- ⁴⁴² Kontarini: Putyeseosztvije v Persziju 228. p.
- ⁴⁴³ Bocskarjev: i. m. 19. p.
- ⁴⁴⁴ Marzseret: i. m. 244. p.
- ⁴⁴⁵ Posszevino: i. m. 207. p.
- ⁴⁴⁶ Bocskarjev: i. m. 20. p.
- ⁴⁴⁷ Olearius: i. m. 85. p.
- ⁴⁴⁸ Kontarini: Putyeseosztvije v Persziju 210. p.
- ⁴⁴⁹ Kampenszkij: O Moszkovii 106. p.
- ⁴⁵⁰ Kontarini: Putyeseosztvije v Persziju 228. p.
- ⁴⁵¹ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve... 51. p.
- ⁴⁵² Barberini: i. m. 16. p.
- ⁴⁵³ Posszevino: i. m. 206. p.
- ⁴⁵⁴ Barbaro: Putyeseosztvije v Tanu 158. p.
- ⁴⁵⁵ Kontarini: Putyeseosztvije v Persziju 228–229. p.
- ⁴⁵⁶ az előbbieken túl pl.: Csenszor: i. m. 65. p. és Bocskarjev: i. m. 137–139. p.
- ⁴⁵⁷ Fletcher: Az orosz államról... 110–111. p. és 113. p.
- ⁴⁵⁸ Olearius: i. m. 60. p.
- ⁴⁵⁹ Kontarini: Putyeseosztvije v Persziju 231. p. és Barberini: i. m. 30–31. p.
- ⁴⁶⁰ Posszevino: i. m. 194. p. és Kljucsevszkij: Szkazanyija... 62–63. p.
- ⁴⁶¹ Posszevino: i. m. 194. p.
- ⁴⁶² Barbaro i Kontarini ... : 158. és 228. p. és Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve... 49. p.
- ⁴⁶³ Posszevino: i. m. 206. p.
- ⁴⁶⁴ Olearius: i. m. 82. p.

- ⁴⁶⁵ Fletcher: Az orosz államról... 113. p.
⁴⁶⁶ Zalánkeményi Kakas I.: i. m. 1094. p.
⁴⁶⁷ Marzseret: i. m. 237. p.
⁴⁶⁸ Posszevino: i. m. 209. p. és Fletcher: i. m. 112. p. és Marzseret: i. m. 236. p.
⁴⁶⁹ Marzseret: i. m. 236. p.
⁴⁷⁰ Zalánkeményi Kakas I.: i. m. 1092. p.
⁴⁷¹ Fletcher: i. m. 112. p.
⁴⁷² Posszevino: i. m. 35. p.
⁴⁷³ Barbaro i Kontarini...: 158. és 228. p.
⁴⁷⁴ Kljucsevszkij: Szkazanyija... 61. p.
⁴⁷⁵ Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolsztve... 49–50. p.
⁴⁷⁶ Barberini: i. m. 13–15. p és 36. p.
⁴⁷⁷ Posszevino: i. m. 205. p.
⁴⁷⁸ Olearius: i. m. 68. p.
⁴⁷⁹ Barberini: i. m. 37. p.
⁴⁸⁰ Szvák Gyula: Cárok és kalandorok Bp., 1982. 64–65. p.
⁴⁸¹ Marzseret: i. m. 231. p.
⁴⁸² Marzseret: i. m. 246. p.
⁴⁸³ Marzseret: i. m. 262–263. p.
⁴⁸⁴ Zalánkeményi Kakas I: i. m. In: Magyar gondolkodók XVII. század. 1089–1090. p.
⁴⁸⁵ Olearius: i. m. 84. p.
⁴⁸⁶ Olearius: i. m. 82. p.
⁴⁸⁷ Marzseret: i. m. 231. p.
⁴⁸⁸ Olearius: i. m. 70. p.
⁴⁸⁹ Olearius: i. m. 68. p.
⁴⁹⁰ Olearius: i. m. 120. p. és 71. p.
⁴⁹¹ Olearius: i. m. 68. p.
⁴⁹² Barbaro: Putyesesztvije v Tanu 158. p. és Posszevino: i. m. 73. p.
⁴⁹³ Barberini: i. m. 37–39. p.
⁴⁹⁴ Fletcher: Az orosz államról... In: Világtörténet 1984/3. 98. p.
⁴⁹⁵ Kampenszkij: O Moszkovii 102. p.
⁴⁹⁶ Kampenszkij: i. m. 102–106. p.
⁴⁹⁷ Fabri: Religija moszkovitov 177. p.
⁴⁹⁸ Iovij: i. m. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 288. p.
⁴⁹⁹ Anglijszkije putyesesztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve v XVI veke. 59. p.
⁵⁰⁰ Barberini: i. m. 15. p. és 35–36. p.
⁵⁰¹ Szvák Gy.: Iván, a félelmetes 41–55. p.
⁵⁰² Posszevino: i. m. 42. p.

- 503 Posszevino: i. m. 42. p.
- 504 Gerberstejn: i. m. 133. p.
- 505 Gerberstejn: i. m. 114. és 116. p. és Posszevino: i. m. 42. p.
- 506 Szvák Gy: „Moszkóvia” és a Nyugat In: Valóság 1986/1. 85–86. p.
- 507 I. Sz. Sarkova: Rosszija i Italija: trgovije otnosenijija XV-pervoj csetvertyi XVIII v. Leningrad, 1981. 20–21. p.
- 508 lásd bővebben: Szkrzsinszkaja: Isztorija Tani (XIV–XV vv.) In: Barbaro i Kontarini o Rosszii 29–63. p.
- 509 Barbaro: Putyeseosztvije v Tanu 137. p.
- 510 Barbaro: Putyeseosztvije v Tanu 138. p.
- 511 Barbaro: Putyeseosztvije v Tanu 138–139. p.
- 512 Barbaro: Putyeseosztvije v Tanu 144. p.
- 513 Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 70–72. p.
- 514 Szkrzsinszkaja: Barbaro i Kontarini o Rosszii 65. és 146. p.
- 515 Kampenszkij: O Moszkovii 97. p.
- 516 Jovij: i. m. In: Rosszija v pervoj polovinye 258–260. p.
- 517 R. Barberini: Putyeseosztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztance o Rosszii XVI i XVII vekah Szpb., 1843.
- 518 Possevino 232. p.
- 519 lásd: Rude et Barbarous Kingdom és Anglijszkije putyeseosztvennyiki v Moszkovszkom goszudarsztve v XVII veke. Fordította Ju. V. Gotje.
- 520 Kontarini: i. m. 229. p.
- 521 Barbaro: i. m. 158–159. p.
- 522 Kudrjavcev: i. m. 138. p.
- 523 Kudrjavcev: i. m. 209. p.
- 524 Raphaelis Volaterrani Commentariorum Urbanorum octo et triginta libri. Basileae, 1544. Lib. VII. „...homines syluestres pellibus tantum ursorum, quos uenantur tecti...ac mercatoribus eo adnauigantibus pro frugibus pelles preciosas commutantes” Idézi: Kudrjavcev: i. m. 209. p.
- 525 Iogann Fabri: Religija moszkovítov. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 180. p.
- 526 Gerberstejn: i. m. 126. p.
- 527 Kampenszkij: i. m. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 106. p.
- 528 Iovij: i. m. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 269. p.
- 529 Szebasztjan Mjunszter: Bceobszaja Koszmografija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v. 338. p. és Iovij: i. m. 278. p.
- 530 Mjunszter: i. m. 341. p.
- 531 Szaveljeva: i. m. 74–77. p.
- 532 Jovij: i. m. 258–263. p. és Sarkova: Rosszija i Italija 24–25. p. és

- Horoskevicss Russzkoje goszudarsztvo v szisztyeme mezsdunardnih otnosenij 213–215. p.
- ⁵³³ Sarkova: Rosszija i Italija 25. p.
- ⁵³⁴ Jovij: i. m. 277–278. p.
- ⁵³⁵ Iovij: i. m. 277. p.
- ⁵³⁶ Mjunszter: i. m. 337. p.
- ⁵³⁷ Kampenszkij: i. m. 105–106. p.
- ⁵³⁸ Piszmo Alberta Kampenze...: 30–32. p.
- ⁵³⁹ Posszevino: i. m. 47. p.
- ⁵⁴⁰ Zsak Marzseret: Szosztojanyije Rosszijszkoi imperii i velikogo knyazsesztva Moszkovii. In: Rosszija XV–XVII vv. glazami inoszt-rancev. Leningrad, 1986. 246–247. p.
- ⁵⁴¹ Jovij: i. m. 278. p.
- ⁵⁴² Barberini: i. m. 34–35. p.
- ⁵⁴³ V. M. Potyin: Vengerszkij zolotoj Ivana III. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoricseszkom processze. Moszkva, 1972. 282–294. p. és Horoskevicss Russzkoje goszudarsztvo v szisztyeme... 42. p.
- ⁵⁴⁴ Font–Krausz–Niederhauser–Szvák: Oroszország története 131–134. p.
- ⁵⁴⁵ Szkrinnyikov: Az orosz birodalom születése, Budapest, 1997. 121. p.
- ⁵⁴⁶ Barberini: i. m. 50–54. p.
- ⁵⁴⁷ Horoskevicss: Russzkoje goszudarsztvo... 22. p.
- ⁵⁴⁸ Horoskevicss: Russzkoje goszudarsztvo... 23–32. p.
- ⁵⁴⁹ Sarkova: Rosszija i Italija 27. p.
- ⁵⁵⁰ Sarkova: Rosszija i Italija 27–28. p.
- ⁵⁵¹ Horoskevicss: Russzkoje goszudarsztvo... 33–44. p.
- ⁵⁵² Várad-Sternberg János: Iz isztorii ekonomicseszkih szvjazej mez-sdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII veke. In: Mezsdunardnije szvjazi Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moszkva, 1966. 117–129. p.
- ⁵⁵³ Idézi: V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. In: Világtörténet 1998. tavasz–nyár 37. p.
- ⁵⁵⁴ Sarkova: Rosszija i Italija 39–46. p.
- ⁵⁵⁵ Rosszija i Italija. Matyeriali IV Konferencii szovjetszkih i italjanszkih isztorikov. Rim, 1969. Moszkva, 1972. Ebben: A. L. Horoskevicss hozzászólása 340–347. p.
- ⁵⁵⁶ Horoskevicss: Russzkoje goszudarsztvo... 64–65. p.
- ⁵⁵⁷ A. L. Horoskevicss: Rosszija i mirovije trgovije putyi konca XV v. In: Feodalnaja Rosszija ... 33–35. p.
- ⁵⁵⁸ Horoskevicss: Russzkoje goszudarsztvo... 49. p.
- ⁵⁵⁹ Sarkova: Rosszija i Italija 34–39. p.

- ⁵⁶⁰ Willan: The early history of Russia company 1553–1603. Manchester, 1956. 78–82, 87–90. és 96–98. p.
- ⁵⁶¹ S. H. Baron: Ivan the Terrible, Giles Fletcher and the Muscovite Merchantry: A Reconsideration. In: S. H. Baron: Muscovite Russia. Collected Essays. London, 1980. IV 566. p.
- ⁵⁶¹ Ja. Sz. Lurje: Russzko-anglijszkije odnosenyija i mezsdunarodnaja polityika vtoroj polovini XVI v. In: Mezsduarodnije szvjazi Rosszii do XVII v. Moszkva, 1961. 426–434. p.
- ⁵⁶³ S. H. Baron: The Muscovy Company, the Muscovite Merchants and the Problem of Reciprocity in Russian Foreign Trade In: S. H. Baron: Muscovite Russia. Collected Essays. London, 1980. V. 134. p.
- ⁵⁶⁴ Baron: The Muscovy Company, the Muscovite Merchants... 137. p.
- ⁵⁶⁵ S. H. Baron: Reconsideration... 566-567. p. és S. H. Baron: Reciprocity... 139–140. p. és Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat 87–88. p.
- ⁵⁶⁶ Giles Fletcher: Of the Russe Commonwealth. Facsimile Edition with Variants. Cambridge–Massachusetts 1966. 45. p. és Appendixes 49, 57. p.
- ⁵⁶⁷ S. H. Baron: Reconsideration... 575. és 581. p.
- ⁵⁶⁸ Olearius: i. m. 78. és 7. p.
- ⁵⁶⁹ Barberini: i. m. 32–34. p.
- ⁵⁷⁰ Iovij: i. m. 278. p.
- ⁵⁷¹ Barbaro i Kontarini o Rosszii 157–159. p. és 225–227. p.
- ⁵⁷² Barbaro i Kontarini o Rosszii: 158. p. és 225. p.
- ⁵⁷³ Kontarini: Putyesesztvije v Persziju 227. p.
- ⁵⁷⁴ Kontarini: Putyesesztvije v Persziju 227. p.
- ⁵⁷⁵ Pavla Jovija Novokomszkogo knyiga a Moszkovitszkom poszolsztve k Ioannu Rufu, arhipiszkomu konszentyijszkomu. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi 271–272. p.és 241. p.
- ⁵⁷⁶ uo.: 274. p.
- ⁵⁷⁷ uo.: 274–275. p.
- ⁵⁷⁸ Albert Kampenszkij Vel(ikomu) Pont(ifiku), blazsennyjesemu otcu Klimentu VII O Moszkovii. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi 101–102. p.
- ⁵⁷⁹ uo.: 102–103. p.
- ⁵⁸⁰ Szvetlejsemu goszudarju Ferdinandu, ercgercogu Avsztrijiszkomu. Religija moszkovitov. Izdano doktorom Iogannom Fabri. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. 176. p.
- ⁵⁸¹ Ruzsa György: A régi orosz festészet kapcsolatai a kezdetektől a XVI. század végéig. Budapest, 1998. 136–137. p. és R. Szkrinnyikov: Az orosz birodalom születése 108–109. p.

- 582 Posszevino: Isztoriceszkije szocsinyenyija o Rosszii XVI v. Moszkva, 1983. 43. p.
- 583 Posszevino: i. m. 205–206. p.
- 584 Posszevino: i. m. 45. p.
- 585 Gerberstejn: i. m. 132. p.
- 586 N. Je. Noszov: Russzkij gorod v XVI sztoletyii. In: Rosszija i Italija. Moszkva, 1972. 46. p.
- 587 Richard Chancellor: The First Voyage to Russia. In: Rude et Barbarous Kingdom 23. p.
- 588 Posszevino: i. m. 43. p.
- 589 Zalánkeményi Kakas I: Iter Persicum. 1089. p.
- 590 Marzseret: Szosztójanyije Rosszijszkij imperii i velikogo knyazszesztva Moszkovii. In: Rosszija XV–XVII vv. glazami inosztrancev. Leningrad, 1986. 239–240. p.
- 591 Zalánkeményi Kakas I: i. m. 1089. p.
- 592 Olearius: i. m. 65. p.
- 596 Olearius: i. m. 64–67. p.
- 594 Barbaro i Kontarini...: 158 és 225. p., Iovij: i. m. 271. p., Barberini: i. m. 9. p., Kampenszkij: i. m. 101. p. és Posszevino 44. p. és 206. p.
- 595 Barberini: i. m. 9. p. és korábbi idézetek
- 596 Posszevino: i. m. 43. p.
- 597 Barberini: i. m. 10. p. és Posszevino: i. m. 206–207. p.
- 598 Kozlova: i. m. 437. p. és Bocskarjev: i. m. 113. p.
- 599 Olearius: i. m. 82. p.
- 600 Posszevino: i. m. 43–44. p.
- 601 Szvák Gy.: Iván, a félelmetes. 45. p.
- 602 A. M. Szaharov: O tyermine „gorod” v isztocsnyikah XVI v. In: Obeszstvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975. 62–66. p.
- 603 Olearius: i. m. 84. p.
- 604 Putyesesztvija russzkij poszlov XVI–XVII vv. Sztatyejnije szpizski. 105–106. p.
- 605 Putyesesztvija russzkij poszlov. 162. p.
- 606 Anglijszkije putyesesztvennyiki v Moszkovszkom goszudarsztve v XVI veke. 168. p.
- 607 A. M. Szaharov: Szovremennyiki o szrednyevikovih gorodah Rosszii i sztran Zapadnoj Jevropi. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszkom processze 328–329. p.
- 608 L. P. Ruscsinszkij: Religioznij bit russzkij po szvegyenyijam inosztrannih pizsatyelej XVI i XVII vekov. Moszkva, 1871.
- 609 Csenszlor: Puty is Anglii v Moszkvu 1553–1554 gg. és Dzszenkin-szon.: Putyesesztvije iz Londona v Moszkvu 1557–1558. In: Ang-

- lijszkije putyeseesztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve v XVI veke. 64. p, (Chancellor) és 79. p. (Jenkinson), és Giles Fletcher: In: Rude et barbarous kingdom 205. p., Fabri: Religija moszkovítov 181. és 188. p., Posszevino: i. m. 208. p. stb.
- ⁶¹⁰ Barbaro: Putyeseesztvije v Tanu 157. p.
- ⁶¹¹ Kontarini: Putyeseesztvije v Persziju 228. p.
- ⁶¹² Iovij: i. m. 279. p.
- ⁶¹³ Barberini: i. m. 16. p és Posszevino: i. m. 63. p.
- ⁶¹⁴ Csenszor: i. m. In: Anglijszkije putyeseesztvennyiki...64. p.
- ⁶¹⁵ Iovij: i. m. 278. p. és Posszevino: i. m. 22. p. és 208. p.
- ⁶¹⁶ Posszevino: i. m. 22. p. és 209. p.
- ⁶¹⁷ Fabri: Religija moszkovítov 182. p.
- ⁶¹⁸ Fabri: i. m.181. p. és Gerberstejn: i. m. 92. p. és Kontarini: i. m. 228. p.
- ⁶¹⁹ Csenszor: i. m. In: Anglijszkije putyeseesztvennyiki... 64. p.
- ⁶²⁰ Fabri: i. m. 182. p.
- ⁶²¹ Fabri: i. m. 184–185. p.
- ⁶²² Fabri: i. m. 192. p.
- ⁶²³ Fabri: i. m. 194. p.
- ⁶²⁴ Kampenszkij: O Moszkovii 106. p.
- ⁶²⁵ Kampenszkij: i. m. 106. p.
- ⁶²⁶ Jovij: i. m. 280–281. p.
- ⁶²⁷ Posszevino: i. m. 22. p.
- ⁶²⁸ Iovij: i. m. 282. p.
- ⁶²⁹ Barberini: i. m. 17–18. p.
- ⁶³⁰ Iovij: i. m. 279. és 282. p.
- ⁶³¹ Fabri: i. m. 199–200. p.
- ⁶³² Posszevino: i. m. 73. p. és Dzszenkinszon: i. m. 79–80. p.
- ⁶³³ Posszevino: i. m. 211. p.
- ⁶³⁴ Kozlova: i. m. 437. p. és Barberini: i. m. 17. p. és Posszevino: i. m. 210. p. és Olearius: i. m. 106–108. p.
- ⁶³⁵ Zalánkeményi Kakas: i. m. 1091. p. és Csenszor: i. m. 64. p.
- ⁶³⁶ Olearius: i. m. 108. p. és Dzszenkinszon: i. m. 79. p.
- ⁶³⁷ Barberini: i. m. 16. p., Posszevino: i. m. 211. p.
- ⁶³⁸ Kampenszkij: O Moszkovii 107–108. p.
- ⁶³⁹ Posszevino: i. m. 31. p.
- ⁶⁴⁰ Posszevino: i. m. 21–22. p.
- ⁶⁴¹ Posszevino: i. m. 76–87. p.
- ⁶⁴² Posszevino: i. m. 32. p.
- ⁶⁴³ Kampenszkij: i. m. 108–109. p.
- ⁶⁴⁴ Posszevino:i. m. 31. p.
- ⁶⁴⁵ Posszevino: i. m. 202–203. p.

-
- ⁶⁴⁶ Barberini: i. m. 16. p.
⁶⁴⁷ Iovij: i. m. 280. p.
⁶⁴⁸ Posszevino: i. m. 27. p.
⁶⁴⁹ Posszevino: i. m. 209. p.
⁶⁵⁰ Zalánkeményi Kakas: i. m. 1092. p.
⁶⁵¹ Posszevino: i. m. 27. p.
⁶⁵² Posszevino: i. m. 25–40. p.
⁶⁵³ Posszevino: i. m. 71. p.
⁶⁵⁴ Kampenszkij: i. m. 109–113. p.
⁶⁵⁵ Kampenszkij: i. m. 114. p.
⁶⁵⁶ Posszevino: i. m. 205. p.
⁶⁵⁷ E. Smurlo: i. m. 77–79. és 239–240. p.
⁶⁵⁸ K. D. Kavelin: Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége (szerk.: Béládi László, Krausz Tamás, Szvák Gyula) Budapest, 1982. 1. p.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelung, F.: Krityiko-lityeraturnoje obozrenyje putyeseesztvennyikov po Rosszii do 1700 goda i ih szocsinyenyij. Cs. I. Moszkva, 1864.
- Alekszejev, M. P.: Moszkovszkij podjacsij Ja. Poluskin i italo-izspanszkij gumaniszt Pedro Martir. In: Kulturnoje naszlegyjije Drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenyjije tragycii. Moszkva, 1976.
- Alpatov, M. A.: Csto znal poszolszkij prikaz o Zapadnoj Jevrope vo vtoroj polovinye XVII v. In: Isztorija i isztoriki. Isztoriografija vszeobscej isztorii. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1966.
- Alpatov, M. A.: Russzkaja isztoricsezkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII vv. Moszkva, 1973.
- Alpatov, M. A.: Russzkaja isztoricsezkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XVII- pervaja csetverty XVIII veka. Moszkva, 1976.
- Annali Veneti dall' anno 1457 al 1500 del senatore Domenico Ralipiero. „Archivio storico italiano”, Firenze, 1843–1844. t. VII, parte 1–2.
- Anpilogov, G. N.: Novie dokumenti o Rosszii konca XVI-nacsala XVII v. Moszkva, 1967.
- Barbaro, I. Viaggio alla Tana. In: Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkij szvjazej v XV v. (szerk.: Szkrzsinszkaja Je. Cs.) Leningrad, 1971.
- Barbaro, J.: Putyeseesztvije v Tanu. In: Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkij szvjazej v XV v. (szerk.: Szkrzsinszkaja Je. Cs.) Leningrad, 1971.
- Barberini, R.: Putyeseesztvije v Moszkoviju v 1565 godu. In: Szkazanyija inosztrancev o Rosszii XVI i XVII vekah. Szpb., 1843.
- Barbieri, G.: Milano e Mosca nella politica del Rinascimento, Bari, 1957.
- Baron, S. H.: Herberstein and the English „Discovery” of Muscovy. In: Explorations in Muscovite History. Hampshire, 1991.
- Baron, S. H.: Herberstein’s Image of Russia and its Transmission through Later Writers. In: Explorations in Muscovite History. Hampshire, 1991.
- Baron, S. H.: Ivan the Terrible, Giles Fletcher, and the Muscovite Mer-

- chantry: a Reconsideration. In: *Muscovite Russia. Collected Essays.* London, 1980.
- Baron, S. H.: Osip Nepea and the Opening of Anglo-Russian Commercial Relations. In: *Muscovite Russia. Collected Essays.* London, 1980.
- Baron, S. H.: The influence in Sixteenth-Century England of Herberstein's *Rerum Moscoviticarum Commentarii*. In: *Explorations in Muscovite History.* Hampshire, 1991.
- Baron, S. H.: The Muscovy Company, the Muscovite Merchants, and the Problem of Reciprocity in Russian Foreign Trade. In: *Muscovite Russia. Collected Essays.* London, 1980.
- Baron, S. H.: The Origins of Seventeenth Century Moscow's Nemeczkaja Sloboda. In: *Muscovite Russia. Collected Essays.* London, 1980.
- Bazilevics, K. V.: *Vnyesnaja polityika russzkogo centralizovannogo goszudarsztva. Vtoraja polovina XV veka.* Moszkva, 1952.
- Berki Feriz: *Az orthodox kereszténység.* Budapest, 1984.
- Bobbio, N.: Az Európa-ideológia nagysága és hanyatlása. In: *Századvég Különszám.*
- Bocskarev, V. N.: *Moszkovszkoje goszudarsztvo XV-XVII vv. po szkazanyjam szovremennyikov-inosztrancev.* Szpb., 1914.
- Bogatyrev, S.: *The Sovereign and his Counsellors. Ritualised consultations in Muscovite Political Culture, 1350s–1570s.* Saarijärvi, 2000.
- Campensis, A.: *De Moscovia.* In: *Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi.* Moszkva, 1997.
- Chancellor, R.: *The First Voyage to Russia.* In: *Rude et barbarous kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers.* Madison, Milwaukee and London, 1968.
- Contarini, A.: *Viaggio in Persia.* In: *Barbaro i Kontarini o Rosszii. K istorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: Szkrzsinszkaja Je. Cs.)* Leningrad, 1971.
- Cronia, A.: *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio.* Padova, 1958.
- Csenszlor, R.: *Puty is Anglii v Moszkvu 1553-1554 gg.* In: *Anglijszkije putyeesztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve v XVI veke.* Ford. Gotyje, Ju. V. Leningrad, é.n.
- Danti, A.: *Ivan Peresvetov, Osservazione e proposte.* In: *Ricerche slavistiche 1964/12.*
- Dizionario biographico degli Italiani Vol. 3.* Roma, 1961.
- Domosztroj – Házirend. In: *Régi orosz széppróza.* Budapest, 1977.
- Donnert, E.: *Szkazanyija inosztrancev o Rosszii XVI v.* In: *Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztyi i szrednyevkovje.* Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1978.

- Dosztovajov, Ju. N.: Rosszijszkij poszolszkij etyiket XVI–XVIII vekov. In: Voproszi Isztorii 1994/4.
- Dzsenkinszon, A.: Putyeesesztvije iz Londona v Moszkvu 1557–1558 In: Anglijszkije putyeesesztvennyiki v Moszkovszkom Goszudarsztve v XVI veke. Ford.: Gotyje, Ju. V. Leningrad, é.n.
- Ebbinghaus, A.: Reception and Ideology in the Literature of Muscovite Rus'. In: UCLA Slavic Studies. New Series Vol. III. Moszkovszkaja Rusz (1359–1584): kultura i isztoricseszkoje szamoszoznanyije – Culture and Identity in Muscovy, 1359-1584. Moszkva, 1997.
- Fabri, J.: Religija moszkovitov. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI ve-ka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Fabri, I: Moscovitarum religio. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI ve-ka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Filippov Sz.: „Támaszt az egek Istene birodalmat, mely soha örökké meg nem romol”. Történelembölcseleti elképzelések a 15–17. századi Oroszországban. In: Aetas 1995/3.
- Filjuskin, A. I.: Tyermini „car” i „carsztvo” na Ruszi. In: Voproszi Isztorii 1997/8.
- Filofej szerzetes: Levél a rossz napokról és órákról. In: Aetas 1995/3.
- Fletcher, G.: Az orosz államról, avagy az orosz cár kormányzási módja (részletek). In: Világtörténet 1984/3.
- Fletcher, G.: Of the Russe Commonwealth. Facsimile Edition with Variants. Cambridge-Massachusetts 1966.
- Florja, B. N.: Russzko-polszkije odnosenyija i polityicseszkoje razvityije Vosztocsnoj Jevropi vo vtoroj polovinye XVI-nacsale XVII v. Moszkva, 1978.
- Font M.–Krausz T.–Niederhauser E.–Szvák Gy.: Oroszország története. Budapest, 1997.
- Gerberstejn, Sz.: Zapiszki o Moszkovii, Moszkva, 1988.
- Glusakova, Ju. P.: Nyeopublikovannije russzkije gramoti iz Vatikansz-kogo Arhiva. In: Voproszi Isztorii 1974/6.
- Godovikova, L. N.: Szvegyenyija o Rosszii konca XVI v Paolo Kampani. In: Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta 6. 1969. Szer. 9. Isz-torija
- Goldberg, A. L. Isztorija Rosszii v inosztrannih izdanyijah XVI–XVII vv. In: Isztorija SzSzSzR 1982/2.
- Goldberg, A. L.: Formirovanyije i szogyerzsanyije ponyjatyija „Jev-ropa” v zapadnoevropejszkij isztoriografii XVI–XVII vv
- Goldberg, A. L.: K predisztorii igyei „Moszkva-tretyij Rim”. In: Kulturnoje naszlegyije drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenyije tragycii. Moszkva, 1976.

- Gorszej, Dzs.: Szokrasconnij rasszkaz, ili Memorial putyeseosztvij. In: Rosszija XV–XVII vv. glazami inosztrancev. Leningrad, 1986.
- Gralja, I.: Ivan M. Viszkovatij. Karjera goszudarsztvennogo gyejatyelja v Rosszii. In: Otyecsesztvennaja Isztorija 1997/5.
- Gukovszkij, M. A.: Szoobszcsenyije o Rosszii moszkovszkogo poszla v Milan (1486 g.). In: Voproszi isztoriografii i isztocsnikovogyenyija SzSzSzR. Moszkva-Leningrad, 1963.
- Heller, M.: Orosz történelem I. Az orosz birodalom története. Budapest, 1996.
- Horoskevics, A. L.: Carszkij tyitul Ivana IV i bojarszkij mjatyezs 1553 goda. In: Otyecsesztvennaja Isztorija 1994/3.
- Horoskevics, A. L.: Dannije russzkih letopiszzej ob Arisztotele Fioravanti. In: Voproszi Isztorii 1977/8.
- Horoskevics, A. L.: Isztorija goszudarsztvennosztyi v publicisztjike vremjon centralizacii. In: Obszcsesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii Szbornyik sztatyej, poszvjaszcsennij 70-letyjju akagyemika Lva Vlagyimirovicsa Cserepnjina. Moszkva, 1975.
- Horoskevics, A. L.: Rosszija i mirovije trgovije putyi konca XV v. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriczeszskom processze. Moszkva, 1972.
- Horoskevics, A. L.: Russzkoje goszudarsztvo v szisztjeme mezsdunarodnih odnoszenij konca XV-nacsala XVI v. Moszkva, 1980.
- Horsej, J.: Travels. In: Rude et barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers, Madison, Milwaukee and London, 1968.
- Iljin, M. A.: Arhityektura. In: Ocserki russzkoj kulturi XVI veka. Cszshty vtoraja. Moszkva, 1977.
- Indova, Je. I.: Russzkaja poszolszkaja szluzsba v konce XV–pervoj polovinye XVI v. In: Rosszija vo vszemirno-isztoriczeszskom processze. Szerk. Pasuto. Moszkva, 1972.
- Iovius, P.: Elogia virorum illustrium. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Iovius, P.: Libellus de legatione Basilii Magni Principis Moscoviae ad Clementem VII Ponteficem Maximum. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Isztorija dorevoljucionnoj Rosszii v dnyevnyikah i voszpominanyijah. T. 1. XV–XVIII veka. Moszkva, 1976.
- Janyin, V. L.: Russzkij gorod v XVI sztoletyjju. In: Rosszija i Italija. Moszkva, 1972.
- Jenkinson, A.: A Voyage to Russia in 1557. In: Rude et barbarous king-

- dom Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers, Madison, Milwaukee and London, 1968.
- Jovij, P.: Knyiga o poszolsztve Vaszilija, velikogo knyazja Moszkovszkogo, k pape Klimentu VII. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Jovij, P.: Opiszanyija proszlavlennih muzsej. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Juzefovics, L. A.: Russzkij poszolszkij obicsaj XVI veka. In: Voproszi Isztorii 1977/8.
- Kampenszkij, A.: O Moszkovii. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Kappeler, A. és Szkrinnyikov, R. G.: Zabitij isztocsnik o Rosszii epohi Ivana Groznogo: Isztynno-pravdivoje opiszanyije. In: Otyecsesztvennaja Isztorija 1999/1.
- Kappeler, A.: Die deutschen Flugschriften über die Moskowiter und Iwan den Schrecklichen im Rahmen der Rußlandliteratur des 16. Jahrhunderts In: Russen und Rußland aus deutscher Sicht 9.–17. Jahrhundert. Herausgegeben von Mechthild Keller. München, 1988.
- Karacuba, I. V.: Nyekotorie isztocsnikovedcseszkiye aszpekti izucsenyija zapiszok anglijszkih putyeseesztvennyikov po Rosszii. (Sztereotypi ih voszprijatyija i ocenok rosszijszkoy gyejsztvityelnosztyi). In: Isztorija SzSzSzR 1985/4.
- Kavelin, K. D. Pillantás a régi Oroszország jogi életére. In: Az orosz történelem egyetemessége és különösége. Szerk.: Béládi L., Krausz T., Szvák Gy. Budapest, 1982.
- Kazakova, N. A.: „Jevropejszkoy sztrani koroli” In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej. Moszkva-Leningrád, 1964.
- Kazakova, N. A.: Dmitrij Geraszimov i russzko-jevropejszkije kulturnije szvjazi v pervoj tretyi XVI v. In: Problemi isztorii mezsduarodnih otnosenyij. Szbornyik sztatyej. Szerk: Rutenburg, V. I. Leningrad, 1972.
- Kazakova, N. A.: Zapadnaja Jevropa v russzkoj pizmennosztyi XV–XVI vekov. Iz isztorii mezsduarodnih kulturnih szvjazej Rosszii. Leningrad, 1980.
- Kazakova, N. A.–Mavlejev, E. V.: Otrazsenyije zapadnoj legendi o Pontyii Pilatye v „Hozsgyenyii vo Florenciju” 1437–1440 gg. In: Kulturnoje naszlegyije drevnyej Ruszi. Isztoki sztanovlenyije tragycii. Moszkva, 1976.
- Klibanov, A. I.: Poszlyanyije Kampanelli moszkovszkomu goszudarju i

- pravoslavno duhovensztvu. In: Vosztocsnaja Jevropa v drevnosztii i szrednyevekove. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1978.
- Kljucsevszkij, V. O.: Szkazanyija inosztrancev o Moszkovszkom Goszudarsztve, Moszkva, 1916.
- Kljucsevszkij, V. O.: Szocsinyenyija v gjevjtati tomah. VI. Szpecialnije kurszi. Moszkva, 1989.
- Kljucsevszkij, V. O.: Szocsinyenyija v gjevjtati tomah. II. Kursz russzkoj isztorii. Moszkva, 1988.
- Kontarini, A.: Putyesesztvije v Persziju. In: Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. (szerk.: Szkrzsinszkaja Je. Cs.) Leningrad, 1971.
- Kovalenko, G. M.: Szmuta v Rosszii glazami anglijszko kondotjera. In: Voproszi Isztorii 1999/1.
- Kovrigina, V. A.: Nyemeckaja szloboda v Moszkve konca XVII – nacsala XVIII veka. In: Voproszi Isztorii 1997/6.
- Kozlova, G. G.: Ob „opiszanyii Moszkovii” Alekszandra Gvanyini. In: Anticsnosztii i szovremennosztii, Moszkva, 1972.
- Kudrjavcev, O. F.: Zszizny za carja: russzkije v voszprijatyii jevropcejcev pervoj polovini XVI v. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Leontyev, A. K.: Goszudarsztvennij sztroj, pravo i szud. In: Ocserki russzkoj kulturi XVI veka. Cszszty vtoraja. Moszkva, 1977.
- Leontyev, A. K.: Nravi i obicsai. In: Ocserki russzkoj kulturi XVI veka. Cszszty vtoraja. Moszkva, 1977.
- Limonov, Ju. A.: Kulturnije szvjazi Rosszii sz jevropijszkimi sztranimi v XV-XVII vekah. Leningrad, 1978.
- Limonov, Ju. A.: Polszkij hronyiszt Jan Dlugos o Rosszii. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriczeszkom processze. Moszkva, 1972.
- Limonov, Ju. A.: Russzkije Isztocsnyiki „Isztorii Moszkovii” Dzsona Miltona
- Longworth, Ph.: Muscovy and the „Antemurale Christianitatis” In: Ruzszisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezdunarodnoj konferencii) – The place of Russia in Europe (Materials of International Conference) Budapest, 1999.
- Lurje, Ja. Sz.: Russzko-anglijszkije odnosenyija i mezdunarodnaja polityika vtoroj polovini XVI v. In: Mezdunarodnije szvjazi Rosszii do XVII v. Moszkva, 1961.
- Marx, K.: A XVIII. századi titkos diplomácia története. In: Medvetánc 1982/ 1.
- Marzseret, Zs.: Szosztójanyije Rosszijszkoj imperii i velikogo knya-

- zeszstva Moszkovii. In: Rosszija XV–XVII vv. glazami inosztrancev. bevez., kommentálja Ju. A. Limonov. Leningrad, 1986.
- Mikulin, N. B.: G. I. Mikulin – goszudarsztvennij gyejatyel konca XVI-nacsala XVII veka. In: Voproszi Isztorii 2000/3.
- Miljukov, P. N.: Az orosz kultúra történetének alapvonásai. In: Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Szerk: Béládi L., Krausz T., Szvák Gy. Budapest, 1982.
- Mjunszter, Sz.: Vszeobszsaja kozsmografija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Noszov, Je.: Russzkij gorod v XVI sztoletyii. In: Rosszija i Italija. Moszkva, 1972.
- Nyikityina, L. A.: Anglijszkije hronyiki o tyitule russzkih carej. In: Obscseszto i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975.
- Nyikityina, L. A.: Anglo-russzkije odnosenyija v szvetye hronyiki V. Kemgyena. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszskom processze. Moszkva, 1972.
- Nyíri T.: Filozófiatörténet, Budapest, 1983.
- Olearius (Adam) viszontagságos útja az orosz földön át Perzsiába. Budapest, 1969.
- Opiszi Carszkogo Arhiva XVI veka i Arhiva Poszolszskogo Prikaza 1614 goda. Pod. Red. Sz. O. Smidta. Moszkva, 1960.
- Orlenko, Sz. P.: Pravovoj sztatusz vihodcev iz Zapadnoj Jevropi v Rosszii XVII veka. In: Voproszi Isztorii 2000/6.
- Orlov, O. V.: Lityeratura. In: Ocserki russzkij kulturi XVI veka. Csaszty vtoraja. Moszkva, 1977.
- Pamjatnyiki lityeraturi Drevnyej Ruszi. Szeregyina XVI veka. Moszkva, 1985.
- Pavel Iovij Novokomszkij: Knyiga o poszolszstve, otpravlennom Vasziljem Ioannicsem, velikim Knyazem Moszkovszkim k pape Klimentu VII... In: Bibliotyeka inosztrannih piszatyelaj o Rosszii, Otgy. 1. T. 1. Szpb. 1836.
- Platonov, Sz. F.: Moszkva i Zapad. Berlin, é.n.
- Popov, A.: Isztoriko-lityeraturnij obzor drevnyerusszkijh polemicseszkih szocsinyenyij protyiv latinyan (XI-XV v.) Moszkva, 1875. (London, 1972.)
- Poszlanyija Ivana Groznogo. (Podgotovka tyekszta D. Sz. Lihacseva i Ja. Sz. Lurje.) Moszkva-Leningrad, 1951.
- Posszevino, A.: Isztoriceszskije szocsinyenyija o Rosszii XVI. v. (Ford., bevez., kommentálja L. N. Godovikova) Moszkva, 1983.
- Potyin, V. M.: Vengerszkij zolotoj Ivana III. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszskom processze. Moszkva, 1972.

- Preobrazsenszkij, A. A.: Velikoje poszolsztvo 1697–1698 gg.: sztaroje i novoje v russzkoj diplomatyii. In: Voproszi Isztorii 1999/2.
- Proezzsa ja po Moszkovii. Rosszija v memuarah diplomatov. (Rosszija XVI–XVII vekov glazami diplomatov). Felelős szerk.: Rogozsin, N. M. Moszkva, 1991.
- Putyesesztvija russzkih poszlov XVI–XVII vv. Sztatyejnije szpiszki. Moszkva, 1954.
- Ramm, B. Ja.: Papsztvo i Rusz v X–XV. vv. Moszkva–Leningrad, 1969.
- Randolph, T.: A Mission to Muscovy. In: Rude et barbarous Kingdom Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers. Madison, Milwaukee and London, 1968.
- Rerum Italicarum Scriptores. (Raccolta degli storici italiani dal cinquecento al millecinquecento ordinata da L. A. Muratori. Nuova edizione riveduta ampliata e corretta con la direzione Giosue Carducci e Vittorio Fiorini.) Tomo IV–parte III. (I diarii di Girolamo Friuli). Città di Castello MDCCCXII
- Ribakov, B. A.: Geograficeszkije znanyija. In: Ocszerki russzkoj kulturi XVI veka. Cszaszy vtoraja. Moszkva, 1977.
- Rogov, A. I.: Muzika. In: Ocszerki russzkoj kulturi XVI veka. Cszaszy vtoraja. Moszkva, 1977.
- Rogozsin, N. M.–Csisztyakova, E. V.: Poszolszkij prikaz. In: Voproszi Isztorii 1988/7.
- Rogozsin, N. M.: Meszto Rosszii XVI–XVII. vekov v Jevrope po matyerialam poszolszskih knjig. In Ruszisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) – The Place of Russia in Europe (Materials of International Conference). Budapest, 1999.
- Rogozsin, N. M.: Poszolszkije knjigi Rosszii konca XV–nacsala XVII. vv. Moszkva, 1994.
- Rosszija i Italija. Matyeriali IV Konferencii szovjetszkih i italjanszkih isztorikov. Rim, 1969. Moszkva, 1972.
- Ruscinszkij, L. P.: Religioznij bit russzkih po szvegyenyijam inoszt-rannih piszatyalej XVI i XVII vekov, Moszkva, 1871.
- Rutenburg, V. I.: Italjanszkije isztocsnyiki o szvjazah Rosszii i Italii v XV v. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnyikovegyenyiju. Szbornyik sztatyej, poszvjascennih 75–letyiju professzora Sz. N. Valka. Moszkva–Leningrad, 1964.
- Ruzsa Gy.: A régi orosz festészet kapcsolatai a kezdetektől a XVI. század végéig. Budapest, 1998.
- Sarkova, I. Sz.: Rosszija i Italija: torgovije otnosenyija XV–pervoj csetvertyi XVIII v., Leningrad, 1981.

- Sarkova, I. Sz.: Poszolsztvo I. I. Csemodanova i otkliki na nyego v Italii. In: Problemi mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej. Leningrad, 1972.
- Sashalmi E.: Autokrácia, abszolútizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. In: Aetas 1998/1.
- Sashalmi E.: 16th–17th-Century Muscovite Ideology of Power in a European Perspective. In: Ruszisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) – The Place of Russia in Europe (Materials of International Conference), Budapest, 1999.
- Smurlo, E.: Rimszkaja kurija na russzkom pravoszlavnom vosztoke v 1609-1654 godah. Praga, 1928.
- Szaharov, A. M.: O tyermine „gorod” v isztocsnyikah XVI v. In: Obszesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. Moszkva, 1975.
- Szaharov, A. M.: Religija i cerkov. In: Ocserki russzkoj kulturi XVI veka. Csaszty vtoraja. Moszkva, 1977.
- Szaharov, A. M.: Szovremennyiki o szrednyevyevyih gorodah Rosszii i sztran Zapadnoj Jevropi. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztorieszskom processze. Moszkva, 1972.
- Szaharov, A. M.: Polityicseszkoje naszlegyjije Rima v igyeologii Drevnyej Ruszi. In: Isztorija SzSzSzR, 1990/3.
- Szaharov, A. M.: O tyermine „gorod” v isztocsnyikah XVI v. In: Obszesztvo i goszudarsztvo feodalnoj Rosszii. Szbornyik sztatyej, poszvjascsennij 70-letyiju akagyemika Lva Vlagyimirovicsa Cserepnyna. Moszkva, 1975.
- Szapunov, B. V.: Iz isztorii mezsdunarodnih kulturnih szvjazej Ruszi v XVII v. (Vesztyi-Kuranti) In: Kulturnoje naszlegyjije drevnyej Ruszi. Isztoki sztranovlenyjije tragycii. Moszkva, 1976.
- Szaveljeva, Je. A.: Olasz Magnusz i jego „Isztorija szevernih narodov.” Leningrad, 1983.
- Szavva, V. I.: Gyjaki i podgyjacsije Poszolszkoj Prikaza v XVI veke. T. 1. Szpravocsnyik, Moszkva, 1983.
- Szergejev, F. P.: Russzkaja diplomatycieszskaja tyerminologija XI–XVII vv. Kisinyov, 1971.
- Szinyicina, N. V.: Dva mira: vozmozsnozszy vzaimoponyimanyija. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI v.: vzgljad iz Jevropi. Összállította: O. F. Kudrjavcev, Moszkva, 1997.
- Szinyicina, N. V.: Makszim Grek i Szavonarola. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztorieszskom processze. Moszkva, 1972.

- Szinyicina, N. V.: Tretijj Rim. Isztoki i evolucija russzkoj szrednyevekovej koncepcii (XV–XVI vv.). Moszkva, 1998.
- Szkrinnyikov, R. G.: Az orosz birodalom születése. Budapest, 1997.
- Szkrzsinszkaja, Je. Cs.: Barbaro i Kontarini o Rosszii. K isztorii italo-russzkih szvjazej v XV v. Leningrad, 1971.
- Szkrzsinszkaja, Je. Cs.: Kto bili Ralevi, poszli Ivana III v Italiju. In: Problemi isztorii mezsdunarodnih odnosenyij. Szbornyik sztatyej. Leningrad, 1972.
- Szoboleva, N. A.: Szimvoli russzkoj goszudarsztvennosztyi. In: Voproszi Isztorii 1979/6.
- Szvák Gy.: A cári autokrácia történelmi, társadalmi alapjai. In: Medvetánc 1982/2–3.
- Szvák Gy.: Cárók és kalandorok. Budapest, 1982.
- Szvák Gy.: Iván, a félelmetes. Budapest, 1985.
- Szvák Gy.: „Moszkóvia” és a Nyugat. In: Valóság 1986/1.
- Szvák Gy.: Moszkóvia és a Nyugat. Budapest, 1988.
- Szvák Gy.: Hamis cárok. Budapest, 1988.
- Szvák Gy.: Meszto Rosszii v Jevrope (v szrednyevekovej i rannyeje novoe vremja). In: Ruzsisztikai Könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) – The Place of Russia in Europe (Materials of International Conference), Budapest, 1999.
- Tardy L.: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979.
- Turberville, G.: Verse Letters from Russia. In: Rude et barbarous Kingdom. Russia in the Accounts of Sixteenth-Century English Voyagers. Madison, Milwaukee and London, 1968.
- Tyihomirov M. N.: Szrednyevekovaja Rosszija na mezsdunarodnih putyah (XIV–XV vv.). Moszkva, 1966.
- Uszenszkij, B. A.: Car i szamozvanyec. In: Izbrannije trudi. T. I. Szemiotika isztorii, szemiotika kulturi. Moszkva, 1994.
- V. Molnár László: Tokaji borok a cárok asztalán. In: Világtörténet 1998. tavasz–nyár
- Váradi-Sternberg János: Iz isztorii ekonomicseszkih szvjazej mezsdu Rosszijej i Vengrijej v XVIII veke. In: Mezsdunarodnije szvjazi Rosszii v XVII–XVIII vekah. Moszkva, 1966.
- Varga I.: A központosítástól az abszolutizmusig. In: Világtörténet 1984/3.
- Varga I.: Államigazgatás a XVII. századi Oroszországban. In: Acta Historica, t. LXX. Szeged, 1981.
- Vásáry I. Why was Muscovite Russia Considered „Barbarian” by Contemporary Europe. In: Ruzsisztikai könyvek V. Meszto Rosszii v Jevrope (Matyeriali mezsdunarodnoj konferencii) – The Place of

-
- Russia in Europe (Materials of International Conference), Budapest, 1999.
- Vid, A.: Nadpisz k kartye Moszkovii. In: Rosszija v pervoj polovinye XVI veka: vzgljad iz Jevropi. Moszkva, 1997.
- Vinter, E.: Papsztvo i carizm. Moszkva, 1964.
- Willan, T. S.: The early history of Russia company 1553–1603. Manchester, 1956.
- Zalánkeményi Kakas I.: Iter Persicum. In: Magyar gondolkodók 17. század. Budapest, 1979.
- Zimin, A. A.: Antyicsnyije motyivi v russzkoj publicisztike konca XV v. In: Feodalnaja Rosszija vo vszemirno-isztoriceszskom processze. Moszkva, 1972.
- Zimin, A. A.: Rosszija na poroge novogo vremeni. Moszkva, 1972.

Ruszsztikai Könyvek

I. ZSIDÓK OROSZORSZÁGBAN 1900–1929

(Szerk.: Krausz T.-Szilágyi Á.)

Dokumentumok és Sz. Bíró Zoltán, Bebesi György, Buzás Mária, Halász Iván, Kolontári Attila, Víg Enikő, Pusztai Viktória tanulmányai

II. Krausz Tamás: SZOVJETSZKIJ TYERMIDOR (1997)

III. 1917 ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT.

Előadások és tanulmányok az orosz forradalom történetéből

(Szerk.: Krausz Tamás, 1998)

IV. RUSSZKAJA LITYERATURA MEZSDU VOSZTOKOM

I ZAPADOM. Szbornyik sztatyej (Szerk.: Szilárd Léna, 1999)

V. MESZTO ROSSZII V JEVROPE / The Place of Russia in Europe

(Szerk.: Szvák Gyula, 1999)

(orosz, ill. angol nyelvű tanulmányok, előadások)

VI. Bebesi György: A FEKETESZÁZAK.

Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn (1999)

VII. Andrej Szaharov:

AZ OROSZ TÖRTÉNELEM ÚJ TERMINOLÓGIÁJA

(2000)

VIII. Szvák Gyula: IV. IVÁN ÉS I. PÉTER UTÓÉLETE

(2001)

IX. MESZTO ROSSZII V JEVRAZII / The Place of Russia in Eurasia

(Szerk.: Szvák Gyula, 2001)

Orosz, ill. angol nyelvű tanulmányok, előadások

ISBN 963 7730 30 3

Felelős kiadó az ELTE Ruszisztikai Központ vezetője
és a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke

Tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Printer Art Kkt.

Felelős vezető: Némedy Jenő

Tel./fax: 400 09 20